

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXII
HEFTE 7
SIDE 453-560
1965

fortid og nutid

Tidsskrift for kulturhistorie
og lokalhistorie

BIND XXII

UDGIVET AF DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

—

ANDELSBOGTRYKKERIET I ODENSE

1966

Indhold

ARTIKLER

<i>Andersen, Einar</i> : Geodætisk Institut ..	5	Tøjhusmuseet	53, 240, 412
<i>Fauerholdt Jensen, L. E.</i> : Penningskæp- perne	181	Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg	54, 241, 412
<i>Hvidtfeldt, Johan</i> : Fotografier af tysk arkivmateriale vedrørende Danmark	137	Købstadsmuseet »Den gamle By«, Århus	55, 242
<i>Hæstrup, Jørgen</i> : Modstandsbevægelse- sens arkiver	118	Dansk Pressemuseum og Arkiv	56, 243, 413
<i>Ladewig Petersen, E.</i> : Dansk adelig økonomi 1600–1660	453	Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg	414
<i>Linde, Helle</i> : Landbygningernes brand- forsikring 1792–1872	1	Københavns Bymuseum	414
<i>Nielsen, Viggo</i> : Nyere museumslovgiv- ning i Danmark	303	Helsingør Bymuseum	244, 414
<i>Oxenvad, Niels</i> : Kildemateriale til be- sættelsestidens historie i arkiver, mu- seer, biblioteker m. fl. institutioner.	150	Frederiksværk og Omegns Museum	415
<i>Rise Hansen, C.</i> : Kilder i Rigsarkivet til besættelsestidens historie	81	Hørsholm Egns Museum	244, 415
<i>Schmidt, Børge</i> : Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv	175	Gilleleje Museum	415
<i>Tvevad, Jørgen</i> : Folketingets arkiv ..	277	Roskilde Museum	244, 415

MINDEORD

<i>Svend Larsen</i> . 1905–1964	312
---------------------------------------	-----

INSTITUTIONERNES

VIRKSOMHED

Nationalmuseet,		Sydsjællands Museum, Vor- dingborg	246, 418
1. afd.	47, 235, 407	Lolland-Falsters Stiftsmuseum	247, 418
2. afd.	49, 236, 407	Museet »Falsters Minder« ..	247, 419
3. afd. Dansk Folkemuseum	49, 237, 408	Odense Bys Museer	57, 248, 419
Den kongelige Mønt- og Medaillesamling	50, 237, 408	Willemoesgårdens Mindestuer, Assens	248, 420
Frilandsmuseet	51, 238, 409	Middelfart by- og egnhistori- ske Museum	249, 420
Naturvidenskabelig afdeling	51, 238, 410	Svendborg Amts Museum ..	249, 421
Landbrugsmuseet	52, 239, 410	Hjemstavnsmuseet »Den gam- le Gaard«, Faaborg	421
Kunstindustrimuseet	52, 239, 410	Vendsyssels historiske Mu- seum, Hjørring	58, 249, 421
De danske Kongers kronolo- giske Samling på Rosenborg	53, 240, 411	Aalborg Historiske Museum.	58, 250, 422
		Skive Museum	423
		Hobro kulturhistoriske Mu- seum	423
		Forhistorisk Museum, Århus.	59, 250, 423
		Horsens Museum	251, 424

Silkeborg Museum	251, 424	Dansk Folkemindesamling ..	72, 269, 444
Odder Museum.....	252, 424	Foreningen Danmarks Folke-	
Vejle Museum	252, 425	minder	74, 271, 446
Fredericia Museum	252, 425	Nordisk Institut for Folke-	
Museet på Koldinghus.....	60, 252, 425	digtning	74, 271, 446
Glud Museum	253, 426	Institut for dansk Dialekt-	
Ringkjøbing Museum	253, 426	forskning	75, 271, 447
Herning Museum.....	253	Institut for jysk Sprog- og	
Den antikvariske Samling,		Kulturforskning	76, 272, 448
Ribe	60, 254, 426	Institut for navneforskning	
Esbjerg Museum	254, 427	(Stednavneudvalget)	74, 273, 449
Haderslev Amts Museum....	61, 255, 427	Institut for Dansk Kirke-	
Aabenraa Museum	255, 428	historie	77, 274, 450
Museet på Sønderborg Slot ..	62, 255, 428	Institut for Presseforskning	
Rigsarkivet	63, 256, 429	og Samtidshistorie	78, 275, 450
Erhvervsarkivet, Statens er-		Selskabet for Udgivelse af	
hvervshistoriske arkiv	67, 259, 431	Kilder til Dansk Historie..	275, 450
Landsarkivet f. Sjælland m.m.	65, 260, 433	Udvalget for Udgivelse af Kil-	
Landsarkivet for Fyn	66, 261, 434	der til Landbefolkningens	
Landsarkivet for Nørrejylland	66, 261, 434	Historie	79, 276, 451
Landsarkivet for de sønder-		Det danske Sprog- og Littera-	
jyske Landsdele	67, 262, 435	turselskab	79, 275, 451
Københavns stadsarkiv	69, 263, 436	Udgiverselskabet for Dan-	
Frederiksberg Stadsarkiv	69, 263, 436	marks nyeste Historie	78, 275, 451
Helsingør byhistoriske arkiv .	264		
Køge byhistoriske arkiv	264, 436		
Kalundborg by- og egnshisto-			
riske arkiv.....	264, 437		
Midtsjællands lokalhistoriske			
arkiv, Ringsted	264, 437		
Næstved by- og egnshistoriske			
arkiv	437		
Lollands arkiv	438		
Falsters egnshistoriske arkiv .	265		
Kerteminde byhistoriske arkiv	265		
Willemoesgårdens Mindestuer,			
Assens (arkiv).....	265, 438		
Middelfart by- og egnshistori-			
ske arkiv	265, 438		
Faaborg byhistoriske arkiv ..	265, 438		
Lokalhistorisk Samling, Hjør-			
ring	439		
Sæby byhistoriske arkiv	266, 439		
Viborg byhistoriske arkiv	266, 439		
Randers byhistoriske arkiv ..	439		
Ebeltoft byhistoriske arkiv ..	440		
Lokalhistorisk samling, Århus	440		
Det byhistoriske arkiv for			
Odder og omegn	266, 440		
Det lokalhistoriske arkiv i			
Herning	266		
Varde byhistoriske arkiv	267, 440		
Aabenraa byhistoriske arkiv.	267, 441		
Det kongelige Bibliotek	69, 267, 441		
Statsbiblioteket i Århus	269, 443		
Arbejderbevægelsens Bibliotek			
og Arkiv	79, 443		

ANMELDELSER

a. *Litteraturoversigter*

Færøsk kulturhistorie (Holger Rasmus-	
sen)	167
Håndværkshistorisk litteratur 1945–1963	
(Helge Søgaard)	157
Nyere dansk kirkehistorisk litteratur	
(P. G. Lindhardt)	293
Nyere handels- og industrihistorisk lit-	
teratur (Vagn Dybdahl)	472
Oversigt over søhistorisk litteratur	
(Henning Henningsen)	357

b. *Enkeltanmeldelser*

<i>Afhandlinger om arkiver.</i> Ved Rigsar-	
kivets 75-års jubilæum 1964 (H. K.	
Kristensen)	541
<i>Andersen, C. H.: Boye og hans bande</i>	
(Iørn Piø)	43
<i>Annual Reports of the Keeper of Public</i>	
<i>Records on the Work of the Public</i>	
<i>Record Office and Reports of the</i>	
<i>Advisory Council on Public Records</i>	
(C. Rise Hansen)	379
<i>Arkivregistraturer I.</i> Forskellige arkiver	
(X-arkiver) (H. K. Kristensen)	541
<i>Bohrn, Erik, Sigurd Curman og Armin</i>	
<i>Tuulse: Strångnäs domkyrka. Medel-</i>	
<i>tidens bygnadshistoria (Kjeld de</i>	
<i>Fine Licht) .....</i>	531

<i>British and American Literary Letters in Scandinavian Public Collection</i> (C. Rise Hansen)	377	tümer Schleswig, Holstein und Lauenburg I-II. (J. Slettebo)	45
<i>Bro-Jørgensen, J. O. og Ove Marcussen: Svendborg købstads historie I-II</i> (Svend Larsen)	44	<i>Kommissionen för riksinventering av de enskilda arkiven. Bulletin nr. 1 ved Lars O. Berg.</i> (C. Rise Hansen)	25
<i>Christen Skeels resedagbok 1619-1627</i> , udg. af Lennart Tomner (C. Rise Hansen)	41	<i>Kommissionen för riksinventering av de enskilda arkiven. Bulletin Nummer 2. Redaktör Lars O. Berg</i> (C. Rise Hansen)	377
<i>Clausen, H. P.: Hvad er historie?</i> (P. G. Lindhardt)	315	<i>Kornerup, Else: Enrico Mocenni</i> (C. Rise Hansen)	203
<i>la Cour, Vilh.: Næsholm.</i> (Erik Skov)	26	<i>Krohn-Hansen, Thv.: Trondhjems gullsmedkunst 1550-1856</i> (Peter Riismøller)	32
<i>la Cour, Vilh. og Hans Stiesdal: Danske voldsteder fra oldtid og middelalder. Hjørring amt.</i> (Peter Riismøller)	393	<i>Kaae, Alfred: Lem sogn</i> (H. K. Kristensen)	190
<i>Dal, Erik: Danske viser</i> (Kirsten Prange)	201	<i>Larsen, Alfred, Peter Riismøller og Mogens Schlüter: Dansk glas 1825-1925</i> (Gudmund Boesen)	196
<i>Eller, Povl: Grundtvig portrætter</i> (Henning Høirup)	202	<i>Larsen, Svend: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede</i> (Johan Jørgensen)	533
<i>L'Europe à la fin de l'âge de la pierre</i> (Ebbe Lomborg)	184	<i>Lassen, Aksel og Ole Karup Pedersen: Slægtens spor</i> (Knud Prange)	323
<i>Faber, Tobias: Dansk arkitektur</i> (Ebbe Lehn Petersen)	192	<i>Lassen, Erik: Dansk sølv</i> (Inge Mejer Antonsen)	398
<i>Falsterske Retsbetjentarkiver indtil 1919</i> (H. K. Kristensen)	541	<i>List of Cabinet Papers 1880-1914</i> (C. Rise Hansen)	379
<i>Gandert, August: Tragkörbe in Hessen</i> (Holger Rasmussen)	328	<i>List of the Committee of Imperial Defence to 1914</i> (C. Rise Hansen)	379
<i>Garde, Georg: Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede</i> (Erik Moltke)	28	<i>Lollandske retsbetjentarkiver indtil 1919</i> (H. K. Kristensen)	541
<i>Guide to the Contents of the Public Record Office I-II</i> (C. Rise Hansen)	377	<i>Lund, Hakon: Danske haver i det syttende og attende århundrede</i> (Povl Eller)	195
<i>Hansen, Karen Stougaard: Gamle viser i folkemunde</i> (Aage Jørgensen)	326	<i>Lund, Hakon og Knud Millech</i> (red.): Danmarks bygningskunst (Ebbe Lehn Petersen)	192
<i>Hansen, Viggo: Landskab og bebyggelse i Vendsyssel</i> (Axel Steensberg)	384	<i>Meddelanden från Svenska Riksarkivet för åren 1959-1961</i> (C. Rise Hansen)	377
<i>Hastrup, Friis: Danske landsbytyper</i> (Axel Steensberg)	384	<i>Meddelelser om landsarkiverne for årene 1921-1955</i> (H. K. Kristensen)	541
<i>Hedin, Harry: Ärkebiskopsstriden</i> (Knud Prange)	317	<i>Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1956-1960</i> (H. K. Kristensen)	541
<i>Hildebrandt, Bengt: Handbok i Släkt- och Personforskning.</i> (Knud Prange)	317	<i>Meyling, Arne: Skole og museum</i> (Richardt Meyer-Heiselberg)	332
<i>Holbek, Bengt</i> (udg.): Æsops levned og fabler (Aage Jørgensen)	199	<i>Munk, Holger: Jægerspris færgegaard gennem fire hundrede aar</i> (Roar Skovmand)	191
<i>Holmgaard, Jens: Indberetninger om kornavlén i Danmark 1778</i> (H. K. Kristensen)	207	<i>Nielsen, Herluf: Kronologi</i> (Erling Ladewig Petersen)	23
<i>Hultkrantz, Åke: General Ethnological Concepts</i> (Axel Steensberg)	35	<i>Pirinen, Kauko: Tiendebeskatningen i Finland før Kirkereduktionen</i> (Troels Dahlerup)	321
<i>International Bibliography of Urban History</i> (Johan Hvidtfeldt)	333	<i>Piø, Iørrn: Bank under bordet</i> (Bengt Holbek)	40
<i>Jacobsen, Hans Henrik: Historikeren Vedel Simonsen til Elvedgård 1780-1858.</i> (C. Rise Hansen)	42		
<i>Jacob Ulfelds jordebog 1588</i> (Troels Dahlerup)	383		
<i>Klose, Olaf und Lilli Martius: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzog-</i>			

<i>Prange, Knud: Heraldik og historie</i> (Erling Ladewig Petersen)	23	<i>Vejledende Arkivregistraturer XII.</i> <i>Rentekammeret I</i> (H. K. Kristensen)	541
<i>Privatarkiver Nr. 1-243. Hovedkatalog.</i> (C. Rise Hansen)	377	<i>Vejledende Arkivregistraturer XIII.</i> <i>Kongehusarkivet. Fra kongerne Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid.</i> (H. K. Kristensen)	541
<i>Pugh, R. B.: The Records of the Colonial and Dominions Offices</i> (C. Rise Hansen)	379	<i>Viborg landstings dombøger 1616.</i> (H. K. Kristensen)	541
<i>Rasmussen, Poul: De regelbundne landskifter</i> (Ole Widding)	205	<i>Wietek, Gerhard: Das Altonaer Museum in Hamburg</i> (Holger Rasmussen)	329
<i>Records Repositories in Great Britain</i> (C. Rise Hansen)	379	<i>Wolfgang, Rudolph: Die Insel der Schiffer</i> (Henning Henningsen)	187
<i>Rønø, Hans: Billeder fra det gamle Roskilde</i> (C. Rise Hansen)	190	<i>Trap, J. P.: Danmark, 5. udg., Hjørring, Thisted, Aalborg, Viborg og Randers amter</i> (Niels Oxenvad)	188
<i>Röschmann, Jacob: Vorgeschichte des Kreises Flensburg</i> (Hans Neumann)	186	<i>Tuulse, Armin: Der Kernbau des Doms zu Strängnäs und sein Umkreis</i> (Kjeld de Fine Licht)	531
<i>Sandfeld, Gunnar: Thalia i provinsen</i> (Henrik Nyrop-Christensen)	324	<i>Tuulse, Armin: Kyrkor i Blekinge</i> (Erik Moltke)	28
<i>Schlee, Ernst: Das Schleswig-Holsteinische Landesmuseum</i> (Holger Rasmussen)	329	<i>Tyske Kancelli II. Vejledende Arkivregistraturer XI</i> (Johan Hvidtfeldt)	333
<i>Schoubye, Sigurd: Guldsmede-håndværket i Tønder og på Tønderregnen 1550-1900</i> (Inge Mejer Antonsen)	30	<i>Tägil, Sven: Valdemar Atterdag och Europa</i> (Knud Prange)	317
<i>Seitz, Heribert: De tre Kronorna</i> (Knud Prange)	317		
<i>Sievers, Kai Detlev: Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897-1901</i> (Lorenz Rerup)	405		
<i>Silkeborg lens jordebog 1586</i> (Troels Dahlerup)	383		
<i>Skyum-Nielsen, Niels: Blodbadet i Stockholm og dets juridiske maske-ring</i> (Paul G. Ørberg)	402		
<i>Steensberg, Axel</i> (red.): <i>Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede I.</i> (Holger Rasmussen)	37		
<i>Steensberg, Axel</i> (red.): <i>Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede II.</i> (Holger Rasmussen)	395		
<i>Svensson, Sigfrid: Gammalt dräktsilver</i> (Inge Mejer Antonsen)	397		
<i>Sønderborg Slot. Historie og bygning. Af Otto Norn, Jørgen Paulsen og Jørgen Slettebo.</i> (Niels Oxenvad)	321		
<i>Sønderjylland. Historisk billedbog.</i> (H. P. Clausen)	401		
		FORENINGSMEDDELELSER	
		Hvad kan vi – og hvad bør vi redde af fortidens minder? Referat af diskussion på Dansk historisk Fællesfor- enings årsmøde i Næstved 1962 ved Knud Prange	17
		Dansk historisk Fællesforening	
		årsmøde i Aalborg 1963	220
		– i Göteborg 1964	345
		– i Århus 1965	552
		Dansk historisk Fællesforening	
		regnskab 1962-63	233
		– 1963-64	355
		– 1964-65	559
		Dansk kulturhistorisk Museumsforening	
		årsmøde i Aalborg 1963	209
		– i Göteborg 1964	335
		– i Århus 1965	544
		Sammenslutningen af lokalhistoriske ar- kiver	218, 343, 550

Dansk adelig økonomi 1600–1660^{*)}

Af E. LADEWIG PETERSEN

En af de forskningsopgaver, der har optaget sindene i de seneste år, er at forklare, hvorfor det 16. århundredes handelseksansion og agrarrevolution ikke direkte ledte over i det 18. århundredes industrialiseringsproces, men blev afbrudt af økonomisk stilstand eller krise i det 17. århundrede. Den nærmere definition og datering af disse fænomener kan vi foreløbig forbigå; kun så meget må stå fast, at 1500-tallets »*fièvre agricole*« også i Danmark i det 17. århundrede afløses af krisetilstande. For den danske adels vedkommende kan vi allerede i årtierne omkring 1600 iagttage de første vidnesbyrd om ustabilitet; symptomerne antager gradvis krisekarakter, og de tolkes derfor normalt som de første led i den kæde, der fører frem til adelsvældets fald i 1660.

Vender vi os til samtidens egne kommentarer, vil vi allerede der kunne møde bemærkninger, der røber mere eller mindre dunkle forestillinger om kritiske momenter. I en ligprædiken 1609 kunne viborgbispens Niels Lauridsen Archtander således advare herremændene mod »at drage det ene hus til det andet oc legge den ene ager til den anden oc bruge vold med huer mands hus oc med huer mands arff, indtil der er icke mere rum, at de kunne ene besidde landet; . . . thi Gud raaber it forscreckeligt vee offuer dem, som dette giøre, oc hand er en heffnere offuer alt dette, som scrifften vidner«. Om viborgbispens manende bibelcitater overhovedet har efterladt noget indtryk på de godshungrende herremænd, der overværede begravelsen, får stå hen. Kuriøst nok noterer rigsråd Esge Brock omtrent samtidig i en dagbogsoptegnelse om et herregårdskøb: »Den almechtigste Gud giffue bode mine børn och meg det til glede och lycke«.

Det virker unægtelig som et antiklimaks, når rigsrådet få år tidligere kunde advare den unge konge indtrængende mod krig med Sverige, fordi »adelen her udi riget er meget forarmet, så at de ikke kunne formaa at lide synderlig bekostning, og en stor part af dem er store penge skyldig til lante Holsten«. Disse tilsyneladende modstridende vidnesbyrd om situationen i Christian IV.s første år giver i sig selv næppe mere end en uklar fornemmelse af, at adelens hektiske godsaktivitet og dens vidtløftige gældstransaktioner ikke kunne tages for sunde, økonomiske tilstande. De to hovedelementer, samtidens kommentarer her fremdrager, er imidlertid meget centrale, og for os rejser de spørgsmålet, om det er muligt at tilvejebringe sikre holdepunkter for en moderne analyse af den danske adels historie i en periode, alle har været enige om at karakterisere som

*) Artiklen gengiver et foredrag, holdt i Historisk Samfund, København, den 13. oktober 1965.

dens krise og forfaldstid. At vi her står overfor meget komplicerede sammenhænge er klart; vanskelighederne ligger i at bearbejde og tolke det på én gang store og dog utilstrækkelige kildemateriale, der står til rådighed, og der vil sikkert endnu være lang vej tilbage, inden diskussionen har banet vejen for en tilfredsstillende tolkning.

I

Udgangspunktet for alle videre undersøgelser er naturligvis, om kilderne kan give os overblik over adelsgodsets fordeling og struktur. I enkeltheder må denne opgave løses ved topografisk-historiske undersøgelser, men går vi til rostjenestetaksationerne 1625–52, vil allerede de afsløre ganske karakteristiske, strukturelle ejendommeligheder. Taksationerne 1625 – de fyldigste af de bevarede fortegninger – røber straks en iøjnefaldende godskoncentration til gunst for landets største hartkornsbesiddere. Af de registrerede ca. 500 adelige godsejere sidder nemlig omtrent en trediedel inde med lidt over tre fjerdedele af det samlede adelshartkorn, de resterende to trediedele af ejerne med 22 % og heraf endda omtrent halvdelen af samtlige godsejere med blot 10 % af hartkornet. Ingen af de senere rostjenestetaksationer dækker på tilsvarende måde hele landet, men tager man med forsigtighed deres tal som et repræsentativt udsnit af adelsgodset, vil den tendens til godskoncentration, vi kan konstatere 1625, blot fremtræde stærkere. Af tallene fra midten af århundredet fremgår det, at ca. en sjettedel af de registrerede hartkornsejere besad 55 % af hartkornet, og at nu ca. 60 % – eller snarere flere, eftersom registreringen af de små godsejere er ret mangelfuld – må nøjes med knapt 20 % af det samlede adelshartkorn.

Nu er det givet, at der kan rettes indvendinger mod dette kildemateriale og navnlig, at registreringen af de små godsejere er ukomplet eller slår flere sammen til ét læg. Selvom disse vanskeligheder løses, vil det kun yderligere accentuere godskoncentrationen på de store ejeres hænder. Går vi som en kontrolforanstaltning til sognepræsternes indberetninger over antallet af tiendeydere 1650/51, finder vi imidlertid fuld dækning for de resultater, rostjenestetaksationerne antyder:

	Antal brug	
Over 100 brug	28 %	69 %
25–100 brug	41 %	23 %
Under 25 brug	31 %	8 %

Som helhed vil det da være berettiget at fastslå, at vi står overfor en stærk og udpræget godskoncentration, en struktur, der i sine grundtræk kan minde om adelsgodsets fordeling i samtidens Polen. Efter alt at dømmes har der tillige fundet en relativ vækst sted i de større besidderes godsmasse gennem første halvdel af 1600-tallet, medens omvendt de mindste ejeres besiddelser reduceres. Det er da næppe helt tilfældigt, at gennemsnitsstørrelsen af den mindste ejerkategori med under 250 td. htk. – blandt hvilke enker, ugifte adelsfrøkner og

børn under værgemål danner en prominent gruppe – mellem 1625 og 1638–52 reduceres fra 65 til 47 td. htk.

På den anden side krydses disse strømninger i retning af godskoncentration af andre tendenser. Konfronterer man de tre sæt rostjenestetaksationer, vi har mellem 1625 og 1652, i enkeltheder, røber de nemlig også en ikke helt ringe labilitet i den adelige godsbesiddelse, stadige og hastige fluktuationer, som allerede samtiden var opmærksom på, og som støttes af de tal, vi har for den da forholdsvis stærke omsætning af landets hovedgårde, som finder sted. Som helhed synes der da i første halvdel af 1600-tallet på én gang at have fundet et mærkbart opbrud sted i den adelige godsbesiddelse og samtidig en koncentrationsproces, der fremhævede den sociale lagdeling af den danske adel.

De sociale skel i adelsstanden har utvivlsomt været tilstede allerede langt tidligere; vi er blot endnu ikke i stand til at forfølge dem statistisk. Men der kan være grund til i denne forbindelse at minde om, at medens det i første halvdel af 1500-tallet havde været den danske rigsrådsadel, der skabte de privilegierne om standens godsbesiddelse og dens økonomiske rettigheder, er det i Christian IV.s tid navnlig den menige adel, der stærkest formulerer kravet til regeringen om rigoristisk håndhævelse af privilegierne, først og fremmest overfor det fremvoksende bypatriciat. Allerede den jyske borgerbevægelse 1629 havde kritiseret den immunitet, privilegierne sikrede adelige debitorer og specielt deres jordegods, men selv om den menige adel stadig klager over borgernes ulovlige besiddelse af frit gods og overgreb mod erhvervsprivilegierne, er det bemærkelsesværdigt, at rigsrådet og regeringen stadig veg tilbage fra de drastiske forholdsregler, den menige adel især i politisk stramme situationer gjorde sig til talsmand for. En forordning 1641 tillod tværtimod borgerlige at tage udlæg i adeligt jordegods, således dog, at det påny skulle opbydes til adelige, i virkeligheden altså en udvidelse af den gamle regel om frit jordegods, der tilfaldt ufri ved arv eller ægteskab.

I praksis synes det kun at have drejet sig om ganske forsvindende ringe godsmængder, borgerlige ulovligt sad inde med, således at adelsgodset udadtil forblev en stort set isoleret enhed indtil 1660, og således, at selv de ret voldsomme fluktuationer i adelsgodset, vi tidligere har omtalt, helt forblev et internt standsanliggende i hvert fald formelt, men reelt næppe helt, for så vidt som bl. a. netop forordningen 1641 åbnede muligheder for placering af borgerlige pengemidler i godsomsætningen. Det vil derfor sikkert heller ikke give tilstrækkelig forklaring af regeringens vigen tilbage fra drastisk beskyttelsespolitik blot at henvise til, at højjaristokratiet ikke nødvendigvis havde nogen vital interesse i denne sag. Skellet mellem højadel og lavadel var ganske vist en håndgribelig, politisk og social realitet, men rigsrådets henholdende standpunkt skyldes snarest, at det har indset, at håndfaste indgreb mod ufri kreditorer måtte påvirke og stramme pengemarkedet og lånemulighederne.

Derimod kunne standsprivilegierne naturligvis ikke hindre godscirkulation eller i længden beskytte mod pant eller indførsel indenfor adelsstanden selv.

Den hensynsløse godshunger, vi kender fra tidligere perioder, fornægter sig heller ikke i 1600-tallet; i adskillige tilfælde – vi behøver her blot at henvise til storstiledede godsslagtere som Esge Brock og fru Ellen Marsvin – er vi netop i stand til at følge, hvorledes højadelige skaffer sig indpas på mindre velstående standsfællers gods ved indførsel eller pant, der gradvis konverteres til ejendom. Den godssamlingsproces, der således finder sted, rejser imidlertid straks spørgsmålet, om det vil være muligt at lokalisere og definere de brist i den bestående situation, som den er udtryk for. Hovedinteressen knytter sig i denne forbindelse til adelens gældsstiftelse; hvorledes har pengelånene været organiseret; hvilket omfang og hvilke virkninger har gældsstiftelsen haft?

Foreløbig vil det nok være udelukket at fastslå gældsstiftelsens udbredelse statistisk, og et udtømmende svar må afvente undersøgelser af enkeltpersoner eller snævrere adelige grupper. Jeg har valgt at illustrere mekanismen gennem en enkelt adelskreds, hvis formueforhold lader sig følge og som repræsenterer en slags overgangsstadium mellem højadel og lavadel, nemlig brødrene Frederik Quitzow til Quitzowsholm (d. 1622) og Ejler Quitzow til Lykkesholm (d. 1640).

Som udgangspunkt tager vi et omslagsregnskab fra 1601, hvoraf det fremgår, at Frederik Quitzow *in octauis trium regum* skulle udrede ca. 9.900 d. hovedstol og rente i Kiel. Til dækning af dette beløb måtte han opsigte 10.000 d., der stod hos danske adelige, naboer eller slægtninge. Det fremgår endvidere af dette omslagsregnskab, at en del af de beløb, Frederik Quitzow skulle erlægge i Kiel, ikke var egen gæld, men dels en gældspost, han havde arvet efter en slægtning, og som han pålagde sin omslagsforvalter først at efterkontrollere, dels penge for hvilke han havde påtaget sig at kautionere for danske standsfæller overfor holstenske kreditorer.

Allerede dette eksempel illustrerer en række karakteristiske træk, hvis almengyldighed man hurtigt overbevises om ved arbejdet med dette materiale. For det første kan man ikke umiddelbart af en gældsbyrdes størrelse udlede debtors svigtende økonomiske evner. Hans Mikkelsens bemærkning hundrede år forud om, at den danske adel hang sammen som ærtehalv, gælder i denne periode også deres formueanliggender; Frederik Quitzow er kun et af mange formidlende led fra uhyre komplicerede hjemlige gældsforhold til det holstenske pengemarked. Netop denne form for kautionsforpligtelser synes at have været overordentlig udbredt, men de indebar vist ikke helt sjældent, at herremanden ikke selv havde noget overblik hverken over sine egne forpligtelser eller andres, for såvidt som fædrenes økonomiske synder i sådanne tilfælde naturligvis blev nedarvet til intetanende arvinger.

I sig selv vidner disse komplicerede transaktioner givetvis om adelsmandens og hans arvingers uvilje mod at gældsforpligtelserne ramte hans godsbesiddelse, men de røber tillige et andet ganske karakteristisk træk, mangelen på kapital og en forbløffende ringe likviditet. Kautionsforpligtelserne kunne man naturligvis holde sig skadesløs for ved indførsel i debtors gods eller ved refusionskrav til debtors sekundære kautionister eller disses arvinger, men det er påfaldende, at

Frederik Quitzow selv kun kunne dække sit øjeblikkelige behov for kontante midler ved at opsigse hjemlige lån af samme omfang som de betalinger, han skulde udrede i Kiel. Følgerne af disse opsigelser bredte sig som rige i vand til slægtninge og naboer; en af debitorerne, svogeren Knud Gyldenstjerne til Aagaard, der i øvrigt selv måtte drages med en gæld på 96.000 d. efter sine forældre, reagerede med bøn om henstand. Han gjorde opmærksom på, at andre kreditorer havde opsagt i alt 28.000 d., og – føjer han til – »gieffuer ieg ether well sielff thennd leiglighedt at betencke, at ieg icke lennge saa kand holde det och lide enn thributz epher enn annden, huorforre ieg paa thet vennligste er begierenndis, att ther motte thiltennckis nogen guode middel och raadt mett dett første, ieg kann icke saa lennge bliffue ved vden minn storre schade«. Hvad enten disse gyldne midler blev »tiltænkt« eller ej, er det dog en kendsgerning, at hverken Knud Gyldenstjerne eller Frederik Quitzow evnede eller magtede at frigøre sig økonomisk, og at de begge drog en meget bred kreds af standsfæller med ind i dette indviklede spind af gældsforpligtelser.

1622 efterlod Frederik Quitzow ved sin død sine økonomiske forhold i monumentalt kaos; end ikke en offentlig proklama for at efterspørge hans »gælds vidtløftighed« 1624 afklarede noget, navnlig vistnok fordi broderen Ejler Quitzow ligeså vidtløftige pengesager hindrede, at skiftet blev afsluttet før 1634. Ejler Quitzow havde samtidig det uheld, at en række andre slægtninge og kreditorer afgik ved døden i løbet af 1620erne, således at han selv stod i en aldeles håbløs situation, da hans svoger, Holger Rosenkrantz, vistnok i 1627 måtte træde til med lån og kaution. Det er netop disse gældsforhold, der bragte Holger Rosenkrantz' økonomi på gloende pæle gennem 1630erne, således som vi kan aflæse det i fru Sofie Brahes regnskabsbog. 1636 opgør Holger Rosenkrantz sit tilgodehavende til over 12.000 rd., men trods rettertingsdomme og kongelige påmindelser lykkedes det Ejler Quitzow at manøvrere sig udenom, og først efter hans død 1640 kunne gælden likvideres ved indførsel i Lykkesholm.

Hele dette virvar af lånetransaktioner, som i dette tilfælde strakte sig over 40–50 år, er både ganske lærerigt og sikkert også karakteristisk. For det første viser det os, at gælden efterlod Ejler Quitzows enke og børn i trange kår. Enken, fru Anne Brahe, måtte gradvis afhænde de stumper af sin mands gods, som det ved skiftet lykkedes at redde fra kreditorer og arvinger; selv døde hun i armod i et hus i Bogense 1664. Børnenes skæbne fortaber sig i uklarhed, men Frederik Quitzows sønner måtte gå i civil eller militær embedskarriere for at skaffe sig et udkomme, et utvivlsomt ikke ganske unormalt fænomen blandt tidens »*Ritter von Habenichts*«.

Endelig er det bemærkelsesværdigt ved de transaktioner, vi her har fulgt, at medens Frederik Quitzows og delvis også broderens gældstransaktioner ensidigt præges af de dyre pengelån i Kiel eller har karakter af formidlingsled fra Kiel til sekundære kreditorer i Danmark, er dette træk omtrent forsvundet i Holger Rosenkrantz' låneforhold i 1630erne. Han låner ganske vist stadig i Kiel, men disse lån konverteres åbenbart bevidst til indenlandsk gæld hos adelige slægt-

ninge, på snapstinget i Viborg eller hos borgerlige, således at det sidste elements betydning er stærkt voksende, omend aldrig dominerende. Lånekildernes struktur er altså i færd med at skifte karakter efter kejserkrigen; lånene på Kielermarkedet reduceres og erstattes gradvis af indenlandsk adelig eller borgerlig kapital.

Disse konklusioner må foreløbig drages med absolut reservation; selvom de allerede nu lader sig underbygge på forskellig vis, ved vi endnu ikke, hvor stor almenlydighed de har. Mit hovedindtryk fra beskæftigelsen med disse sager går dels i retning af, at gældsafhængigheden af Kielermarkedet har været hastigt voksende fra 1580erne, indtil man nærmede sig kriseagtige forhold i 1620erne, dels tyder materialet på, at den latente kapitalmangel nok inddrager et meget bredt udsnit af den danske adel, men i sidste instans ikke mindst har ramt de små godsejere. På den anden side banede kapitalmangelen åbenbart også vejen for godssamling for danske og – måske mere forbigående – holstenske adelige.

De holstenske kreditorer var håndfaste terminsspekulanter af internationalt format, og efter alt at dømme præges gældsforholdene til Kiel ikke blot af voksende omfang i årene op mod kejserkrigen, men også af, at det højere internationale niveau, den holstenske pengerente repræsenterede, lå i overkanten af, hvad det danske adels gods kunne afkaste. Man kunne under disse omstændigheder måske have imødeset en regeringsreaktion mod kapitalflugt, og det er vel også betragtninger af den art, der har foresvævet Vedel i hans ofte citerede beretning 1591 om den danske adels tiggergang i Kiels gader. I hvert fald fremhæver han jo netop det uheldige i at ty til denne dyre lånekilde fremfor »selvhave.«

Men et regeringsinitiativ lod vente på sig trods stadige drøftelser i rådet. Først da situationen i begyndelsen af 1620erne udartede til kaos, greb regeringen effektivt ind. Man kan pege på, at en række meget store gældssager netop da synes at have chokeret samtiden, måske navnlig Otte Christoffer Rosenkrantz' »mærkeligt store gæld« af ca. 100.000 rd., en sag, der fik indirekte politiske aspekter, for så vidt som Ellen Marsvin måtte påtage sig at likvidere hans holstenske gæld på 74.000 rd. mod indførsel i hans gods. Men nok så betydningsfuldt må det have været, at det danske landbrug samtidig havde været ramt af afsætningskrise 1618–20 og produktionskrise 1621–23, at det internationale pengekaos og handelskriser ved trediveårskrigen udbrød også nåede vore breddegrader.

Efter flere års overvejelser blev resultatet en gældsforordning 1623, der tillod opbydelse af jord fra 25. januar 1624 – altså efter udløbet af den påfølgende omslagstermin – selvom den stadig fastholdt kreditors ret til at søge kautionisterne fremfor at modtage opbydelsen. Denne gældsforordning sonderer hverken mellem fri og ufri eller mellem danske og holstenske kreditorer, men det er bemærkelsesværdigt, at rettertinget samtidigt helt ændrede sin praksis overfor holstenske gældsbreve. Hvor man hidtil havde afvist klager over ublu renter med henvisning til, at gælden var stiftet udenfor kongerigets grænser, lagde man nu

ganske konsekvent skellet mellem »kristelige« og »ukristelige« renter ved 7 %. Gældsforordningen og den nye domspraksis virkede trods enkelte holstenske protester og et vistnok relativt stort antal holstenske indførsler i Jylland de følgende år, alt i alt efter sin hensigt; ikke blot blev renten for kielerlånene tvunget ned, men navnlig synes de nye retningslinier at have virket restriktivt, idet de holstenske lån i hvert fald på øerne synes at være blevet stærkt reducerede allerede i 1630'erne. Årene under kejserkrigen præges af almindelig pengeknaphed, og endnu en forordning 1632 besværer sig over vanskeligheder ved at finde kautionister og ved at opnå rimelige vilkår for brugeligt pant. Den tillader derfor kautionisten at sikre sine fordringer ved underpant i fast ejendom med ret til konvertering til ejendomsret, såfremt lånet blev misligholdt. Endelig tillod den allerede nævnte forordning 1641 borgerlige at opnå midlertidig indførsel for gæld og åbnede altså nye kreditmuligheder.

Gennem landstingenes skøde- og panteprotokoller, af hvilke den jyske starter 1624, den sjællandske 1632 og den fynske 1647, får vi imidlertid et konkret indblik i denne gældslovgivnings funktion, og også dette materiale bestyrker de allerede antydede ændringer i gældsstrukturen efter kejserkrigen, selvom disse protokoller sikkert langtfra udtømmer den adelige gældsstiftelse. Først og fremmest fremgår det af skøde- og panteprotokollernes materiale, at den långivning, de repræsenterer, overvejende baseres på en art hypoteklån (her forstået som realkredit med sikkerhed i underpant i fast ejendom). Den normale procedure i tilfælde af borgerlige lån og hyppigt også ved lån mellem standsfæller var da den, at en adelig indtrådte som kautionist mellem debitor og kreditor, således at lånene blev rentebærende, og at den adelige kautionist indtrådte som panttager subsidiært ejer i tilfælde af misligholdelse.

Tabel I: Pant og pengelån 1631–1660.

	Sjælland			Fyn		
	Antal lån	gsn. i rd.	Borgerl. kapital	Antal lån	gsn. i rigsd.	Borgerl. kapital
1631–35 ...	24	1547	27.8 %	–	–	–
36–40 ...	41	1388	13.7 %	–	–	–
41–45 ...	20	1567	14.0 %*	–	–	–
46–50 ...	34	2803	33.0 %	26	2016	47.0 %
51–55 ...	23	2304	25.1 %	49	1052	34.4 %
1656–60 ...	26	3548	45.9 %	36	1945	12.9 %
I alt	168	365.926 rd.		111	170.675 rd.	

* Gunde Rosenkrantz' lån ikke medregnet i pct.-beregningen.

Som helhed tyder navnlig det sjællandske materiale på, at der har fundet en varig stigning sted i borgerlige lån i de sidste årtier inden enevælden. Den store procentsats på Sjælland 1631–35 kan være et udslag af pengeknapheden under kejserkrigen, men på den anden side peger de jævnt stigende tal på, at kautionis-

institutionen og adgangen til indførsel har banet vejen for borgerlige kapitaludlån til adelige til erstatning af de holstenske lån. Det betyder naturligvis ikke, at borgerlig kredit havde været ukendt tidligere; det vil være velbekendt, at der foreligger adskillige vidnesbyrd af denne art, og arbejdet med domsbogsmaterialet giver et levende indtryk af denne gæld i ordets snævraste betydning af konsumtionsgæld, gæld for vareleverancer eller utilstrækkelig afregning i leverancer fra herregårdene.

Selvom de store tal i begyndelsen af 1630erne vel også kan være udtryk for konvertering af gæld af denne art i overensstemmelse med den nye lovgivning, optræder denne gældstype forholdsvis sjældent i ren form i panteprotokollerne. Oftest synes der netop at være tale om realkredit, og ved siden af de højadelige kreditorer, som vi senere vender tilbage til, er det da ganske naturligt overvejende købstædernes og Københavns patriciat, vi træffer her; på Fyn Thomas Riisbrigh og Cornelius Hamsfort, på Sjælland ubetinget københavnske købmænd og akademikere, Blasius Møller, Hans Hågensen og hans enke Margrethe Rosenmeyers, Hans Christensen Humblek og blandt akademikerne især universitetspolitikeren Thomas Fincke. Uden at adelen blev ført ud i absolut dominerende afhængighed af borgerlig kapital må vi da fastslå, at de borgerlige lån har spillet en sikkert helt afgørende betydning ved etableringen af det hjemlige kapitalmarked, som skøde- og panteprotokollerne viser os; men standsprivilegierne satte foreløbig en snæver grænse for borgerlig ekspansion og bandede før 1660 snarest vejen for højadelig godskoncentration, godserhvervelser i tilfælde af at lånene blev misligholdt.

Undersøger man nemlig de adelige kreditorer og kautionister, vil det hurtigt vise sig, at de danner en ganske homogen gruppe på Sjælland og Fyn. Interesse i økonomisk sårbare naboers gods kan have været et stærkt incitament, men på Sjælland træffer vi desuden som en særlig gruppe personer som Frederik Parsberg til Vognerup, Otte Brahe til Næsbyholm og Niels Trolle til Trolholm, alle rigsråder, lensmænd og store godsbesiddere. Vi er ikke i stand til ud fra materialet at danne os noget udtømmende billede af deres låneforretninger, men det er bemærkelsesværdigt, at de optræder med nogenlunde ensartede lånebetingelser, hvadenten der er tale om lån eller kaution. Rentefoden er den normale på 6 %, hvorimod »pantepreisen«, den vurdering hvortil underpantet blev ansat i gælds brevet, gennemgående og uden større variationer androg ca. 50 % af jordværdien. I mange tilfælde optog gældsbrevene tillige en vurderingspris af godset for tilfælde af indførsel, normalt 40–50 rd. pr. td. htk., d.v.s. 75–90 % af den gældende jordpris. Her møder vi altså påny træk af hypoteklån med betydelig sikkerhed, låneformer, der stillede kreditorerne – og det vil her sige en snæver kreds af rigsrådsadel – særdeles gunstigt.

Omstændighederne taler således for, at det virkelig lykkedes at etablere et holdbart indenlandsk kapitalmarked efter kejserkrigen, hvorimod afhængigheden af Kiel synes at være blevet lettet, i hvert fald på Sjælland, men også i Jylland og på Fyn, selvom det holstenske element her synes at have spillet i det mindste

forbigående en noget større rolle. Men bag panteprotokollernes lån aner vi tillige i omrids en debitorstruktur på Sjælland og Fyen. Det klientel, der søgte landstingene, er øjensynlig ikke tilfældigt, ligesålidt som kreditorgruppen var det. Det er stadig den samme kreds, der optager lån, og selvom der blandt låntagerne også optræder højadelige – Gunde Rosenkrantz til Vindinge, Otto Gøye til Turebygård og Vincens Bille til Valbygård for at nævne de mest prominente – er det tydeligt, at de små godsejere og adelskerne hører til det faste klientel. I 1630-erne og 40erne mærker vi stadig uro omkring Paslichernes Rønnebæksholm og Grevensvænge, der efterhånden helt glider over til rigsadmiral Pros Mund og hans enke, Edele Urne »som de, der har mest at fordre«. På tilsvarende måde virker det iøjnefaldende, at adelskenner så hyppigt må søge lån, antagelig fordi den gældende lovgivning først og fremmest tilgodeså arvingernes rettigheder, eller fordi likvidering af gæld ved mandens død decimerede hendes eksistensmuligheder så stærkt, at godset gradvis måtte smuldre bort.

Samler vi de 31 adelige, der i årene 1631–45 registrerer lån på det sjællandske landsting, kan vi i 27 tilfælde identificere deres hartkorn efter rostjenestetaksationerne 1638. Af disse 27 personer besad i hvert fald 18 mindre end 250 td. htk., 4 mellem 250 og 500 td. og kun fem over 500 td. Det er altså overvejende den ringestillede adel, der måtte ty til lån, antagelig i det lange løb på bekostning af deres jordegods, således at vi herigennem kan iagttage én side af gods-koncentrationsprocessen. Kommer vi derimod ned efter 1645, har vi ikke længere tilsvarende sammenligningsmuligheder, men det er dog klart, at vi nu foruden den traditionelle gruppe også møder mere prominente hartkornsbesiddere i realtvt større tal både på Sjælland og Fyn. Foruden Gunde Rosenkrantz kan vi møde eksempelvis Hans Lindenov til Ivernæs (8.700 td. htk.), fru Ingeborg Arenfeld til Selsø (1.200 td. htk.) og Jacob Grubbe til Røgle (910 td. htk.). Skellene udviskes altså gradvis, og hertil svarer det også, at lånenes gennemsnitsstørrelse stiger noget, i hvert fald på Sjælland.

Som helhed finder vi altså ganske markante skillelinier i adelens gældsstiftelse endnu i den sidste generation inden enevældens indførelse. Materialet synes i hvert fald indtil 1645 at understrege rigsrådsadelens dominerende stilling. Men tilbage bliver dog den kendsgerning, at det trods de højst kaotiske forhold op imod kejserkrigen ikke blot lykkedes at trænge den holstenske kapital bort, men også at skabe et hjemligt kapitalmarked. Hverken det høje, holstenske renteniveau eller gældslovgivningen 1623–41 giver tilstrækkelig forklaring, selvom lovgivningen nok har sin væsentlige andel i de fastere og roligere rammer om gældsstiftelsen, vi træffer i 1630erne. Derimod er det givet, at adgangen til borgerlig kapital har spillet en overmåde væsentlig rolle i denne periode; dette er allerede tidligere understreget af andre forskere og må påny gentages på grundlag af de holdepunkter, bearbejdelsen af skøde- og panteprotokollerne giver. Men samtidig må vi også føje til, at en helt udtømmende forklaring tillige fordrer, at resultaterne kædes sammen med de erfaringer, undersøgelser af adelsgodsets økonomiske udvikling kan give os.

II

De bevarede godsregnskabsserier er imidlertid få; de repræsenterer måske næppe én procent af det samlede antal adelsgodser; de dækker udelukkende højadelige bedrifter eller institutionsgodser, og de lider desuden af andre skævhedsmomenter. Godser som Vallø-Lellinge, Kjørstrupgård på Tåsinge og Skinnerup ved Kerteminde er nok adelsgodser, men de blev drevet af Ellen Marsvin, Kirsten Munk og dennes børn, således at regnskabsserierne fra 1620erne og 1630erne må tages med et vist forbehold. Egentlige, private godsregnskaber indskrænker sig da til et fåtal, de rantzauske regnskaber fra Jylland, Selsøs 1633/34, regnskaber fra Corfits Ulfelds Torup i Skåne 1647–58 og endelig fra Kaj Lykkes godser ved midten af 1650erne. Hertil kommer så endelig de herlufsholmske skoleregnskaber, som driftsmæssigt næppe er altfor typiske.

Repræsentativt er materialet altså ikke, selvom dets bearbejdelse på ingen måde udelukker værdifulde muligheder for indblik i godsdriftens økonomi. Men samtidig rejser disse godsregnskaber tillige en række kritiske og metodiske problemer, som jeg ikke kan gå ind på i enkeltheder, men må indskrænke mig til at antyde. I sig selv repræsenterer regnskaberne blandede naturalie- og pengeregnskaber, der gør en ensartet bearbejdelse vanskelig. Som vi senere vender tilbage til, er det penge- og vareomsætningen, der fra vort synspunkt har størst interesse, men som kontrol har jeg dog foretaget en systematisk gennemregning af et enkelt godsregnskab ved hjælp af gældende priser og Arent Berntsens takster, uden at det dog har forrykket den balance, penge- og vareomsætningen angiver.

Hidtil har kun dr. Fussing forsøgt driftsøkonomiske beretninger over sådanne regnskaber, men hans hovedsynspunkt var at tilvejebringe holdepunkter for, hvad den rent landbrugsmæssige drift af de rantzauske godser i Jylland kunne afkaste. Hans beregninger blev vanskeliggjort derved, at regnskaberne selv dels sammenblander kapitalregnskab og driftsregnskab, men han nåede dog til det resultat for Gjessingholm, at udbyttet pr. tønne hartkorn faldt fra 1.5 rd. i 1619 til mindre end 0.5 rd. ved midten af 1650erne. Disse udbyttetotal kan vi stille overfor samtidens egne vurderinger, der i hvert fald i 1620erne og vistnok også senere synes at have opereret med en driftsindtægt af ca. 1.5 rd. pr. td. hartkorn, svarende til en forrentning af ca. 2.5–3.0 % af godsværdien.

Men disse beregningsmetoder har deres begrænsning fra vort synspunkt. Gjessingholm var en ensidig øksnebedrift, der netop stadig krævede kapitalinvestering, og endvidere synes det netop at have været normen i 16. og 17. århundrede, at godsejeren disponerede aldeles suverænt over godsets varesalg, undertiden ved langfristede kontrakter, men ofte navnlig ved kortfristede oplagringer af korn eller overstaldning af kvæg med henblik på udnyttelse af sæsonprissvingninger. Hyppigt stod der kun meget begrænsede pengemidler til fogedens disposition, og selv hvor varesalget føres over godsregnskabet og pengeoverskuddet føres til indtægt på det følgende års regnskab, forekommer det fra vort synspunkt – men stadig i modsætning til dr. Fussings – naturligt, at godsets varesalg

inddrages i driftsberegningerne, når det netop gælder at undersøge, hvad godset har kunnet yde sin ejer.

Anlægger vi altså rent adelsøkonomiske grundsynspunkter, har det vist sig nødvendigt at udarbejde normaliserede driftsberegninger over godsernes pengeomsætning; den omsætning, der foregik internt, og bevægelserne i naturaliebudgettet må naturligvis på den anden side stadig sammenholdes med pengeregnskabet og benyttes som et instrument til kontrol og nuancering af det billede, de normaliserede regnskabsopstillinger kan give.

Hertil kommer endvidere andre, rent økonomiske forhold. Det fremgår meget klart af regnskaberne, at godsernes produktion ganske overvejende sigtede på kommercielt salg. Men selv med forbehold af de ikke helt uvæsentlige uligheder, som ligger mellem institutionsgodser som Herlufsholm og private adelsgodser, er det allerede på forhånd ganske indlysende, at også konjunkturbestemte variationer må gøre sig stærkt gældende i materialet. Den danske adelsgodsbedrift var jo ikke – som f. eks. den langt mere ekstensive estniske godsdrift – ensidigt baseret på kornproduktion, men netop på et stadigt samspil mellem korndyrkning og øksneopdræt, som bedst og kortest kan karakteriseres ved Anders Billes velkendte bemærkning om, at øksneopdrættet var adelens mest givtige indtægtskilde, og at det specielt var nødvendigt, når kornproduktionen svigtede.

I denne henseende kan vi ikke lade os nøje med, at øksneproduktionen har krævet langsigtet investering. Det synes efter de bevarede regnskaber kun at have været et fåtal af de stude, som opsættes til staldfodring, der har været lagt til på hovedgårdene selv. Normalt ligger kapitalinvesteringen i opkøbene om efteråret enten lokalt eller på kvægmarkeder, og gevinsten indgik det følgende år. I modsætning til kornproduktionen krævede øksneopdrættet altså en kapitalinvestering fra hovedgårdens eller ejerens side. Savnede man kapital, enten fordi kornproduktion eller kornsalget slog fejl eller fordi ejeren manglede likvide midler, kunde man ikke investere i øksneopkøb, et forhold, der navnlig mod slutningen af perioden lader sig spore i regnskaberne. Eller omvendt: Kunde man forudse, at kornproduktionen eller kornprisen ville slå fejl, kunde man under gunstige omstændigheder investere tilsvarende mere i studeopkøb, også et forhold, der afspejles i godsregnskaberne.

Det samspil, Anders Bille antyder, består altså såvel i positiv som i negativ retning, og det lader sig ganske klart følge i godsregnskaberne gennem den vekslende vægt, der tilfalder de to hovedproduktionsgrene. Det er umiddelbart indlysende, at disse variationer må hænge meget nøje sammen med konjunktursvingningerne, men jeg må her indskrænke mig til at resumere hovedtendenserne ganske summarisk. Som helhed bør perioden fra århundredskiftet til statsomvæltningen deles i tre hovedafsnit, perioden indtil trediveårskrigen udbrød, da kornproduktionen røber tegn på stagnation og jævne eller svagt faldende priser sammenholdt med 1580ernes og 1590ernes voldsomme svingninger, men til gengæld en noget forøget vægt på øksneproduktionen, som afspejler sig i den

parallelle beskyttelse af adelens øksneopdræt og den liberalisering af studeeksporten, som lovgivningen antyder mellem 1604 og 1623, og som måske også forklarer den ekstraordinært store studeeksport mellem 1610 og 1620.

Den anden konjunkturfase falder nogenlunde sammen med tredivårskrigen, da den internationale efterspørgsel, Polens begyndende tilbagegang og måske ikke mindst den svenske restriktions- og toldpolitik i Østersøområdet skabte muligheder for en lettere profit-inflation for den danske produktion af korn, og hvor øksene i hvert fald indtil de sidste år af 1630erne stadig forblev af største vigtighed. Både prisniveauet og korneksporten synes under alle omstændigheder at have ligget væsentlig højere mellem 1632 og 1643 end de første tyve år af århundredet. Endelig afløses den kortvarige krigskonjunktur fra omkring 1643 påny af en krisepræget situation og da af varig karakter. Kornprisfald, som formentlig bl. a. skyldes de østbaltiske områders billige masseproduktion, efterkrigsdepression og fald i såvel øksne- som korneksport kendetegner denne sidste etape. De hjemlige reaktioner overfor det internationale konjunkturforløb er altså ganske markante, og det vil sikkert af metodiske grunde derfor være nødvendigt at fastholde denne tredeling af perioden, når vi skal forsøge at vurdere de økonomiske ændrings indflydelse på den danske adels økonomi på grundlag af det godsregnskabsmateriale, der står til disposition.

Tabel II: Øksnepriser 1601–1660 (Index på grundlag af sølvpris).

	Herlufsholm		Danzig	Hamburg	Frankfurt*)	Amsterdam
	Opkøb	Salg				
1601–10	–	–	111	80	101	97
11–20	100	100	100	100	100	100
21–30	–	–	122	103	178	112
31–40	113	109	107	–	133	125
41–50	124	98	147	71	142	139
1651–60	133	122	164	–	104	135

* I Frankfurt oksekødspris, ellers pris pr. okse.

Tabel III: Rugpriser 1601–1660 (Index i g, sølv pr. td. dansk).

	I Amsterdam	II Danzig	III Sjæll.	IV Reval	Prisrelationsniveau Amsterdam = 100		
					II	III	IV
1601–15 ..	100	100	100	100	68	69	55
1632–36	122	103	124	118	58	71	53
37–42 ..	129	124	133	123	66	72	53
43–47 ..	116	112	126	104	66	76	49
48–52 ..	190	199	196	213	72	72	62
1653–57 ..	117	111	81	102	63	47	47

Det må dog straks understreges, at vor udgangsposition ved overgangen til det 17. århundrede må være svag, navnlig fordi vi bortset fra nogle isolerede stumper ikke har bevaret godsregnskaber fra det 16. århundrede. Kun så meget turde stå klart, at samtidig med, at adelsvældet nåede sin absolutte kulmination under formynderstyret 1588–96, præges den økonomiske situation af vanskeligheder, der rækker langt udover de snævre lavedelige kredse, og hvis konsekvenser vi allerede har kunnet måle i den åbenbart hastigt voksende gældsophobning fra 1580erne. Det er ganske sikkert korrekt, når man har peget på, at herregårdsbyggeriet, voksende levestandard og adelens udenlandsrejser under højkonjunkturen i sidste halvdel af 1500-tallet har stillet for store krav til indtægter og formuer; konsumtion og ufrugtbar investering må givetvis have oversteget adelens økonomiske ressourcer, selvom man ikke må være blind for, at de unge herremænds uddannelsesrejser må have været en nødvendig forudsætning for både administrationens modernisering og for tidens kulturelle standard.

På den anden side er det nok endnu for tidligt at generalisere for stærkt om adelens økonomiske situation ved udgangen af 1500-tallet. Den sidste generation af det 16. århundrede er en periode, der ikke blot præges af stigende agrarpriser og profitinflation, men også af hastigt svingende konjunkturer. Et træk, der falder i øjnene, når man beskæftiger sig med det meget spredte materiale i regnskaber, dombøger og privatarkiver fra denne periode, er adelens spekulationsprægede transaktioner med godsernes vareproduktion. Man foretager oplagring af korn og overstaldning af stude i stort omfang, og man akkorderer ganske kommercielt med danske og fremmede købmænd om godsernes vareproduktion ud fra klart overlagte kalkulationer over kortsigtede prisændringer eller sæsonprissvingninger, ikke mindst i krisesituationer. Det gælder både højadelige som Christoffer Gøye, hvis udnyttelse af kriserne 1586–87 vi kan følge i hans korrespondance med sine fogeder, og Esge Brock, hvis transaktioner omhyggeligt er registreret i hans dagbøger; men det gælder også udpræget smågodsejere som Peder Christiensen Dyre, hvis regnskaber fra Fyn 1553–58 røber ganske håndfaste metoder; i hvert fald tillod »nådigherren« sine fæstere at afløse deres landgilderestancer under krisen 1556–57 til markedspriser, der repræsenterer krisens kulmination.

Spekulationer af denne type er meget karakteristiske; de afspejler den økonomiske side af herremændens lovfæstede ret til at gøre sig sit gods så nyttigt som han kunne. Formodentlig er transaktionerne som helhed faldet fordelagtigt ud, for såvidt som de er en ganske fast og typisk bestanddel i selve systemet, men fejlslagne kalkulationer kan vel heller ikke udelukkes. På mange måder kunne materialet tyde på, at der i årtierne omkring 1600 snarest har været tale om overudnyttelse af gunstige konjunkturer på et tidspunkt, da de i sig selv var ved at ebbe ud eller ændre karakter; kapitalbehov og forbrug har vokset sig større end afkastningen af investeringerne kunne bære. Det er da næppe heller tilfældigt, at jordprisstigningen efter på det nærmeste en fem- eller seksdobling siden 1540 ophører omkring 1600; de usædvanligt høje priser, vi

kender fra de første årtier af århundredet, vidner snarere om højadelige spekulationsopkøb og godsslagning.

Tabel IV: Jordværdi (rd. pr. td. htk.).

	Købsværdi	Panteprijs*)
1601–20	74.4	–
21–30	57.5	–
31–40	58.5	28.3
41–50	56.5	27.9
51–60	52.1	31.1
61–70	47.4	–
1671–80	41.4	–

* Sjælland.

Går vi med disse ikke altfor lyse perspektiver in mente over i det 17. århundredes første årtier, kan vi tage vort udgangspunkt i Skinnerup, som Christian IV købte 1616, og som på dette tidspunkt kun var et ganske lille gods. 1620 bortforpagtede han godset til Hans Oldeland til Trellerup og nogle år senere atter til Odensekøbmanden Augustinus Ebbel, i begge tilfælde for 752 d. curant, et tal, der efter mine beregninger synes at forudsætte, at man har kalkuleret med 5 % afkastning af godsets kapitalværdi. Sammenholder vi imidlertid dette tal med de bevarede regnskaber 1616/17 og 1618/19–19/20, vil man ved beregning af vis ca. 2.5 %, 2.1 % og 3.2 %, og selv Vallø-Lellinge, hvor jeg har foretaget en stikprøvevis beregning for regnskabsåret 1623/24, synes kun at have givet fru Ellen Marsvin ca. 3.8 % af godsets kapitalværdi, altså betydeligt under den af samtiden anslåede norm på 5 %.

At man på Skinnerup i 1616/17 må foretage opkøb af sædekorn, kan hænge sammen med ejerskiftet, og ved regnskabets afslutning i april 1617 resterede der kun ubetydelige mængder korn, men allerede det følgende år lå lidt over en trediedel af kornproduktionen usolgt tilbage, og i april 1620 nåede kornlageret en størrelse, der svarede til et helt års produktion. Afsætningskrisen har med andre ord gjort sig gældende – et forhold, vi i øvrigt også træffer på Herlufsholm – hvorimod den endnu ret ringe øksneproduktion ikke mærkes af krisetegn.

Formodentlig forklarer afsætningskrisen 1618–20 således delvis de meget beskedne driftsudbytter på Skinnerup. Men selv i bredere perspektiv har de første tyve år af det 17. århundrede næppe været altfor gunstige. Medens Herlufsholms varesalg endnu 1585/86 overvejende havde været baseret på kornproduktion, er salget – formodentlig bl. a. takket være Arild Huitfeldt – 1611/12–17/18 nået op på $\frac{1}{3}$ af det samlede varesalg, og 1616/17–19/20 på rundt regnet 60 %, kornsalg derimod næppe 20 % af omsætningen. Samtidig kan der være grund til at fremhæve, at ødegårdsfænomenet generelt synes at have været absolut stort i disse år, formentlig fordi fæsterne har haft hårdt ved at svare deres afgifter. Der er altså formentlig grund til at konkludere, at disse tyve år har været magre

for kornproduktionen, allerede før de mundede ud i afsætningskrisen 1618–20 og den efterfølgende produktionskrise. Øksneindtægterne er noget vanskeligere at vurdere. Stiller man opkøbspriser og salgspriser overfor hinanden, synes fortjenesten med fradrag af omkostningerne ved fodring og staldning på Herlufsholm i disse år at have andraget ca. 40–50 %, på Sorø kloster ca. 22 %, på Skinnerup, Vallø-Lellinge, Gl. Estrup 35–40 % og på de rantzauske godser noget lignende. Fortjenestemarginen er således tilsyneladende meget bred, men også meget varierende, og vanskelig at vurdere, fordi vi helt savner sammenligningsmateriale fra den foregående periode. Fortjenesten afhænger formodentlig helt af produktionens størrelse, men det er bemærkelsesværdigt, hvor stor en rolle øksneholdet spiller 1600–1620 på de gårde, hvor vi kan følge den.

Går vi videre frem i tiden til 1630erne og 1640erne, vil det være iøjnefaldende i godsregnskaberne, hvor imponerende tallene for godsernes varesalg pr. hartkorsenhed virker sammenlignet med årene 1610–20. En absolut entydig tendens i sammensætningen af godsernes varesalg lader sig ikke udlede, så meget mere som de gårde, vi har regnskaber fra, er delvis andre end dem, vi hidtil har opereret med. Som helhed er kornproduktionen procentvis, men ikke i absolutte størrelser mindsket, hvorimod øksneopdrættet og smørproduktion mængdemæssigt og indtægtsmæssigt repræsenterer en forholdsvis større andel i budgettet. Og selvom vi fra de rantzauske godser kan følge tilbøjeligheden til at foretrække den langt mindre risikable opstaldning af fremmedes kvæg fremfor egen produktion, er intensiteten i øksneopdrættet klar på Vallø-Lellinge, Skinnerup og Rosenholm, hvor den lærde Holger Rosenkrantz i sidste halvdel af 1630erne måtte hellige sig en stærk udvidelse af kvægholdet for at kompensere de tab, hans vidtløftige svogers gældsansliggende påførte ham. Man opkøber ikke blot kvæg lokalt, men på markeder over hele landet, på Fyn formodentlig bl. a. fordi den lokale opkøbspris har været tilstrækkelig lav til at det fortsat kunne betale sig at importere stude fra Sjælland og Jylland.

På godskontoret på Breitenburg anslog man nettofortjenesten ved eget øksneopdræt i disse år til 10–20 %, ved opstaldning af andres kvæg til 35 %. De øvrige godser giver tilsvarende beregninger, der veksler meget lokalt og år for år, men som dog gennemgående synes at have ligget på 20–30 %, altså snarest noget mindre end årene 1610–20, om vi tør fæste lid til vore beregninger. Forklaringen synes at være den, at opkøbspriserne siden 1620 var steget noget hastigere end salgsprisen, formentlig et moment, der ved siden af de begyndende afsætningsvanskeligheder i slutningen af 1630erne har medvirket til, at øksneopdrættet i det mindste på øerne synes at have været faldende.

I det store og hele spores der imidlertid intetsteds i det materiale, vi her arbejder med, egentlig krisetegn i årene mellem 1630 og 1643. Billedet beherskes af en næsten lidenskabelig intensitet i godsdriften på de højadelige gårde, og i hvert fald på Skinnerup, Kjærstrupgård og Vallø er man endda i stand til delvis at bestride godskøb og omfattende bygningsarbejder over driftsregnskabet. Som helhed tyder materialet på, at det absolutte højdepunkt ligger omkring

1636–37. Samlede rentabilitetsberegninger er det derimod vanskeligt at foretage, enten fordi flere af godserne foretager ret omfattende kapitalinvesteringer i disse år via driftsregnskabet, men også fordi vore godser sjældent benyttes som opholdssted af ejeren, hvilket kan have påvirket naturaliregnskabet i unormal retning.

Af interesse i denne forbindelse er det, at Christian Rantzau i 1640erne lod foretage en række beregninger over sine jyske godsers afkastning, da han overvejede at sælge dem. Godskontoret på Breitenburg nåede til en forrentning på meget nær ved 5 %, et tal, der viser, at man i højadelige kredse har anset denne procentsats for en realistisk vurdering ved begyndelsen af 1640erne. De 5 % kan man stille overfor den gængse udlånsrente på 6 %, og vi må da med godskontoret på Breitenburg drage den slutning, at denne forrentning måtte anses for rimelig i betragtning af den sikkerhed, som kapitalinvesteringen i jord bød sin ejer. I modsætning til England svarede pengerenten her i landet nogenlunde til jordrenten; men ligesom her anså man den sikkerhed jordbesiddelsen gav ejeren for tilstrækkelig til at betragte en forrentning på 5 % som rimelig, og noget lignende gælder vistnok også for Sverige. Konfronterer vi disse tal med beregninger over de bevarede godsregnskaber fra Selsø og Skinnerup i disse år, vil de vise sig nogenlunde at holde stik. På Selsø vil en beregning med visse usikkerhedsmomenter resultere i en forrentning på ca. 5.3 % af godsets kapitalværdi 1633/34, på Skinnerup derimod noget varierende tal, 1632/33–34 ca. 4.5 %, 1637/38 ca. 5 %, det følgende år 4.5 %. På Vallø-Lellinge har en stikprøveberegning 1637/38 givet 5.6 %, altså med alle forbehold for Skinnerup og Vallø-Lellinge henved 40 % mere pr. godsenshed end omkring 1620.

Selvom konklusionerne må drages med den yderste varsomhed, tyder regnskabsmaterialet fra disse godser på, at den danske højadel i 1630erne og de første år af 1640erne har kunnet nyde en række forholdsvis gunstige år, navnlig sammenlignet med perioden 1610–20 og sammenlignet med den polske adel, for hvem nedgangen såvidt man kan skønne netop har sat varigt ind allerede 1620. Den danske højadel synes at have været i stand til at overvinde de kritiske år omkring 1620, antagelig netop på grund af Danmarks relativt gunstige placering i de internationale konjunkturer i disse år, og man kunne i denne forbindelse gøre opmærksom på, at hovedgårdsudvidelserne påny tager fat i 1630erne navnlig på Sjælland og Lolland.

Skellet ved 1643 er valgt ud fra den forudsætning, at det nogenlunde falder sammen med prisstigningernes afslutning, og konjunkturuomslaget. Inden vi spørger om disse ændringer registreres i godsregnskabsmaterialet, må det straks fremhæves, at hovedparten af de regnskaber, der står til disposition, atter er andre end dem, vi hidtil har arbejdet med. Regnskaberne fra Kay Lykkes godser, Hevringsholm og Estruplund i Jylland, Rantzausholm på Fyn og et enkelt fra Gisselfeld danner nu foruden Herlufsholm grundstammen, men de dækker kun ret korte perioder.

Atter her kan vi imidlertid iagttage, hvorledes først produktionskrisen 1649,

dernæst afsætningskrisen og de drastisk faldende priser på korn sætter deres spor i regnskaberne samtidig med at ødegårdsproblemet påny toner frem i alvorlige former. På Herlufsholm, hvor man nu ganske åbenbart har haft svært ved at opnå kapitelstakst for høsten, svinder kornsalget hastigt ind og må kompenseres ved andre indtægter. Smørssalget spiller en noget stigende rolle, hvorimod øksneopdrættet bemærkelsesværdigt nok nu ikke længere ekspanderer. At dets andel i varesalget ikke destomindre stiger noget, skyldes udelukkende, at øksneprisen påny stiger efter stilstand eller svagere fald fra slutningen af 1630erne. Fra andre godser ved vi, at fremmede opkøbere fra 1646–47 eventuelt med danske købmænd som kommissionærer begynder at foretage direkte opkøb på de danske herregårde, antagelig som Albert Olsen antog fordi danske købmænd ikke havde tilstrækkelig kapitalstyrke til selv at finansiere kvægudførslen; men det at de danske herregårde således opnåede internationale priser for deres kvæg hindrede ikke øksneeksporten i at falde, måske bl. a. fordi heller ikke herremanden længere rådede over tilstrækkelig kapital til den investering, opdrættet krævede. Selvom Herlufsholm ikke sælger direkte til udenlandske forhandlere, men foretrækker at benytte en forordning 1649, der tillod salg af slagtestude til københavnske slagtere – en forordning man i øvrigt overskred ved at sælge også i andre sydsjællandske købstæder – gælder det tilsyneladende netop her, at man ikke længere disponerer over tilstrækkelige midler til studeopkøb.

Driften på Kay Lykkes godser er vanskeligere at vurdere, dels fordi husførelsen og hovedgårdsdriften her har mere grandseigneurpræg end på de godser, vi hidtil har beskæftiget os med, dels fordi driften af de jyske, fynske og sjællandske godser delvis synes at have skullet supplere hinanden driftsmæssigt og økonomisk. Rentabilitetsberegningerne giver 4.5–5 % for øksnegårdene Hevringholm og Estruplund ved midten af 1650erne mod 3.9 % på korngodset Rantzausholm og antagelig endnu mindre på Gisselfeld, der havde specialiseret sig i et mere luksusbetonet opdræt af heste. Udover forskellene mellem de tre forskellige godstyper er det derimod endnu mere vanskeligt at spore egentlige krisetegn, bl. a. sikkert på grund af materialets utilstrækkelighed, men sammenligner vi de første regnskabsår med regnskaberne fra svenskekrigens tid vil vi ganske naturligt kunne følge, hvorledes overskuddet forvandles til underskud, men så meget desmere påfaldende er det, at man dog endnu 1659/60 og 1662/63 på Hevringholm og Estruplund har kunnet inkassere 2.0–2.5 % i udbytte, på Rantzausholm dog betydeligt mindre, nemlig ca. 0.4 % i 1661/62. At Kay Lykke kunne opnå så forholdsvis gunstige resultater kan hænge sammen med, at han endnu har været i stand til at foretage de nødvendige kapitalinvesteringer, at foretage øksneopkøb på Sjælland og Fyn til opdræt på Hevringholm. De relativt høje udbyttetotal for Hevringholm og Estruplund angiver således kun, hvad en godsbedrift under de gunstigst mulige betingelser har kunnet yde, og selv da ligger disse tal snarest lavere end de driftsoverskud, vi kender fra Sjælland og Fyn i 1630erne. Ikke destomindre fremgår det klart af konfiskationskommissionens opgørelser af Kay Lykkes bo efter hans fald, at hans økonomi har været be-

lastet med tunge gældsbyrder. Værdien af hans jordegods opgøres 1663 til ca. 380.000 rd. mod en samlet gældsbalance på ca. 186.000 rd., d.v.s. ca. 48 % af jordegodsets værdi. Kun så meget er givet, at majestætsprocessen likviderede en af landets største godsejere, om hvem samtiden mente at vide, at han stillede sig kritisk overfor det nye styre, uden at der deri ligger nogen antydning af et årsagsforhold; men samtidig likviderede man på en måde også en højadelig tradition, der havde sine rødder i Esge Brocks, hans morfaders, og faderen Frans Lykkes storgodsejerposition.

Selvom vi stadig må drage konklusionerne med stærke reservationer, tyder materialet dog på, at vi for højadelens vedkommende må lægge det afgørende skel ved midten af 1640erne, hvorimod der nok kan være grund til at understrege, at denne konklusion ikke kan have almengyldighed for den danske adel som helhed. Det regnskabsmateriale, vi har arbejdet med, er ensidigt højadeligt, og det er jo netop karakteristisk, at den menige adels krav om rigoristisk håndhævelse af standsprivilegierne og adelens erhvervsprivilegier kronologisk helt trodser de skel, vi har valgt af konjunkturmæssige grunde. Spørgsmålet er imidlertid, om vi ved at koordinere de parallelle undersøgelser af godsbesiddelsesforhold, gældsforhold og økonomiske udviklingslinier, vi har anstillet, kan komme en besvarelse noget nærmere, selvom det endnu næppe er muligt at skønne over, hvor stor almengyldighed denne helhed vil få.

Allerede det indtryk, kildematerialet giver af den danske adel fra 1580erne til kejserkrigens udbrud, bærer præg af økonomisk ustabilitet og af hektisk gældsaktivitet, der synes at have inddraget langt bredere kredse end gældsstiftelsen måske i sig selv berettigede til. Spekulationspræget godssamling på højadelige hænder supplerer billedet, og det må foreløbig stå som en mulighed, at disse symptomer netop kan tolkes som udtryk for, at den jævne adels forarmelsesproces har taget fart fra 1580erne, og at det er denne proces, hvis konsekvenser vi kan iagttage i den godskoncentration, vi kan dokumentere fra 1625. Og selvom den kritiske situation forud for kejserkrigen også strækker sig dybt ind i den egentlige højadels rækker, må det dog stå fast, at der for dens vedkommende nok finder en stadig vekslende sted i dens sammensætning og godsbestand, men at der ikke kan være tale om nogen uafbrudt og unuanceret nedgang fra 1600. Krisesyntomerne afløses efter kejserkrigen af en kortvarig Indian summer; der skabes et indenlandsk kapitalmarked ved hjælp af højadelige og borgerlige penge midler, og det forekommer mig sandsynligt, at forklaringen må søges i den relativt lette profit-inflation, som trediveårskrigen og den svenske østersøpolitik skabte grundlag for i Danmark, men den økonomiske velstand i 1630'erne og de første år af 1640erne har under alle omstændigheder været et fænomen, der har været begrænset til en snæver, omend stadigt vekslende gruppe af rigsrådadel – og kunne man tilføje: lensadel –, og selv denne velstand gik tabt efter den kortvarige højkonjunkturs udløb.

Et af de mere iøjnefaldende træk i denne proces er da for adelens vedkommende standsbegrebets definitive opløsning i den periode, vi beskæftiger os med.

Standscirkulationen mellem adel og bondestand spiller naturligvis stadig en vis rolle; når man endnu ved midten af det 18. århundrede kan støde på en »velbyrdig mand« som husmand i Vendsyssel, er det udtryk for en sådan cirkulation. Men på den anden side er det også klart, at den sociale differentiering af adelen først og fremmest må sættes i relation til det ekspanderende bypatriciat i København og købstæderne; det er denne gruppe, den menige adels krav på beskyttelse rettes mod ved stændermøderne. Standsprivilegierne er med andre ord blevet et unaturligt skel i første halvdel af 1600-tallet; den økonomiske og sociale lagdeling af adel og borgerstand havde gjort dem til et fossil, men symbolsk kan vi sammenfatte denne proces ved at stille borgerstandens erklæring 1560, hvori den placerer sig som »fattige lemmer under Eders majestæt og Danmarks adel«, overfor det københavnske patriciats krav 1658 på »lige adgang til officia og honores med adelen«.

Vi kan ikke fordybe os i virkningerne af standsprivilegiernes bortfald 1660; det er ad forskellige veje muligt at beregne adelens tab af gods i hartkornstørrelser, og går vi (terminologisk) ud fra, at »den gamle adel« repræsenterer den adel, der levede og virkede 1660, synes dens godstab i 1660'erne at have andraget omtrentligt en trediedel af den samlede godsmasse, et tab, der måske kan tages som en art slutfacit af den økonomiske situation, der kendetegnede adelsstanden ved standsprivilegiernes bortfald. Men godstabet registrerer kun én side af adelsvældets boopgørelse. En anden og ikke mindre væsentlig faktor er den formueforringelse, jordprisfaldet efter 1660 afspejler; medens det privilegerede jordmarked gennem hele første halvdel af det 17. århundrede trods alle omskiftelser havde formået at opretholde et fuldt stabilt jordprinsniveau, bragte privilegiernes bortfald, ustabiliteten i den økonomiske situation og i besiddelsesforhold i forbindelse med de slette landbrugskonjunkturer efter 1660 et øjeblikkeligt fald på 25–30 %.

Det er næppe endnu muligt at samle adelsvældets opbrud i en enkelt formel; helhedsbilledet præges af stadigt krydsende linier og kræver omhyggelig nuancering, men krisen havde dybe rødder i standsopløsningsprocessen gennem hele det 17. århundrede, og den kastede samtidig også skygger over de første generationer af enevælden. Men om den danske adel i 1660 har kunnet finde forsonende sider ved situationen på samme måde som Fuggerne skal have følt sig bæret ved at gå fallit sammen med kongen af Spanien, kan vel være tvivlsomt nok.

Nyere handels- og industrihistorisk litteratur

Af VAGN DYBDAHL*)

Indledning

Den økonomiske historie spænder på to måder meget vidt. For det første er den nøje forbundet med andre sider af historieforskningen, og derfor må en oversigt som den følgende, der ikke kan tage hele den historiske litteratur med, komme til at lide af mangler. Den anden måde, hvorpå den økonomiske historie spænder vidt, er i kvalitet, metode og fremstillingsform. I højere grad end for andre grene af historien vil det her gælde, at der er publikationer, som kun er tilgængelige for specialisten; men der er samtidig næppe heller nogen anden side af historien, der i den grad gæstes af amatører uden faglig kunnen og tilmed uden historisk interesse. Disse forhold bevirker, at det, der omtales i det følgende, ikke bliver en fuldstændig bibliografi, men derimod en fyldig oversigt, som tilstræber at give et alsidigt indtryk af det arbejde, der uanset kvalitet og emnets betydning er blevet udført i de sidste 10–15 år. Tillige skulle det kunne tjene som vejledning under studier i handels- og industrihistorien.

Oversigten slutter sig til *Vagn Dybdahl: Handelshistorie 1945–51* (Fortid og Nutid 18. bd., 1949–52, s. 422 ff.) og til *Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen: Industrihistorisk litteratur 1945–54* (Fortid og Nutid 19. bd., 1954–56, s. 159 ff.; også som selvstændigt skrift med titlen *Oversigt over industrihistorisk litteratur, 1955, 24 s.*). Disse to artiklers forskellige slutår bevirker, at medens den handelspolitiske litteratur er medtaget fra 1952, er den industrihistoriske først med fra 1955.

Hjælpe midlerne

Arkivernes indhold

Arkivordningsprincipperne gør det vanskeligt at overskue de meget spredte fonds, hvori der findes oplysninger om handelens og industriens forhold. Det er derfor nødvendigt for forskeren at gøre sig fortrolig med indholdet selv i for emnet fjernere liggende arkiver.

I Rigsarkivets værdifulde række af *Vejledende Arkivregistraturer* er i periodens løb kommet flere bind, der oplyser om arkivalier af umiddelbar interesse for den økonomiske historie. I *Erik Kroman: De sønderjyske fyrstearkiver* (1959, 231 s.) vises det, at der i fyrstearkiverne er spredte aktstykker til belys-

---

*) Litteratur fremkommet i de danske lokalhistoriske årbøger er behandlet af arkivar, cand. mag. *Finn H. Lauridsen*.

ning navnlig af korn og kvæghandel ca. 1500–ca. 1700 (se siderne 23, 68, 80, 115, 119, 120, 126, 132, 214). Rentekammerets arkiv indeholder naturligvis et rigt stof; dets virksomhed var mangesidigt og greb på adskillige områder ind i det økonomiske liv, herunder også handelen. J. Blochs registratur fra 1892 blev ret hurtigt forældet og er nu delvis afløst af *Jens Holmgaard: Rentekammeret. I. Danske og norske afdelinger 1660–1848* (1964, 282 s.), der dog ikke som Blochs omfatter Generaltoldkammerets og Kommercekollegiets arkiver. *Arthur G. Hassø og Erik Kroman: Tyske Kancelli. II. Geheimkonseilet 1670–1770, Danske Kancellis udenrigske afdeling til 1676 (1698), Tyske Kancellis udenrigske afdeling til 1770* (1962, 393 s.) rummer oversigter over »udenrigstjenerne«s arkiver med talrige oplysninger om handelen med udlandet. Som hovedregel indgår disse oplysninger i de omfattende og svært overskuelige løbende rækker; for enkelte lande er der foretaget en vis udskillelse af handelssager. Arkivet omfatter både centralstyrelsens arkivalier og arkivalier fra udsendte gesandtskaber. Tyske Kancellis arkiv går tilbage til midten af 16. årh., dog er der bevaret en lille brevbog fra kong Hans' tid.

Konsulatsarkiverne og sagerne vedrørende centralstyrelsens forbindelse med konsulaterne rummer ofte et betydningsfuldt stof om udenrigshandelen. Hvor vidtspændende dette er, fremgår af Rigsarkivets »Foreløbige Arkivregistraturer, Serie 1, nr. 1«: *Udenrigsministeriet (Kommercekollegiet). Samlede sager 1762–1866. Sager til konsulatsjournal* (1963, 169 s., duplikeret). Om konsulatsarkivernes indhold foreligger to afhandlinger: *C. Rise Hansen: Konsulatsarkiver og deres aflevering*. (Afhandlinger tilegnede . . . Axel Linvald, 1956, s. 129–42) gennemgår indholdet af konsulatsarkiver, de skete afleveringer og karakteriserer disse, mens *Knud Rasmussen: Danske konsulatsarkiver i Rusland 1849–1922* (Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum, 1964, s. 186–203) beretter om de sparsomt bevarede konsulatsarkiver fra forskellige egne af det nuværende Sovjetrusland.

Henny Glarbo: Privatarkiver fra tidsrummet 1660–1800 i Rigsarkivet (1952, 209 s.) bringer registraturer over arkiverne med brevskriverfortegnelse (der er et samlet personregister); spredt forekommer breve fra handelens mænd, men ikke i noget stort tal. Enkelte arkiver hidrører fra mænd med tilknytning til handelen, nemlig plantageejer J. L. Carstens (d. 1747), skibskaptajn Tønnes Langøe (d. 1794, vedr. Asiatisk Kompagni), generalfaktor Gabriel Milau (d. 1689, omfattende brevsamling og kopibøger), øresundstolddirektør Otto Pauli (d. 1780) og købmand Willem Rubbens (kopibog 1680–85). Kongehusets »privatarkiver« indeholder også arkivalier af interesse i denne forbindelse. Her vejledes man af *Vello Helk: Kongehusarkivet fra kongerne Frederik 6.s, Christian 8.s og Frederik 7.s tid* (1963, 203 s.). I Christian 8.s arkiv er der enkelte sager vedrørende Altonas, Holstens og Vestindiske Øers handel (s. 121) og om jernbanerne i Holsten (s. 124), i Frederik 7.s arkiv om handelen på Færøerne (s. 148) og i kammerherre Carl Berlings arkiv om hans fabrikker (s. 162), ligesom der spredt forekommer breve fra enkelte handelsfolk.

Landsarkivernes samlinger udnyttes stort set kun til genealogiske undersøgelser. *Forskellige arkiver (X-arkiver)*. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland (1964, 308 s., duplikeret) viser imidlertid, hvor rige, uudnyttede forskningsmuligheder der er i Landsarkiverne, og den udsendte registratur dækker endda kun et enkelt af de uudnyttede områder. Registraturen omfatter arkiver, der ikke hidrører fra egentlige embeder; nogle er af offentlig, andre af privat oprindelse. Blandt arkiver, der særlig vedrører handelen, kan nævnes sager om færgerier og havneanlæg og arkiver fra enkelte pengeinstitutter, forsikringselskaber og handelsvirksomheder. Der kan også være grund til at henlede opmærksomheden på nogle registraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.v.: *Lolandske retsbetjentarkiver indtil 1919* (1964, 201 s., duplikeret), *Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1900* (1964, 74 s., duplikeret) og *Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919* (1965, 140 s., duplikeret); de viser ikke alene det betydelige materiale, netop disse arkiver rummer, men også hvor mange sider af det økonomiske liv, man i det hele taget kan vente af finde kilder til i retsarkiverne. Mere speciel er den af samme arkiv udgivne *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn* (1965, 72 s., duplikeret); men på grund af fængselsarbejdet, der tidligere spillede en større almen-økonomisk rolle, får også disse registraturer interesse.

Orienteringen i det nyeste arkivmateriale er i øvrigt blevet lettet, idet det meget nyttige hjælpemiddel »Meddelelser om Rigsarkivet o.s.v.«, der havde været standset siden 1922, blev genoptaget i 1958, da der udkom »*Meddelelser om Rigsarkivet for årene 1921–55*« (285 s.); efter dette bind fulgte »*Meddelelser om Landsarkiverne for årene 1921–55*« (1960, 187 s.) og »*Meddelelser om Rigsarkivet og Landsarkiverne for årene 1956–1960*« (1961, 215 s.). Med det sidste bind har man »samlet op« hele perioden fra 1921 og vil herefter udsende femårs bind. I disse »Meddelelser« optages fortegnelser over arkivafleveringer, både fra myndigheder og private; afleveringer fra centraladministrationen 1921–45 skal dog søges i den særskilt udgivne *C. Rise Hansen: Centraladministrationens afleveringer til Rigsarkivet 1921–45* (1956, 53 s.). – Om afleveringerne til Erhvervsarkivet orienteres der årligt i *Erhvervshistorisk årbog*.

Endelig er der i flere udenlandske arkivførere fremkommet registraturer, der også viser, i hvilke fonds der findes arkivalier vedrørende danske økonomiske forhold. Det vil dog føre for vidt at opregne disse; den interesserede må henvises til Rigsarkivets og Erhvervsarkivets håndbiblioteker. Kun skal opmærksomheden henledes på den af Krigsarkivet i Stockholm udgivne *A Guide to the Materials for Swedish Historical Research in Great Britain* (Stockholm 1958, 264 s.). Selv om bogen tager sigte på kilder til svensk historie i engelske og skotske samlinger, vil den også være vejledende, når man eftersøger kilder til dansk historie, der i reglen vil befinde sig i de samme samlinger. Bogen omfatter både offentlige og private biblioteker og arkiver. En registratur over breve fra 1780'erne og –90'erne fra danske handelshuse til den svenske industridrivende og handelsmand J. D. Wahrendorff er offentliggjort i *Albert Fabritius: Danske og norske*

korrespondenter til J. D. Warendorff (Erhvervshist. Årb. 1953, s. 107–111); brevene findes nu i foto i det danske rigsarkiv og Erhvervsarkivet.

Foruden disse indholdsoversigter foreligger også enkelte vejledninger i udnyttelsen af arkivmaterialet. I *Astrid Friis: La valeur documentaire des comptes du péage du Sund* (s. 365–79 i Michel Mollat (red.): *Les Sources de l'histoire maritime*, 1962) gives en oversigt for perioden 1571–1618 over de bevarede Øresundstoldregnskaber og deres indhold; dertil knyttes nogle kritiske betragtninger over regnskabernes kildeværdi. Til forståelse af Øresundstoldregnskaberne tjener også *Sune Dalgård: Reformationen på Øresunds toldbod 1641* (Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 65–84). I samme værk som Astrid Friis' lige nævnte afhandling (s. 383–401) demonstreres i *Herman Kellenbenz: Les passeports maritimes du roi de Danemark pour l'année 1691* for et enkelt års vedkommende, hvilke oplysninger der kan hentes i søpasfortegnelserne i det danske rigsarkiv: skibenes hjemsteder, størrelse, ejere og rejser – de sidste oplyses dog i reglen kun omtrentligt: in Muscoviam, in Hispaniam o.s.v. Artiklen gengiver ligesom Astrid Friis' forannævnte en rapport til den 4. konference i Paris i 1959 om søfartshistorie. Rapportbindet indeholder en række artikler om kilderne til søfartshistorien fra middelalderen til 18. årh. Også en del af de øvrige bidrag vil med deres gode litteraturoplysninger være af interesse for den, der skal studere dansk søfart i internationale forbindelser. Til hver rapport knytter der sig et i reglen tomt og intetsigende diskussionsreferat.

Aage Rasch: Asiatisk Kompagnis arkiv (Afhandlinger tilegnede ... Axel Linvald, 1956, s. 301–08) belyser arkivpraksis hos kompagniet og overdragelsen af kompagniarkeviet til staten, hvorimod selve dets indhold kun omtales spredtvis. Af mere principiel karakter er *Kristof Glamann: Valg og vurdering ved benyttelse af kompagniarkeiver. Et metodisk bidrag* (Festskrift til Astrid Friis 1963, s. 143–52). Det er det i mange retninger overvældende kildemateriale til nyere historie, der har foranlediget denne afhandling. Det valgte udgangspunkt, det hollandske ostindiske kompagnis arkiv, ligger uden tvivl uden for de fleste danske historikers umiddelbare interesseområde, men for det metodiske er det valgte udgangspunkt af mindre væsentlig betydning; der fremsættes en række metodiske betragtninger, som vil være både inspirerende og vejledende for den historiker, der arbejder med handelshistoriens kilder. En orientering i benyttelsen af et handels- og industrihistorisk kildemateriale gives også gennem *John W. Oldam: Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv* (Erhvervshist. Årbog 1964, s. 108–135).

Endnu en understregning af, hvor meget der kan hentes i de lokale embedsarkiver gives i *Marius Hansen: Upåagtede kilder til belysning af dansk skibsfart, søhandel og skibsbyggeri* (Handels- & Søfartsmuseets Årbog 1958, s.93–105). Forfatteren foretager en gennemgang af, hvad Nakskov bys tingbøger og magistratsprotokoller for årene 1690–1720 indeholder til belysning af de i titlen anførte emner. Formålet er at pege på, hvilket stof der kan hentes i de pågældende arkivalier og at anspore til mere generelle undersøgelser.

Bibliografiske hjælpemidler

Det er foruden de løbende hjælpemidler, »Tidsskriftsindeks« og »Dansk Bogfortegnelse« kun lidt, der er kommet. Mens udsendelsen af Historisk Tidsskrifts årsbibliografier er gået i stå, har man planlagt udsendelsen af femårsbibliografier, hvoraf er udkommet *Henry Bruun: Dansk historisk bibliografi 1943–47* (1956, 594 s.). Dette bind er dog ikke blevet fortsat med nogen ny femårsbibliografi; inden længe må man formentlig foretage en reorganisation og planlægning af den bibliografiske virksomhed inden for historien, hvis man vil undgå at havne i helt håbløse tilstande. Det foreliggende bind følger stort set mønstret fra »Erichsen og Krarup«; når dette tilfældige femår er udvalgt, skyldes det, at man har planlagt en bibliografi for årene 1913–42. Mere speciel og delvis dækket af andre bibliografier er *Ulf Kjær Hansen: Danske jubilæumsskrifter. En bibliografi og et forsøg på en vurdering* (1955, 197 s.). Bibliografien omfatter godt 5.000 numre fra 1723 til 1949 og omfatter jubilæumsskrifter af enhver art, altså også skrifter fra kulturelle foreninger, sociale institutioner o.s.v. I bibliografien indgår skrifter fra talrige virksomheder og organisationer inden for handel og industri. Den er ordnet rent kronologisk og inden for årene alfabetisk og er således ret omstændelig at benytte; men den er dog et nyttigt hjælpemiddel til orientering i et ret uoverskueligt materiale. Til bibliografien er knyttet en vurdering af jubilæumsskrifternes hensigt og plads på reklameområdet. Bogen er blevet kritisk vurderet og suppleret i *Vagn Dybdahl: Om jubilæumsskrifter* (Erhvervshistorisk årbog 1955. s. 128–146). En lille nyttig bibliografi er *Fortegnelse over fagforenings- og fagforbunds jubilæumsskrifter samt fagblade på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv* (u.å., 19 s.)

De topografiske bibliografier er meget betydningsfulde, ikke mindst til orientering i den omfattende tidsskriftslitteratur og i de mange samleværker; særlig gør dette sig gældende, når man søger oplysninger om en enkelt virksomhed. For hovedstaden er udsendt *Svend Thomsen, Drude Lange og Irmelin Nordentoft: Københavns bibliografi*, 1–3 (1957–60), der omfatter litteraturen indtil 1950, fyldig er også *Åge Bredsted m. fl.: Litteratur om Århus og forstæder* (1959), som rækker indtil 1958. Et enkelt erhverv er blevet bibliografisk dækket i *Ole Karup Pedersen: Dansk landbrugsbibliografi. I. Indtil 1814* (1958, 463 s.), der omfatter både selvstændige skrifter og tidsskriftartiklerne. I et særligt afsnit er medtaget skrifter og artikler om handelen med landbrugets produkter, men med er også skrifter og artikler om enkelte industrier samt om økonomiske forhold i almindelighed.

Publiceret statistik

Foruden de løbende statistiske publikationer om aktuelle emner har Det statistiske Departement i de senere år udsendt en række værker med historisk materiale. Det meste af stoffet har tidligere været publiceret, men nyt er der også, hvortil kommer, at den i reglen meget besværlige og langsommelige udnyttelse

af Statistiske Meddelelser, Statistiske Efterretninger og Tabelværket nu kan spares. De publikationer, det i første række drejer sig om, er *Nationalregnskabsstatistik 1947–1960* (1962), *Danmarks Energiforsyning 1900–1958* (1959), *Landbrugets priser 1900–1957* (1958), *Landbrugets arbejdskraft 1938–1960* (1961), og *Folketal, areal og klima 1901–60* (1964). Nært knyttet til disse publikationer er *Kjeld Bjerke & Niels Ussing: Studier over Danmarks nationalprodukt 1870–1950* (1958, 175 s.) og *Ole Bus Henriksen & Anders Ølgaard: Danmarks udenrigshandel 1874–1958* (1960, 133 s.). Den første bog behandler et kildemæssigt meget kompliceret problem; det gælder især tiden før 1900 – efter 1900 er materialet bedre, og efter 1930 foreligger departementets beregninger. Nationalproduktets størrelse og sammensætning til være et centralt emne, når man beskæftiger sig med periodens økonomi, og selv om der kan rettes kritik mod arbejdet, er det en pionerindsats, der er at foretrække fremfor årelange studier med gustent overlæg, som aldrig ser dagens lys. Nu er der skabt et nyttigt diskussionsgrundlag. Til bogens fortjenester må regnes, at den er meget letlæselig, og at den i mange tilfælde er en bekvem genvej ved benyttelse af den statistiske litteratur. En lignende hjælp giver bogen om udenrigshandelen; den orienterer i litteraturen, og, hvad der er det væsentlige, giver et sammendrag af emnet, bragt i en fælles ramme, så vidt dette har kunnet lade sig gøre. Nye resultater som sådanne eller en historisk analyse bringes således ikke; men mange efterregninger og omberegninger, som man hidtil har skullet udføre, når man blot skulle betragte et noget længere tidsrum, er her foretaget af forfatterne.

Meget statistisk materiale fra de sidste årtier er også bekvemt fremlagt og kommenteret i *Poul Milhøj: Danmarks statistik 1–2* (1961, 562 s., 1965, 359 s.), der er en fortsættelse af Warmings og Vedel-Petersens lærebøger i »Danmarks statistik«. Bogen vil med sit righoldige materiale være en særdeles nyttig håndbog for den, der arbejder med moderne erhvervshistorie. Skal en historiker, der ikke er fortrolig med denne side af faget, f.eks. behandle et bysamfunds eller et sogns historie i allernyeste tid, vil Milhøjs bog give et meget nyttigt baggrundsstof og samtidigt gøre opmærksom på en del af periodens problemer.

Nyt tilvejebragt materiale er for et ældre tidsafsnit publiceret i *Astrid Friis og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark, 1660–1800*, bd. 1, (1958, 350 s.). Bogen er resultatet af adskillige års møjsommeligt arbejde med et vanskeligt tilgængeligt kildemateriale. Den bringer kurser for de danske penge og priser for en lang række varer: fødevarer, olie, brændsel, vin, jern m.m. For at gøre bogens oplysninger klare, bringes der værdifulde afsnit om møntsystemet og om mål og vægt. »Prishistorien« vil være en uundværlig håndbog, når man arbejder med handelshistorie; men også når emnet er et bestemt områdes økonomiske udvikling i almindelighed, vil den være nødvendig som generel baggrund.

En prishistorie dækkende Sønderjylland og Holsten foreligger med *Emil Wachinski: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226–1864*, 1–2 (1952, 1959, 245, 299 s.). Værket er en kraft-

præstation og præget af megen tænken over problemerne; men jævnligt er materialet spinkelt og lige så ofte for uensartet til at kunne dække de samlede tal, værket bringer. Forfatteren har i *Zur Wirtschaftsgeschichte Schleswig-Holsteins* (Zeitschrift d. Gesellschaft für S.-H.Geschichte, 1960, s. 93–120) taget kritisk stilling til en række anmeldelser af værket. I tilslutning til hovedværket står en redegørelse for ældre kornmålsenheder i *Emil Waschinski: Reduktion des Inhalts alter Getreidemasse, besonders der Tonne, auf heutiges Gewicht* (Festschrift für Otto Schell, 1952, s. 256–261).

En undersøgelse over de nyeste priser er *Kjeld Bjerke: Landbrugets prisudvikling 1860–1957* (s. 207–222 i Kr. Bure: Den vest- og sønderjyske Kreditforening. Hundrede år, 1960), hvor navnlig sammenligningen mellem på den ene side landbrugsvarernes priser og på den anden side løn og forbrugsvarernes priser i vort århundrede har interesse.

Den for al økonomisk historie meget vigtige befolkningsstatistik er forøget med *Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960* (1965, 565 s.). Foruden en analyse af befolkningsudviklingen fremlægges for de enkelte dele af landet et stort hidtil ukendt tabelmateriale, jfr. hermed den ovenfor omtalte publikation fra Statistisk Departement om folketallet 1901–1960.

Tiden før ca. 1800

Fra middelalder til ca. 1700

I oversigtsform er tidens økonomiske historie skildret i *Politikens Danmarks Historie* og i *Geschichte Schleswig-Holsteins*, der under redaktion af Olaf Klose udgives i hæfter. Hele middelalderen (ofte også gående ned i den følgende tid) er behandlet i alfabetisk ordnede stikordsartikler i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (hidtil udkommet bd. 1–10, 1956 ff.); artiklerne bygger ofte på selvstændige kildestudier og er forsynede med gode litteraturhenvisninger. Tilsvarende stikordsartikler, men ikke så dybtgående og med hovedvægten på begreber og institutioner gives i *Johan Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere* (1952–56, 519 s.), hvis titel er noget misvisende: historikere af enhver art og retning vil have god nytte af værket.

Selve den økonomiske udvikling i middelalderen har kun i ringe grad tiltrukket forskningens opmærksomhed. Hvad der foreligger, indskrænker sig til et par forskningsberetninger, begge af høj karat. *Poul Enemark: Om problemer vedrørende Friserhandelen* (Jyske Samlinger. Tidsskrift for Danmarks Hist., bd. 5, 1959–61, s. 121–63) er en meget fyldig og klar redegørelse for den tyske, hollandske og svenske litteratur om handelsudvekslingen mellem Norden og Vesteuropa omkring år 800. Oversigten opstiller hovedproblemerne, deres behandling og de opnåede resultater. Den afsluttes med en bibliografi på 190 numre.

Et centralt emne i nordisk middelalder er forholdet til hansestaterne. Det var

hovedemnet på det nordiske historikermøde i Århus i 1957. Som forhandlingsgrundlag udsendtes *Det nordiske syn på forbindelsen mellem Norden og hanse-stæderne* (1957, 195 s.), hvor Aksel E. Christensen rapporterede fra Danmark og foruden at give en oversigt over den danske og tyske forskning fremkom med en række selvstændige vurderinger.

Et betydningsfuldt kildemateriale til belysning af de retlige rammer for middelalderens handelsliv rummes i de aktstykker, der er udgivet i *Danmarks gamle Købstadlovgivning*. Ved Erik Kromann, bd. 1–5 (1951–1961). Købstædernes handelsrettigheder og stilling over for adelen er også emnet i *Jakob Pasternak: Erik af Pommern og købstadforordningen af 1422, 15. februar* (Scandia, bd. XXVI, 1960, s. 329–42). Mens numismatikken ikke skal omtales her, skal opmærksomheden dog henledes på, at *Gert Hatz: Der Goldmünzenfund von Mel-dorf* (Zeitschrift d. Gesellschaft f. Schleswig-Holst. Gesch. 1957, s. 79–112) giver gode bidrag til belysning af pengeøkonomien i hertugdømmerne i senmiddelalderen.

En række betydelige enkeltheder om senmiddelalderlig økonomi rummes i *Georg Galster: Danske middelalderlige regnskaber. Hof og centralstyre* (1944–53, 836 s.) og samme: *Danske middelalderlige regnskaber. Roskildekirkens jordebøger og regnskaber* (1956, 422 s.).

Middelalderhistorien slutter med det vanskelige emne: renten i middelalderen, der behandles i *Troels Dahlerup: Bidrag til rentespørgsmålets historie i dansk senmiddelalder og reformationstid* (Festskrift til Astrid Friis 1963, s. 47–64). Afhandlingen viser, hvordan Christian 3.s ågerforordning af 1547 fortsætter gældende kirkelig praksis. Detaljerede undersøgelser af kirkeregnskaber – navnlig flensborgske – viser et faldende renteniveau fra 10 % før ca. 1400 til ned omkring 6, da den kongelige forordning fastsatte $6\frac{1}{4}$, som møntteknisk var særdeles bekvem. – Forbindende middelalder og nyere tid står endelig *Aksel E. Christensen: Øresund og Øresundstold. Et historisk rids*. (Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1957, s. 22–40), der for hele Øresundstoldperioden giver en god, populær oversigt.

Med tiden omkring 1500 begynder antallet af arbejder at tage til. Oversigtens form har *Poul Enemark: Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik* (Jyske Samlinger, bd. 4, 1957–58, s. 1–20), der er et foredrag, holdt på det nordiske historikermøde i 1957. Kyndigt belyses samspillet mellem udenrigshandel og forholdet til fremmede magter, navnlig de vendiske stæder. Med spredte eksempler vises dels hollændernes fremtrængen til Sundet, dels forbindelsen over landegrænsen, hvor der for hollandsk klæde afsattes stude og korn. Trafikken over landegrænsen er mere indgående behandlet i *Lothar Schwetlitz: Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1484–1519* (Zeitschrift d. Gesellschaft für Schleswig-Holst. Gesch. 1961, s. 61–130 og 1963, s. 93–174), der søger at fastslå varehandelens omfang og art samt hvem, der drev den; endvidere rummer afhandlingen en række kildekritiske betragtninger over Gottorp-toldregnskaberne. Skønt mere vendt mod landbruget er

der gode almene oplysninger om konjunkturforløbet i *Volkmar von Arnim: Krisen und Konjunkturen der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (1957, 238 s.).

Om erhvervsfordeling, indre vandringer og bevægelser i tallet for de forskellige erhvervsudøvere er der fremlagt et stort og nyt materiale i *Hans H. Fussing: Bybefolkningen 1600–1660. Erhvervsfordeling, ambulans, indtjeningsvevne* (1957, 125 s.). Nogle af de samme spørgsmål – navnlig vandringerne – er taget op i *Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig* (1953, 273 s.), hvor hovedformålet dog er at søge at klarlægge befolkningens nationale oprindelse fra 15. til 18. årh. For Århus bys vedkommende er problemerne undersøgt i *Anna Thestrup: Handelsborgerskaber 1674–1862* (Erhvervshist. Årbog 1961–62, s. 128–147).

Der er herfra i emnets omfang et stort spring ned til de afhandlinger, der bringer spredte detailoplysninger om enkelte erhvervsvirksomheder; men det lidt, der endnu fra denne tid er bevaret af arkiver fra sådanne, gør næsten enhver enkelthed publiceringsværdig. En udgave af en Amsterdam-købmands regnskabsbog over handelen med Danzig foreligger med *N. W. Posthumus: De Oosterse Handel te Amsterdam. Het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee 1485–1490* (Leiden, 1953). Den meget fyldige indledning (254 sider) skildrer Østersøhandelen i slutningen af 15. årh., navnlig forbindelsen mellem Holland og den tyske Østersøkyst. Som baggrund for dansk handel giver bogen en del, ligesom danske forhold og dansk handelspolitik jævnlige strejfses, uden at der i den henseende siges noget nyt. I den henseende er *Emilie Andersen: Malmø-købmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog* (1954, 314 s.) mere væsentlig. Ditlev Enbeck var købmand i Malmø i 16. årh. Fra hans virksomhed er bevaret en på tysk ført regnskabsbog for årene 1521–35, flittigt benyttet af Erik Arup i »Studier i engelsk og tysk handels historie« (1907). Senere har også tyske historikere benyttet regnskabsbogen, der i Emilie Andersens bog er udgivet i sin helhed (den optager 120 af bogens 314 sider). I bogen indgår en biografi af Enbeck, en undersøgelse dels af hans handel, dels af Malmøs handel, samt et stykke om ældre regnskabsførelse; det er en righoldig bog med mange oplysninger, men meget springende: snart er vi i 16. årh., snart i 1912; men til belysning af handelens teknik og organisation i 16. årh. er bogen et væsentligt bidrag. Om en samtidig kollega til Enbeck handler *Svend Ellehøj: Flensborgkøbmanden Tile Petersen* (Festskrift til Astrid Friis 1963, s. 85–98), der indeholder korte oplysninger om Flensborgs handel omkring 1500. I en periode efter 1517 var Tile Petersen kongens hirdstyrer og høvedsmand på Island, og der gives spredte bidrag til belysning af konkurrencen mellem hanseater og englændere.

Med *Emilie Andersen: En lille rest af et købmandsarkiv 1567–1585* (Afhandlinger tilegnede . . . Axel Linvald, 1956, s. 46–57) er det påny resterne af et købmandsarkiv, der har inspireret. På grundlag af et halvt hundrede breve til borgmester og købmand i Kalundborg Christoffer Fåborg tegnes et billede

af hans handel og skibsfart, navnlig på Amsterdam, men også på nordtyske byer. Afhandlingen oplyser om varer og handelens organisation. Brevene er bevaret ved et tilfælde mellem Christoffer Fåborgs embedsarkivalier i borgmesterarkivet. Hvor vanskeligt det er at klarlægge forhold i dette tidsrum fremgår også af de mange løse ender i *Kirsten-Elisabeth Jessen: Marcus Hess* (Historiske Meddelelser om København 1954–57, s. 345–74). Marcus Hess menes at være den københavnske købmand, som i sidste halvdel af 16. årh. drev den største handel på udlandet; han var tillige Københavns borgmester. Artiklen redegør for hans virksomhed, især for hans forbindelse med kongen. I særlige kapitler behandles Islands- og Sverigeshandelen – den sidste omfattede også betydelige engagementer med den svenske konge. Forretningen svandt ind i 1580'erne, uden at det nærmere kan forklares hvorfor. Det er også kun spredt, hvad der meddeles i *Louis E. Grandjean: En storkøbmand fra Frederik II's tid* (Historiske Meddelelser om København, 4. r., III bd., 1951–54, s.548–52), der giver nogle enkeltheder fra »Kancelliets Brevbøger« om de københavnske købmænd Didrik & Henrik Mumme.

Den for dansk økonomi i denne periode så vigtige studehandel er undersøgt i *Poul Enemark: Adelig studehandel i 16. århundrede* (Erhvervshistorisk årbog 1955, s. 7–20), hvor navnlig redegøres for modsætningerne mellem borgerstand og adel, idet den sidste søgte at placere sig direkte i studehandelen. Dennes omfang undersøges i *Rich. Willerslev: Dansk studehandel fra 1560 til 1660* (Jyske Samlinger, bd. 2, 1952–54, s. 153–81). Gennem et studium af toldregnskaberne kommer forfatteren frem til en række tal for studeeksportens størrelse, dels fra de enkelte landsdele, dels fra landet som helhed. De årlige svingninger sættes i forbindelse med de økonomiske forhold i Europa, og studeeksportens betydning i forhold til korneksporten søges belyst. Resultaterne viser hen til, at eksporten har været større end tidligere antaget (bl. a. H. V. Gregersen i Jyske Samlinger, V, 8. bd., 1947). Adelen studehandel er i øvrigt behandlet ud fra de publicerede studier i *Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag* (1964, 345 s.), mens en enkelt Ålborg-købmands stude- og korneksport belyses i *Poul Enemark: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede* (Erhvervshistorisk årbog 1957, s. 7–28). For Fyns vedkommende er de samme emner grundigt studeret i *Jens Kolmos: Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede*. (Fynske Årbøger V, 1953–55, s. 212–311), der detaljeret skildrer fynske handlende som stude- og korneksportører, som importører og som købmænd på det lokale marked.

Ind i det 17. århundrede kommer kompagniernes tid. Ofte blev det kun til forsøg, som det vises bl. a. i *Sune Dalgård: Det Petsoriske Kompagni af 1619* (1955, 104 s.). Kompagniet, der skulle handle på det nordlige Rusland, sendte kun skib ud to gange. Bogen giver imidlertid et indtryk af ideen bag kompagnigrundlæggelserne (samspillet mellem stat og private), bringer gode meddelelser om ledende københavnske handelsmænd og uddyber i det hele forståelsen af handelen på Ishavsområderne. Også provinsens handelsstand forsøgte sig med

kompagnier for udenrigshandel; et sådant er emnet for *Poul Enemark: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni* (Erhvervshistorisk årbog 1954, s. 7–58). Heri gives en detaljeret redegørelse for Jens Bangs ledelse af et kompagni, der blev oprettet for især at drive salthandel på Spanien, men måtte standse efter få års virksomhed i 1620erne. Ganske enestående er det, at en enkeltmand, storkøbmanden Johan Braem, uden om kompagnierne er i stand til at gennemføre en handelsekspedition til Mauritius; for denne ekspedition redegøres i *Sune Dalgård: Danish Enterprize and Mauritius Ebony, 1621–24* (The Scandinavian Economic History Review, IV, 1956, s. 3–16).

Storhandelens kreds er udmærket belyst i *Johan Jørgensen: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. årh.s midte* (1957, 90 s.), der trods det beskedne omfang er et vægtigt bidrag til belysning af »storkapitalens« fordeling i samfundet umiddelbart før enevælden. Bogen placerer først det københavnske patriciat i henseende til afstamning og familieforbindelser, herunder påpeges dets fremmede oprindelse, dernæst vises, hvordan andre ledende samfundsgrupper gennem lån blev afhængige af de københavnske storkøbmænd, der også fungerede som långivere til staten og dermed yderligere underbyggede deres indflydelse; kapitalen blev for en væsentlig parts vedkommende af pengemændene skaffet fra Hamborg og Nederlandene. Forfatteren lægger en afgørende vægt på købmændenes lån til staten som forudsætningen for statsomvæltningen 1660. De danske borgeres, navnlig københavneres lån til staten har forfatteren yderligere uddybet i afhandlingen *Bilanz 1660. Adelsvældens bo* (i Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 153–171), der derved også oplyser om en række enkeltpersoners formueforhold. En populær skildring fra samme kreds er *Louis E. Grandjean: Omkring Hans Nansen. Handels- og søfartsforhold i 1600-talet* (1953). I perioden havde mange sefarder, spanske og portugisiske jøder, i Hamborg forbindelser på dansk pengemarked og med dansk oversøisk handel, således som det også fremgår af *Herman Kellenbenz: Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts* (1958, 606 s.).

Vigtige kildepublikationer til periodens økonomiske historie er også fremkommet. *Henning Paulsen (udg.): Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40* (1955, 256 s.) viser udgifter og indtægter i familien hos Holger Rosenkrantz; handelshistorisk har kilden sin værdi ved at opstille en adelsfamilies indkøb: priser, mængder, købssteder. Det købte beskrives jævnlige ret fyldigt. Statens forhold til erhvervslivet er der mange oplysninger om i *E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen (udg.): Prins Christian (V)s breve, 1–2* (1952–56, 650 s., 851 s.). Brevudgaven fra den udvalgte prins' kancelli er et meget værdifuldt supplement til »Kancelliets Brevbøger«, navnlig fra 1631, da prinsen fik overdraget regeringen i hertugdømmerne, og ikke mindst fra 1634, da han også overtog styret af Lolland og Falster. Om handelsforhold og toldpolitik oplyser brevene, der dækker perioden 1626–47, i rigt mål; et fyldigt og gennemtænkt sagregister letter benyttelsen. De mere omfattende *Kancelliets brev bøger* er blevet fortsat med et

bind for årene 1642–43, her er der som i de foregående bind et væld af uvurderlige enkeltheder om det økonomiske liv; en del er der også i *C. Rise Hansen: Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik 3.s tid. I. bd. 1648–50* (1959, 532 s.).

Om staten og erhvervslivet foreligger en afhandling af *Sune Dalgård: Salpeterolden af 1638–39* (Hist. tidsskr. 11 R., 4 bd., 313–51). Forfatteren viser her, at tolden sikkert også har tjent private spekulationsinteresser foruden at være rettet mod Nederlandene. Statens indgriben – efter enevældens indførelse – er tillige temaet i *Kirsten Glamann: Det ældste danske kommercekollegium* (Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 123–142). Efter udenlandsk mønster oprettede den unge enevælde i 1668 et kommercekollegium, der til 1691 på en række områder fungerede som et koordinerende organ i erhvervspolitikken. Trods et spinkelt kildemateriale er forf. i stand til at tegne et klart billede af kollegiets virksomhed, hvori en række af tidens førende købmænd tog virksom del. På møntvæsenets område søgte kollegiet at skabe en fast politik, men tidligt gled dette kollegiet af hænde; det støttede udviklingen af manufakturvæsenet uden dog at øve afgørende indflydelse. På de merkantilistiske toldruller af 1683 og 1686 øvede kollegiet en væsentlig indflydelse; men under hollandsk pres måtte man i 1691 slække på den politik, kollegiet stod for. Også på andre områder virkede den nye institution, som dog ikke kunne stå sig over for den egentlige centraladministration og de mange, specielle kommissioner, som nedsattes i den periode.

Forbindelsen mellem de ledende kredse og det højeste borgerskab er også et af emnerne i *Johan Jørgensen: Patriciat og enevælde* (Historiske Meddelelser om København 1963 s. 11–62 og 1964, s. 7–89). For den aktive bistand, som Københavns borgere ydede ved enevældens indførelse, modtog de løfter om privilegier m.v. af Frederik 3. Gennem en række eksempler viser J. J., at de virkelige resultater for en dels vedkommende blev pauvre, og at det nye styre ind imellem for ganske hårdt frem – også mod sine fordums hjælpere. Artiklen indeholder detaljer om Islandshandelen og om Sophie Amalie som handelspartner. Ikke få af det nye styres folk kom dog med held i kontakt med handelslivet (Hans Schack, Cort Adeler og Christoffer Gabel). I en række yderligere eksempler vises, hvorledes det forhold, at regeringens medlemmer og de ledende i administrationen fik fælles interesser med det københavnske patriciat, fik betydning for arbejdet med at fremme hovedstadens vel – og derved statens. Den nye autoritære magt holdtes i en vis balance af de erhvervsinteresser, som ledende politikere repræsenterede.

Udenrigshandelen i samme periode er undersøgt i *Johan Jørgensen: Denmark's Relations with Lübeck and Hamburg in the Seventeenth Century* (The Scandinavian Economic History Review, XI, 1964, s. 73–116). Afhandlingen viser de to hansestæders omfattende indflydelse i dansk økonomi; der dokumenteres både omfattende lån til dansk erhvervsliv og hansekøbmændenes besøg i danske byer.

18. århundrede

Med en enkelt undtagelse er man i studiet af det 18. århundrede gået uden om at behandle enkeltpersoner eller virksomheder. Interessen har samlet sig dels om den oversøiske handel, dels om den økonomiske politik.

Forholdet til Nordtyskland var stadig et dominerende spørgsmål i dansk økonomi. En af siderne af spørgsmålet søges klarlagt i *Aa. Rasch: Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750–1807* (Erhvervshist. Årbog 1963, s. 74–92). Skibsfartens omfang og varehandelens forskellige grupper fastslås for udvalgte år, hvor toldbøger er bevarede, ligesom det klarlægges, i hvilken udstrækning skibsfarten blev afviklet på danske eller tyske skibe. I en oversigtspræget artikel om amerikansk skibsfart og handel, *J. William Frederickson: American Shipping in the Trade with Northern Europe 1783–1860* (The Scandinavian Economic History Review, IV, 1956, s. 109–125), var forbindelsen med Danmark også blevet omtalt. Mod de fremlagte synspunkter opponerede *Aa. Rasch* i *American Trade in the Baltic, 1783–1807* (The Scandinavian Economic History Review, XIII, 1965, s. 31–64), der med støtte i sundtoldregnskaberne viser, at forbindelsen med København, hvor omladning af kolonialprodukterne fandt sted, var langt mere betydningsfuld end antaget af *Fredrickson*, der baserede sine oplysninger alene på amerikansk materiale.

Mens disse undersøgelser er af mere generel karakter, har de øvrige bidrag til udenrigshandelen samlet sig om enkelttilfælde. Den fortsatte studehandel er emnet i *H. K. Kristensen: En godsejers studehandler* (Fra Ribe Amt 1953, s. 256–66); med baggrund i en pakke kontrakter eller slutsedler i Nørholms godsarkiv skildres studehandel i årene 1758–71. En oversigt bringer handlernes navne, antal stude de enkelte år, priser og drivetid. En anden opgør købs- og salgspris samt fortjeneste. Om bestræbelser på at skaffe slaver til St. Croix handler *Georg Nørregård: På slavetogt til Madagascar 1737–1739* (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1955, s. 20–48); forhåbninger om profit på Vestindiehandelen strakte også til provinsen. I *Emanuel Sejv: Århus vestindiske Handelselskab* (Erhvervshist. årbog 1961–62, s. 47–72) er det især den hjemlige organisation af dette kompagni fra 1780'erne, som bliver behandlet. Det økonomiske grundlag for kompagniet faldt bort gennem Versaillesfreden 1783; det samme var tilfældet med det såkaldte Handels- og Kanalkompagni, der blev oprettet 1782 og kun levede et par år. Sammenbruddet fremskyndedes af et fejlslagent forsøg på at etablere handel på Nordamerika, et forsøg, som er taget op til undersøgelse i *Jens Holmgaard: En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783* (Erhvervshist. årbog 1957, s. 29–56).

Blandt varerne om bord på skibet, der sejlede ud på den mislykkede ekspedition, var også varer tilhørende den københavnske købmand Niels Ryberg. I *Aa. Rasch: Niels Ryberg. 1725–1804* (1964, 430 s.) er der givet en skildring af hans liv og virksomhed, der står som et hovedbidrag til dansk økonomisk historie i 18. århundrede. Her redegøres for handel bl. a. på Island, Finmarken,

Frankrig, Vestindien, U.S.A. og asiatiske pladser, ligesom hans arbejde inden for de forskellige kompagnier og som bankier, industridrivende og godsejer nøje følges. Endelig redegør et særligt kapitel for hans betydelige indsats inden for assurancevæsenet. Dette sidste er i øvrigt også kort omtalt i *Louis E. Grandjean: Dansk søforsikrings fædre fra 1726. Personligheder og miljø* (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1955, s. 77–84), en populær artikel om de seks stiftere af Det kgl. octroyerede Sø-Assurance-Compagni. I *Jens Pilegård: Høravlingsinstituttet på Lykkenssæde* (Fynske Årbøger 1953–55, s. 52–153) redegøres for dette instituts historie fra 1793, hvor en af Rybergs folk oprettede det, til ind i 19. årh. Til instituttet var knyttet et linnedmanufaktur.

Blandt Rybergs mange oversøiske ekspeditioner gik også nogle til Isle de France eller Mauritius; en opblomstring af dansk handel på denne ø i tiden 1793–1807 er emnet for *Aa. Rasch: Dansk handel på Isle de France* (Erhvervs-hist. årbog, 1953, s. 7–27). Den vigtigere handel på Bengalen analyseres på nyt kildemateriale i *Ole Feldbæk: The Danish Trade in Bengal 1777–1808* (The Scandinavian Economic History Review, XII, 1964, s. 26–60), *Kristof Glamanns* afhandling fra 1947 i *Historisk Tidsskrift om Asiatisk Kompagni 1732–72* er lidt ændret og forkortet offentliggjort i *Scandinavian Economic History Review* (VIII, 1960, s. 109–149).

Udenrigshandelens regulering ad toldpolitisk vej er behandlet i *Aa. Rasch: Vognimport i det 18. århundrede* (Historiske Meddelelser om København, 4. r., 3 bd. 1951–54, s. 367–74) og i *Aa. Rasch: Dansk toldpolitik 1760–1797* (1955, 362 s.). I den lille afhandling gennemgås som et eksempel på merkantilismens praksis toldsatserne på luksusvogne; bogen om toldpolitikken er ikke alene en behandling af selve denne, men også en detaljeret undersøgelse af toldforvaltningen og de toldpolitiske synspunkter. Et betydningsfuldt bidrag til belysning af merkantilismens og til den udenrigske handels historie foreligger med *H. V. Gregersen: Den lüneborgske saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig* (1962, 284 s.). Det centrale i bogen er det privilegium, som Lüneborg saltkontor fik 1711–12 på salthandelen i Slesvig og delvis Holsten, som atter blev hævet 1728, uden at det betød en endelig frigørelse af salt-handelen. Bogen belyser dog salthandelen videre end til selve oktroien og udnytter bl. a. Lillebælttoldregnskaberne og engelske havnebøger til at vise salt-handelen med England.

En vigtig bankhistorie foreligger med *Erik Rasmussen: Kurantbankens forhold til staten 1737–73* (1955, 293 s. + bilagsmappe). Heri behandles ikke alene bankens forretningsgang, men også de almindelige konjunkturer, således at bogen bør benyttes også af den, der ikke just studerer pengevæsenets historie. Til dette kommer, at der spredt i bogen er en række kildekritiske betragtninger af almen interesse for den historiker, der arbejder med regnskabsmateriale. Som titlen angiver, koncentrerer bogen sig om forholdet til staten, det vil især sige långivning, mens banken i øvrigt var anlagt for at fremme erhvervslivet. Endnu

mangler en bog om bankens forhold til erhvervslivet. Mod nogle af bogens resultater og den anvendte metode rettede Povl Bagge indvendinger, som forfatteren besvarede (*Historisk Tidsskrift* 11. række, 5. bd., 1956, s. 164–198).

For den umiddelbart følgende periode foreligger en betydningsfuld og nybrydende redegørelse for dansk pengepolitik og navnlig for teorien om denne i *Knud Erik Svendsen: Monetary Policy and Theory in Denmark, 1784–1800* (*The Scandinavian Economic History Review* X, 1962, s. 38–77, og XI, 1963 s. 1–26).

De erhvervspolitiske standpunkter er også emnerne i *Anne Riising: Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af forrige århundrede*. (Erhvervshist. årbog 1958, s. 99–134) og i *Troels Fink: Økonomisk debat i Slesvig og Holsten mellem 1773 og 1807 belyst ved befolkningens ønsker og krav til regeringen* (Erhvervshist. årbog 1955, s. 35–87). Begge afhandlinger viser, hvordan fysiokratisme og liberalisme trængte frem i de toneangivende lag; mens den første afhandling stort set holder sig til dette, går den anden længere ned på samfundsstigen og viser derved, hvordan de nye tanker ikke trængte frem hos kræmmere og håndværkere. Fastholden ved privilegier hos provinsbyernes handlende træffes også i *Gunner Rasmussen: Fra Købstad-handelen i det 18. årh. En lollandsk klage fra 1762*. (Erhvervshist. årbog 1954, s. 126–148).

Fra 1800 til i dag

Den almindelige udvikling

Det økonomiske liv i almindelighed indgår for denne periode også i mere almene fremstillinger som *Politikens Danmarks historie* og *Axel Steensberg: Dagligliv i Danmark i 19. og 20. århundrede* 1–2 (1963–64, 683 og 720 s.). I dette værk behandler Niels Oxenvad i »marked og torv« (bd. 1) en vigtig side af vareomsætningen, der døde ud med det 19. årh., selv om torvehandelen stadig eksisterer. Emnet er markedets og torvets organisation, varerne og folkelivet. I J. L. Østergårds »i butik og værksted« skildres butikstyper, deres vareudvalg og de handlendes uddannelse til omkring 19. årh.s midte; det samme emne tager han derefter op i 2. bind under titlen »ekspedient og købmand«. Om samfærdselen fortæller Erik Kjærsgård i 1. bind – vognkørsel, post og færgeruter – og Gunnar Sandfeldt i 2. bd., hvor særlig jernbanernes persontransport i årtierne omkring 1900 optager pladsen, mens emner som godstransporten, lastbiler og rutebiler næsten ikke omtales. Afsnittene er gode og samler et betydeligt spredt stof, ligesom der også er gjort enkelte selvstændige kildestudier. Et gennemgående træk er en vis mangel på kildekritik: vurdering af, hvilke kvantiteter, talstørrelser, de enkelte oplysninger står for, og der mangler ofte en afvejning af det enes betydning i forhold til det andets.

Den økonomiske historie som helhed er taget op i *Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750* (1962, 305 s.). Bogen er egentlig skrevet som

lærebog for økonomistuderende ved universiteterne, men vil i almindelighed være en god oversigt. Fremstillingen er samlet i syv afsnit, der hver føres igennem fra 1750 til i dag: Landbruget, håndværk og industri, arbejdsmarkedet, handel og transport, pengevæsenet og social sikring. Til hvert kapitel er en kort litteraturfortegnelse. Den manglende periodeinddeling kan forekomme noget hårdhændet, men har også sine store fordele. Forfatteren har ikke tilstræbt nye forskningsresultater, men har kun villet præsentere det, vi ved i dag.

Enkelte tidsafsnit eller sider af udviklingen foreligger der også bidrag til. På indgående arkivstudier både i Frankrig og Danmark bygger *Kirsten Heils: Les rapports économiques franco-danois sous le directoire, le consulat et l'empire. Contribution à l'étude du système continental* (Paris 1958, 233 s.), der behandler de dansk-franske handelsforbindelser i årtierne omkring 1800. Før revolutionen udførtes til Frankrig tømmer og fisk og hjembragtes vin og modeartikler. Fra 1795, da Frankrigs oversøiske handel gik i stå, fik vi en betydelig reeksport af oversøiske produkter; efter den påtvungne alliance med Frankrig i 1807 fulgte en periode, hvor denne samhandel blev slået i stykker. I bogen er der gode orienteringer i det handelsstatistiske kildemateriale.

I kapitlet »handel og søfart« i *Georg Nørregård: Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815–24* (1960, 208 s.) redegøres for det handelspolitiske forhold til udlandet. Kun en enkelt handelstraktat blev afsluttet i perioden, nemlig med Prøjsen i 1818, mens det ellers blot blev til tilløb og forsøg eller løsning af enkeltproblemer. Trods langvarige og indviklede forhandlinger opnåede man ikke en ordning af forholdet til Norge, også genopbygningen af konsulatsvæsenet skabte problemer, og omkring Sundtolden var der begyndende uro. Forfatteren omtaler tillige koloniernes handelspolitiske situation og forholdet til Barbareskstatene. Kildematerialet er udelukkende de diplomatiske aktstykker; de faktiske forhold undersøges ikke, heller ikke som baggrund for de diplomatiske aktioner. – Nævnes skal også, at offentliggjorte breve og dagbøger og erindringer fra politikere i reglen indeholder et betydeligt stof vedrørende den økonomiske politik. Det samme gælder den række af statsrådsprotokollerne fra 1848–63, som Rigsarkivet begyndte at udgive i 1954.

Videre favnende, end titlen lader formode, er *Kjeld Winding: Frihandelsproblemet i Danmark 1855–1863* (1959, 379 s.). Bogens første formål er at undersøge 1863-tariffens tilblivelse. Den griber imidlertid ret langt tilbage, idet den begynder med den toldpolitiske situation 1830–54; for disse års vedkommende redegøres for importen af en række varer og priserne på disse – herunder meddeles værdifulde resultater af undersøgelser over handelsstatistikens pålidelighed. For bogens hovedperiode skildres frihandelsbevægelsen i Danmark, arbejdet på den nye tarif og dennes gennemførelse. Spredt i den veldokumenterede og trods emnet letlæselige bog gives oplysninger af værdi for handelens personalhistorie og om de enkelte varers omsætning.

Mere speciel er *Henny Glarbo: Danske i England* (1956, 126 s.), der er delt i tre afsnit, hvoraf kun en del af det sidste berører erhvervslivet; her fortælles

om tilfældige håndværkeres Englandsbesøg i 19. årh., mens de jævnlige besøg af handelsmænd kun lige nævnes.

Om Englandshandelen handler *A. E. M. Tang: Om Studehandel i 1849* (Hardsyssels Årbog 1962, s. 109–26), der gengiver en tale eller et foredrag af godsejer T. med et historisk rids og beretning om personligt initiativ for eksport til Holland og Frankrig og for Hjertings og Aggerkanalens udnyttelse til eksport til England.

I en enkelt concerns historie er samlet flere sider af den økonomiske udvikling siden slutningen af 19. århundrede; det er *Poul Graae: Fra drittel til dåse. Esmann-Plumrose 1864–1964* (1964, 315 s.). Virksomheden blev grundlagt i 1864 i Odense af E. F. Esmann, som lagde sin forretning an på korn og smør, senere udstraktes virksomheden til hovedstaden, og mens man stadig opretholdt det engelske marked, gik man, nu under anførsel af H. P. Hjerl Hansen, energisk ind på det russiske marked. Videre beretter bogen om Det Sibiriske Kompagni, Det almindelige Handelskompagni, smøreksporsten ned gennem årtierne, optagelsen af konservesfabrikation af forskellig art og overtagelse af en række virksomheder fra beslægtede områder. Fremstillingen er god og instruktiv, men holder sig meget til de ydre manifestationer; jfr. Inger Marie Plums arbejde omtalt side 499.

Den økonomiske udvikling i en enkelt landsdel er temaet i *Wilhelm Hahn: Schleswig-Holsteins Eingliederung in den deutschen Wirtschaftsraum* (Festschrift für Otto Scheel, 1952, s. 207–234). Afhandlingen bringer en række illustrerende data, mens problemet, hvilke specielle virkninger indlemmelsen i Tyskland fik, kun er taget op sporadisk.

I denne periode af erhvervslivets historie udvikles også reklamen. Til belysning af reklamens historie foreligger allerede adskillige arbejder. Professor Max Kjær-Hansen ved Handelshøjskolen i København har her været organisator og foregangsmand. Reklamebureauerne begyndte i slutningen af 19. årh., men fik først nogen betydning efter 1. verdenskrig, således som det vises i *Max Kjær-Hansen: Reklamebureauet. En undersøgelse og vurdering af reklamebureauernes udvikling og placering i dansk erhvervsliv* (1958, 95 s.). Forfatterens kilde-materiale (som næsten ikke nævnes) har, som man kunne vente, øjensynligt været meget spinkelt, og en lang række centrale problemer berøres end ikke; men der tegnes en hovedlinie, som nok kan være udgangspunkt for videre videnskabeligt arbejde. Længere bagud rækker *Jørgen Årup Hansen & Bente Gaunt: Det danske reklamesprog* (1953, 85 s.). Bogen falder i to hovedafsnit; det første belyser rent filosofisk det nutidige reklamesprog, mens det andet behandler reklamesprogets udvikling fra ca. 1735 til omkring 1950. Trods meget alvorlige metodiske brist er der dog samlet et materiale, som uden tvivl giver en rigtig periodeinddeling. Den første, 1735–1860, kaldes annonceteksternes barndom og karakteriseres som en tid, hvor teksterne var rent informative, anden periode afgrænses af 1860 og 1922, og betegnes som lømmelalderen med ukontrollable overdrivelser, i den følgende tid skabes dernæst det moderne reklame-

sprogs mange former. Mere økonomisk eller rettere statistisk beskrivende er *Max Kjær-Hansen: Annoncemarkedets reaktioner. En analyse af annonceringsudviklingen i de store københavnske morgenblade og af de faktorer, der har bestemt annoncemængden i årene 1929–33* (1953, 90 s.). Hovedindholdet er her først og fremmest en klarlæggelse af annoncerens placering i de københavnske blade, og hvad der betinger fordelingen mellem disse, mens spørgsmålet om, hvilke faktorer der har bestemt annoncemængden, kun i mindre grad er belyst bortset fra hovedresultatet, at stigende beskæftigelse øger annoncemængden. En mere speciel reklameform er taget op til undersøgelse i *E. Kjeldgaard: Biografreklamen i Danmark* (1959, 163 s.). Emnet er undersøgt med stor omhu og grundighed; forud for det mere teoretiske afsnit går en godt 100 sider stor redegørelse for biografreklamens historie tilbage til begyndelsen af århundredet. Efter 1920 begyndte væksten i denne reklameform at tage stærkt til efter ca. 1935. Der behandles både den økonomiske form, bureauernes arbejde og filmenes karakter (tema m.m.). Et forbausende stort antal af de ældre reklamefilm er endnu bevaret. Beklageligvis mangler bogen fuldstændig redegørelse for kildematerialet. For det teoretiske studium af reklamen er redegjort i *Peter Olufsen: Diplomstudiet i salgsorganisation og reklame 1930–1955* (1955, 120 s.). HD-studiet i reklame var det mest revolutionerende emne, man tog op, da den egentlige handelshøjskoleundervisning blev grundlagt i 1920'erne. Bogen skildrer studiets udvikling: krav, undervisningens former, elevtal og lærere. Til dette føjes oversigter over det videnskabelige forskningsarbejde i tilknytning til studiet.

Nært knyttet til reklamens historie er det, der behandles i *Vagn Dybdahl: Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen* (Erhvervshist. årbog 1952, s. 90–107), hvori der gennem en belysning af de hårde konkurrenceformer og den pågående reklame opridses baggrunden for loven af 1912 om illoyal konkurrence. Den første udvikling af den kollektive branche- og nationsreklame er skildret i *Vagn Dybdahl: Dansk industri og de store udstillinger 1889–1914* (Erhvervshist. årbog 1960, s. 7–26).

Et nyt erhverv, der også begyndte omkring 1900, er revisionsvæsenet. Om baggrunden for dette, der snart skulle gribe ind i alle grene af erhvervslivet, handler *Sigurd Rambush: Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat* (Erhvervshist. Årbog 1954, s. 79–126), hvor der også meddeles oplysninger om bankkriserne i begyndelsen af århundredet. Revisorstandens historie er behandlet i *Foreningen af statsautoriserede revisorer 1912–1962* (1962, 339 s.), der dels gennemgår foreningens kronologisk ordnede data, dels bringer et biografisk leksikon over revisorer.

Penge og pengeinstitutter

Pengehistorien i almindelighed er behandlet i *Svend Åge Hansen: Pengevæsen og kredit 1813–1860* (1960, 245 s.) Forfatteren bygger næsten udelukkende

på tidligere publiceret stof, men af vidtspredte detailoplysninger er det lykkedes at skabe et helhedsbillede, som ikke tidligere har foreligget, og at give en række enkeltforeteelser en ny belysning. Bogen behandler pengevæsenets organisation, statens indgreb og Nationalbankens virksomhed, endvidere Hamborgs indflydelse, og de private bankiers, sparekasserne og bankerne samt kreditforeningernes første tiår.

Problemer omkring renteniveauet er emnet i *Sigurd Jensen: Liberalisme contra patriarkalisme. En episode af striden mellem land og by i det 19. århundrede*. (Historiske meddelelser om København 1959–60, s. 307–18.) Her meddeles træk af debatten om maksimalrenten, der blev afskaffet ved lov af 6. april 1855. Ikke mindst fra landboside frygtedes det, at den nye tingenes tilstand ville medføre en stigning i renteniveauet, hvad der også var rigtigt. Hertil kom, at landboerne var ivrige efter at beholde de lokale kapitaler til lokalt brug, hvad der ville blive vanskeligt under »kræfternes frie spil«. Et lovforslag om maksimalrentens genindførelse nød ikke fremme. Renteniveauet er behandlet i *John W. Oldam: Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?* (Erhvervs-hist. årbog 1963, s. 119–159). Undersøgelsen går tilbage til 1876 og viser, at først fra omkring 1939 er der tale om, at Danmarks renteniveau ligger højere end de omkringliggende landes; efter 2. verdenskrig har der i reglen været højere renteniveau i Danmark, men dette skyldes for en del vanskeligheder ved at styre aktiviteten ad finanspolitisk vej.

Nært knyttet til rentespørgsmålet er kapitalens placering. Dette vanskelige emne er med stor kyndighed behandlet i *Sigurd Jensen: Nogle oplysninger om det københavnske borgerskabs formueforhold og formueplaceringer ved midten af det 19. årh.* (Historiske Meddelelser om København 1954–57, s. 596–640). Med hovedgrundlag i godt 600 eksekutor- og kommissarieskifter (der sædvanligvis omfatter større boer) for tiden 1840–65 redegøres for, hvem det var, der i det københavnske borgerskab ejede formuer, hvor store disse var, og hvad de anvendtes til, hvis de anvendtes. En vigtig baggrund for formueskabelse var sikring af alderdommen og opretholdelse af den sociale position. Ikke mindst det sidste krævede, hvis erhvervsindtægterne skulle svigte, henlæggelser med betydelige renteafkastninger. Den handlende var ofte svært stillet, fordi han med de vekslende konjunkturer kunne blive tvunget til at aktivisere væsentlige dele af sin kapital i sin egen virksomhed. Investeringsmulighederne for kapitalisten med den reserve var mange: Industriaktien (som adskillige brændte sig på), kreditforeningsobligationer, jernbane- & bankaktier. Særlig vigtige var dog de private lån, selv om de ydedes inden for snævrere kredse, hvor mange andre hensyn end hensynet til produktiviteten gjorde sig gældende. Som helhed taget var perioden passiv, hvilket bl. a. fremgår af de betragtelige mængder af udenlandske værdipapirer, der kom ind i landet.

De centrale penge- og bankforhold omtales i *Carl Thalbitzer: Da vort århundrede vågnede* (1955, 148 s.) I dette erindringsbind af Finanstidendes grundlægger og redaktør indtager skildringen af forholdene i Nationalbankens ledelse

1902 til 1914 en fremskudt plads med belysning af arbejdsforholdene i banken og med karakteristikkere af dens direktører; endvidere rummer bogen enkelt-heder om Landmandsbankkriserne. Mens den egentlige pengepolitik er emnet i *Einar Cohn: Danske pengeforhold 1914–1936* (1963, 138 s.), der dog ikke er nogen samlende analyse af periodens pengeforhold, men derimod snarere en række enkelt-situationer, hvor de rent mekaniske begivenheder belyses bl. a. på grundlag af Nationalbankens direktionsprotokoller. En række penge- og bank-politiske forhold er også omtalt i *C. V. Bramsnæs: Erindringer* (1965, 245 s.); en kort oversigt foreligger med *Heinrich Schlebaum Larsen: Udviklingen på det danske penge- og kapitalmarked 1948–1953* (Nationaløk. Tidsskr. 1954, s. 117–134).

Inden for bankhistorien er yderligere kommet talrige værker, men om mange af dem gælder, at bankverdenen ikke kan være dem bekendt. Det ydre er der ikke noget i vejen med, men ved nærmere eftersyn viser det sig, at der er tale om store checks uden dækning. Det ville være fuldt legitimt, hvis bankerne havde sagt, at man ikke ønskede historie, men prestigereklame; man har imidlertid for-søgt sig med begge dele og gennemgående med lige ringe held.

Ved De danske Provinsbankers Forenings 50-års jubilæum udgav foreningen *Erik Krogstrup (red.): Bankerne og samfundet* (1955, 252 s.), der er et vel-tilrettelagt og meget givende skrift. Det samler mangfoldige spredte oplysninger, men bringer ikke oplysninger om anvendt litteratur og andre kilder. Til gengæld har det, om end på et spinkelt grundlag, forsøgt at besvare en lang række af de spørgsmål, som de fleste andre forfattere ikke har forstået at stille. Der redegøres for perioderne i bankgrundlæggelserne, for ændringer i aktivplaceringerne og i likviditetsgraden, endvidere for en række indre forhold: bygningerne, kontor-tiden, forretningernes art og kontorinventaret; endelig behandles forholdet til sparekasserne og til lovgivningen. To af bogens kapitler giver et rids af Nationalbankens diskontopolitik fra 1904 til bogens udgivelse.

Almindelige økonomiske forhold er også hovedemnet i *I. Selvejer: Kongeriget Danmarks Hypotekbanks 50-års virke* (1956, 79 s.). Der berettes kort i krono-logisk orden om Hypotekbankens virksomhed for at tilvejebringe udenlandsk kapital; i særskilte kapitler behandles bankens administration af Tiendebanken og de forskellige byggelån. Adskillige væsentlige punkter i denne særegne banks arbejde vil stadig kræve en systematisk undersøgelse.

Et omfattende og også for den almindelige bankhistorie betydningsfuldt arbej-de er *Einar Cohn: Privatbanken i København gennem hundrede år 1857–1957* (1. halvbd. 1957, 2. halvbd. 1958, 577 s.). Bogen burde rettelig have titlen »Privatbanken og de vekslende konjunkturer«, for selv om bankens for-skellige forretninger og omfanget af dem omtales, er der dog meget egentlig bankhistorie, som ikke er med. Derimod behandles indgående de skiftende øko-nomiske tilstande, og hvordan de påvirkede banken og med stadigt udblik til bankvæsenet i almindelighed. Et fyldigt afsnit redegør for bankens forhold til Alberti. Dagliglivet i banken fortælles der om i *Olav Holst: Glimt af livet i Pri-*

vatbanken gennem 100 år (1957, 85 s.); selv om det lille skrift, udgivet af bankens personaleforening, er ganske upretentiøst, giver det dog en række gode enkeltheder om banklivet set fra personalets synspunkt. Om C. F. Tietgens og dermed Privatbankens bestræbelser for i 1863 at grundlægge en bank i Göteborg handler et kapitel i *Ernst Söderlund: Skandinaviska Banken i det svenska bankväsendets historia 1864–1914* (1964, s. 1–29). Om Tietgen og Privatbanken meddeles også enkeltheder i *Olle Gasslander: Bank och industrielt genombrott. Stockholms Enskilda Bank kring sekelskiftet 1900*, 1–2 (1956–59); en intimere kontakt havde denne bank imidlertid med Isak Glückstadt og Landmandsbanken, som da også er hyppigt omtalt i bogen.

Blandt de mange bankjubilæumsskrifter er *Kristian Møller: Actieselskabet Veile Bank 1854–1954* (1954, 120 s. + 20 plancher) vel det fyldigste med oplysninger om omfanget af bankens engagementer perioden igennem og gode karakteristikker af de ledende mænd samt en solid kronologisk gennemgang af hovedpunkter i bankens historie. Blot så vigtige ting som karakteristisk af kunderne, personalets lønforhold, redegørelse for bankens geografiske grænser foruden bankteknikkens udvikling mangler dog. Et i det ydre meget beskedent jubilæumsskrift hævder sig også dels ved en god systematik, dels ved det udvalgte stof; det er *P. Hauge & B. Paldrup: Banken for Vejen og Omegn* (1953, 49 s.). Her er med grundlæggelsen, aktiekapitalens vækst, afdelingskontorer, direktører, ledelse – hver med sit kapitel i stedet for en uoverskuelig kronologisk gennemgang; endvidere er der en statistisk behandling af omsætningen med andre sider af det økonomiske liv, bankens vekselomsætning, kassekredit- og indlånskonto sammenlignet med andre banker og kreditgivningen fordelt på virksomhedsarter.

Flere bankers historie foreligger behandlet i forholdsvis fyldige, kronologisk disponerede bøger. Landets næstældste private bank er skildret i *E. Herrek-Hansen: Middelfart Bank 1854–1954* (1954, 77 s., 8 statistiske tavler), hvori navnlig bemærkes en god redegørelse for bankens kriseår omkring 1930. Den ældste jyske bank er emnet i *Holger Jerrild: Den lange rejse. Randers Diskonto- og Lånebank gennem hundrede år. 1854–1954.* (1954, 71 s., 8 billedplancher); banken var, ligesom Vejle Bank, en direkte følge af den jyske købstadsforenings drøftelse i april 1854 af det ønskelige i oprettelse af jyske banker. Bogen holder sig næsten udelukkende til at behandle vedtægtsforhold og skildre de ledende mænd. Det personalhistoriske er også det væsentlige i *Carl Hermansen: Hjørring Diskontobank 1855–1955* (1955, 132 s.), endvidere berettes om bankens bygningsforhold og om oprettelsen af det betydelige antal filialer i Vendsyssel, ofte under selvstændige navne, Hirtshals Bank, Tårs Bank o.s.v.

En halv digterisk form er valgt i nogle jubilæumsskrifter, forfattede af cand. polit. *Kristian Møller*, der efter lederstillinger i bankernes organisationer nu er direktør i Andelsbanken. Det drejer sig om følgende tre skrifter: *Et sekel genspejlet i slægtskorrespondance med tilknytning til Diskonto- og Lånebanken i Maribo, 1854–1954* (1954, 108 upag. s.), der i en fiktiv korrespondance for-

tæller om begivenheder i bankens historie, *Banken for Slagelse og Omegn 1857–1957. Fem tidsbilleder* (1957, 84 s. 10 plancher), hvor der i en række situationer fortælles om banken på baggrund af tidshistorien, og *Amagermandens dagbog. Amagerbanken 1903–1953* (1953, 60 s.); i det sidste skildres bankens historie (grundlagt som Kastrup Bank) i en aktionærs fiktive dagbog, som ved flittig benyttelse af aviser og andre kilder giver en fyldigere bankhistorie end de to andre. Set fra et historisk synspunkt er det en noget betænkelig form, der er anvendt i disse tre bøger, men oplysningerne er solide, og formen har uden tvivl sikret bøgerne læsere, også fordi de er særdeles velskrevne. Alle slutter med statistiske oplysninger om de tre bankers udvikling.

I *Niels P. Bjerregård: Landbobanken i Skive. Salling Bank (1951, 59 s.)* fortælles om nogle af de ledende mænd fra grundlæggelsen i 1876 og frem og om vedtægternes indhold, egentlig bankhistorie er der slet ikke forsøgt. En overgang, 1918–26, var banken filial af Landmandsbanken, og et afsnit af bogen behandler problemet lokalbank eller filial. En bank, der fra starten var baseret på filialer, behandles i *Kristian Møller: A/S De københavnske Forstæders Bank 1902–1952* (1952, 110 s., 8 plancher), der er en solid kronologisk gennemgang af bankens historie med en række oplysninger om bankens økonomi; banken virker i en række forstæder fra Måløv i nord til Køgebugt i syd. En interessant episode i bankens historie var en offentlig debat i 1910 om direktørernes arbejde uden for banken. Det var i øvrigt et alvorligt problem for de første provinsbanker, at de ikke var store nok til at aflønne direktører med fornøden indsigt og position, men måtte lade direktørhvervet være et ben for sagførere, forretningsdrivende o.a. med risiko for sammenblanding af private og bankmæssige interesser. En anden bank, der også fra starten var baseret på filialer, er emnet i *Erik Krogstrup: En banks virke. A/S Nordsjællands Bank gennem 50 år. 1906–1956* (1956, 63 s.); banken har hovedkontor i Helsingør og filialer i Tisvildeleje, Gilleleje og Esrum. Foruden de ydre begivenheder gives der i nogle tabeller en oversigt over bankens økonomi.

Et gennemgående træk i de forskellige bankhistorier er, at der ikke siges noget om, hvem bankens aktionærer er – her tænkes ikke lige på navnene, men derimod på, hvilken geografisk og social kreds aktionærene repræsenterer. En undtagelse forekommer i *Edw. Mitens: Føroya Banki 1906–56* (1956, 80 s., også på færøsk), hvor det et par steder nævnes, at Landmandsbanken er den største aktionær. I øvrigt bringer bogen kun beskedne oplysninger om selve bankens historie, idet hovedparten af teksten gengiver de årlige generalforsamlingsberetninger, hvor øernes almindelige økonomi er emnet; et mindre afsnit handler om udstedelsen af færøske pengesedler under 2. verdenskrig. I *Lollands Handels og Landbrugs Bank 1907–1957* (1957, 60 s.) meddeles det også, at Handelsbanken trådte ind som hovedaktionær fra starten. Skriftet tegner bankens historie på baggrund af den almindelige økonomiske udvikling; af særlig interesse er omtalen af konkurrencen med en anden Nakskovbank og senere med Landmandsbanken inden dennes sammenbrud.

Rene oversigter foreligger i flere tilfælde. Det drejer sig om *Kristian Møller: ... en dag i banken. Kolding Låne- og Diskontokasse 1856–1956* (1956, 32 s.), *Kristian Krarup: Hadsten Bank 1908–58* (1958, 40 s.) og *Alfred Kåe (red.): Fra vor del af landet* (1961, 169 s.), der er udsendt af Ringkjøbing Landbobank på 75-års dagen for stiftelsen og i øvrigt fortrinsvis bringer bidrag til egnens historie; det samme er tilfældet med *S. Brink: Frederikssund og Omegns Bank 1907–1957* (1957, 70 s.) og med *Salomon J. Frifelt: Ved et vejkryds. Tarm Bank, dens by og egn 1911–61* (1961, 126 s.) Oversigtspræget er endvidere *Handels- og Landbrugsbanken i Hjørring 1929–54* (1954, 32 s.) – banken byggede på den standsede Vendsysselbank, stiftet 1904, og *Købmands- og Håndværkerbanken, Århus 1955* (1955, 20 s.), som egentlig blot er en udvidet årsberetning med nogle sider om udviklingen siden stiftelsen 1905. *Skjern Bank 1906–1956* er ikke bankhistorie, men en samling vittigheder opsat à la »Blæksprutten«.

Den manglende problemstilling, som kendetegner bankhistorierne, træffes også, når man betragter det betydelige antal sparekassehistorier. Centrale økonomiske spørgsmål står ubesvarede; blot noget så væsentligt som et svar på spørgsmålet: hvor kommer indlån og indtægter fra? må man gennemgående lede for-gæves efter. Ind imellem forekommer opgørelser over udlånsmassen; men hvilke indtægter, der kommer fra de enkelte dele af den, hører man ikke om. Der redegøres heller ikke systematisk for, hvem der sparer op, og hvor meget de enkelte grupper sparer. De senere års debat om pengeinstitutternes filialpolitik har heller ikke affødt behandlinger af de enkelte filialers rentabilitet, hvad der ellers ville have været meget naturligt. Gælder det personerne i pengeinstitutterne, som ellers optager så megen plads i de fleste fremstillinger, så mangler der forsøg på at klarlægge væsentlige problemer: hvordan kommer man i bestyrelse henholdsvis repræsentantskab? Hvordan er magtfordelingen mellem formand og direktion og mellem direktion og personale? Den væsentlige grund til misèren er næppe, at man ikke ønsker disse spørgsmål besvaret, men at man benytter sig af inkompetente forfattere. Den samme ledelse, som aldrig kunne tænke sig at lade bygningens varmeanlæg udskifte af en bekendt eller medarbejder med metalsløjld som hobby, benytter uden tøven en sådan med lidt historisk interesse, når det gælder udarbejdelsen af jubilæumsskriftet.

Af Danmarks første sparekasse kom mærkeligt nok først en behandling ved 150-års jubilæet: *Åge Lambert-Jensen: 150 år med Sparekassen for Grevskabet Holsteinborg og Omegn* (1960, 128 upag. sider, 8 plancher). Bogen holder sig til at skildre dels forudsætningerne (med benyttelse af tidligere arbejder om sparekassevæsenets historie), dels de første årtier; efter midten af århundredet meddeles kun spredte træk. Hertil slutter sig *Åge Lambert-Jensen: Holsteinborg Sparekasse* (Årbog f. Hist. Samf. f. Sorø Amt, 1964, s. 61–91, 1965, s. 110–13). Selve institutionens historie behandles endnu mindre i *A. Rude & P. Herschend: Vejle Byes og Amts Sparekasse 1827–1952* (1952, 176 s.), der giver glimt af periodens Danmarkshistorie, hvori indflettes nogle bemærkninger om sparekas-

sens historie. Spredte træk og hovedvægt på det personhistoriske er også karakteristisk for *John Davidsen: Færø Amts Sparekasse 1832–1957* (1957, 77 s.), der er på færøsk. Fyldigere er *Hj. Schmidt m.fl.: Spare- og Lånekassen for Hobro og Omegn 1851–1951* (1951, 93 s., 19 plancher), der bl. a. spredt oplyser om indlånskoniens sociale fordeling og klassificerer udlånene efter formål, ligesom revisionens form omtales. En solid kronologisk beretning, hvor dog ledelsens mænd langt tager hovedpladsen, gives i *Hugo Matthiessen & H. Beck: Fredericia Byes og Omegns Spare- og Lånekasse 1851–1951* (1951, 146 s.); den første forfatters medvirken består udelukkende i et tidsbillede af Fredericia ca. 1850. Et interessant afsnit af bogen behandler det forhold, at sparekassen en overgang havde direktør og til dels bestyrelse fælles med Fredericia Bank og de uheldige konsekvenser dette fik under bankkrisen i 1908.

Fra disse traditionelle bøger adskiller sig *Assens og Omegns Spare- og Lånekasse 1852–1952* (1952, 102 s.). Her er foretaget en saglig opdeling af stoffet: bygninger, åbningstider, vedtægter, indlånsvirksomhed o.s.v.; bogen kunne have været mere dybtgående, men alene dispositionen giver en større klarhed over problemerne og den stilling, sparekassen har taget til dem. Et kapital om likviditetsspørgsmålet er særlig givende og af almen interesse for den, der beskæftiger sig med pengeinstitutternes historie.

Den mest vægtige sparekassehistorie er uden tvivl *Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1958* (1959, 400 s., 36 plancher), som for perioden frem til midten af 1880'erne genoptrykker Otto Christensens afsnit fra jubilæumsskriftet 1931; i noterne knytter Skrubbeltrang nogle korrigerende og uddybende bemærkninger til dette afsnit. Selve sparekassehistorien er anlagt efter det princip, at den først og fremmest vil belyse institutionens reaktioner på de økonomiske konjunkturer og da navnlig landbrugets. Selv om selve konjunkturforløbet nok har fået vel stor plads, er sammenknytningen blevet meget organisk; dernæst stræber bogen også efter at vise sparekassernes udvikling, og hvordan »Bondestanden« står i forhold til den. Der klargøres også udmærket for en række elementer af institutionens indre historie. I mange tilfælde vil bogen kunne være mønster eller i hvert fald håndbog for andre forfattere af sparekassehistorier.

Et sikkert greb om emnet kendetegner også *Svend Larsen: 1854–1954. Spare- og Lånekassen for Bogense og Omegn*. (1954, 127 s.) Her er fremstillingen vel kortfattet, men solid og med en saglig systematik, der trækker klare linier for de enkelte sider af udviklingen. Bogen indledes med en meget instruktiv beskrivelse af Bogense i perioden 1830–54 med bl. a. oplysninger om købmandsgårdenes arkitektur og indretning, om de ledende købmandsslægter, om brændevinsbrændingen og formueforholdene i byen. En fyldig og solid fremstilling er også *C. V. Bramsnæs: Bikuben i hundrede år* (1957, 218 s.). Der er tidligere udsendt ret omfattende jubilæumsskrifter fra Bikuben; det kan derfor være vanskeligt at skulle skrive på ny, når man ikke nøjes med at tage de sidste 25 år med. Forfatteren har valgt at lægge hovedvægten på personer, bygninger og

start af nye opgaver; løsningen af disse sidste, forløbet, får man derimod i reglen ikke. Bogen, der ellers rummer værdifulde iagttagelser, mangler i påfaldende grad udviklingslinier.

Nogenlunde fyldige, kronologiske fremstillinger kendetegner en del af jubilæumsskrifterne. Det gælder *Sparekassen for Vordingborg og Omegn 1855–1955* (1955, 72 s.), som tillige for de senere år bringer gode statistiske oplysninger, og *Ove Marcussen & C. Ruben Petersen: Sparekassen for Svendborg og Omegn 1852–1952* (1952, 128 s.), der også har gode, men ubehandlede statistikker; tillige har bogen mindre afsnit om Thurø og Omegns Bank (senere Thurø Spare- og Lånekasse) og om Østfyns Landbrugsbank. En god, kronologisk skildring er også givet i *S. Bugge Vegger: Farsø og Omegns Sparekasse 1877–1952* (1952, 98 s.), hvor enkelte sider af virksomheden er behandlet i selvstændige kapitler.

Carl Svenstrup: Sparekassen for Grenå og Omegn 1856–1956 (1956, 88 s.) har interesse, fordi den i højere grad end andre jubilæumsskrifter omtaler konkurrencen med andre pengeinstitutter – indtil sparekasseloven af 1919 drev Grenå-kassen tillige bankforretninger; i øvrigt er det ret tilfældigt, hvad der meddeles. Tilsvarende bøger med tilfældige kronologiske oplysninger er *Sparekassen i Skals 1876–1951* (1951, 118 s.), *J. Gantzel Lauridsen: Gørding og Omegns Spare- og Lånekasse 1887–1962* (1962, 34 s.) og *Viggo Nielsen: Fanefjord Sparekasse 1901–1951* (1951, 52 s.). Der er kun meget lidt om Sparekassens egentlige historie i *Landbosparekassen i Århus 1862–1962* (1962, 86 s.); men der oplyses ret fyldigt om de seneste års filialoprettelser og overtagelser af sognesparekasser. I 1937 udgav denne sparekasse et mønsterværdigt skrift, forfattet af Hans Jensen og Thorkil Kristensen; man kunne have ønsket, at de sidste 25 år var blevet behandlet på samme plan.

Adskillige jubilæumsskrifter indeholder kun spredte kronologisk ordnede oplysninger. Det er tilfældet med *Mads Hansen: Spare- og Lånekassen for Nykøbing M. og Omegn 1852–1952* (1952, 32 s.), *E. Ejlersgård: Spare- og Lånekassen for Middelfart og Omegn 1853–1953* (1953, 24 s.) – stiftet og indtil 1920 ejet af håndværkerforeningen, *Spare- og Lånekassen for Kolding By og Omegn 1856–1956* (1956, 66 s.), *Bent Ejlersen: Sparekassen for Skagen og Omegn. 100 år* (1962, 48 s.), *Chr. Laugesen: Aulum Sparekasse 1881–1956* (1956, 48 s.) og *F. Nabe-Nielsen m. fl.: Fra agern til eg* (1963, 120 s.) den sidste er udsendt af Landbostandens Sparekasse i Nykøbing F. ved 100-års jubilæet, men optages især af en skildring af egens historie i Danmark. Et par skrifter indeholder kun spredte noter: *Sparekassen for Slagelse og Omegn fylder 100 år* (1955, 16 s.) og *Sølvskatten. Haslev Sparekasse 1882–1957* (1957, 30 s.).

De nationale brydninger og sparekassernes placering i disse er hovedemnerne i *Bjørn Svensson: Sparekassen for Haderslev Byes Omegn. 100 år i landsdelens tjeneste* (1956, 71 s.) og i *Kai Edvard Larsen: Nordborg Sparekasse 1863–1953* (1953, 72 s.); i begge er sparekassernes egentlige historie kun behandlet meget kortfattet.

En særegen form for sparekasser var de mange tyendespareforeninger, der

oprettedes fra 1886; de drev ikke udlån, men tilbød tyendet en overrente, hvortil midlerne kom ved tilskud især fra landbrugets arbejdsgivere. Om disse foreninger berettes kort i *P. Olesen: De samvirkende jyske Spareforeninger* (1951, 31 s.).

Kreditforeningernes historie er blevet grundigt behandlet i *Troels Glud: Kreditforeningsinstitutionen i Danmark* (1951, 381 s.), der er en samlet historisk behandling, fra man i 1839 begyndte at diskutere kreditforeninger og frem til udgivelsestidspunktet. Bogen følger næsten udelukkende kreditforeningernes lånepolitik og lovgivningen om den, mens styreform, forvaltning, personaleforhold og andet af foreningernes indre historie er ladet uomtalt. Til gengæld gives meget af værdi til belysning af byggeriets og landbrugets forhold samt det almindelige konjunkturforløb. For kreditforeningernes første par tiår er der på en række punkter fyldigere oplysninger i *Sigurd Jensen: Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere 1851–1951* (1951, 232 s.); her bygges også på et betydeligt arkivmateriale. Bogen har sin hovedvægt på tiden før 1914, hvor der gives en alsidig og solid belysning af institutionens historie; fra og med 1. verdenskrig er fremstillingen mindre dybtgående. Et så centralt spørgsmål som kreditforeningernes skindemokrati behandles ikke, ligesom institutionens indre historie kun berøres spredtvis. Dette sidste tages derimod op i *Kristian Bure (red.): Den vest- og sønderjyske Kreditforening. Hundrede år. 1860–1960* (1960, 314 s.); bogen behandler forskellige emner med fjernere tilknytning til emnet, men rummer også ved P. Valeur en skildring af foreningens udvikling, der navnlig tager sig af de forskellige organers historie og indflydelse. *Husmandshypothekforeningen for Danmark 1906–1956* (1956, 24 s.) er mere blot en markering af jubilæet end en historisk behandling; i *Østifternes Kreditforenings hundredårsdag 6. december 1951* (24 s.) er der samlet en række jubilæumstaler, som også rummer nogle historiske data.

Handelen

Større samlede behandlinger af specielt handelens historie foreligger ikke. En væsentlig side af detailhandelens historie efter 2. verdenskrig er dog emnet i *Max Kjær-Hansen: Selvbetjeningsbutikkerne i Danmark* (1960, 47 s.) Der gribes tilbage til udviklingen i mellemkrigsårene med de forskellige kædesystemers grundlæggelse, således at pendulbevægelsen fra den gamle, alsidige købmandshandel over specialforretningerne tilbage til den alsidige forretning skitseres. Bogen bringer foruden det statistiske materiale også en analyse af de samfundsmæssige faktorer, der betinger ændringerne i detailhandelen. En nyttig oversigt over udviklingen inden for handelens fagpresse er givet i *Harald Jørgensen: Nogle kendte købmandsblade* (i J. P. Hemmer Hansen (red.): *Dansk købmandsstand*, 1955, s. 317–326).

Handelens enkeltvirksomheder møder op med et stort antal skildringer. En del rækker tilbage til tiden, før der var sket nogen branchedeling. Ældst er *Moses & Søn G. Melchior 1761–1961* (1960, 56 s., gode og velvalgte ill.); firmaet der i dag er kendt for import og engroshandel i te og kaffe har i de to århundreder drevet vare- og pengehandel af vidt forskellig karakter og på en række oversøiske lande. Bogen har mere karakteren af en oversigt med hovedvægten på indehaverne, nu 6. generation. En mere indgående behandling af en episode i firmaets historie er givet i *Vagn Dybdahl: Et dansk handelshus i Australien, Melchior & Co. 1853–62* (1953, 42 s., også i Erhvervshist. Årb. 1952); her behandles en filial, som blev oprettet i Melbourne, med redegørelse for ydre begebenheder, handelens organisation, varerne og fortjenesten. En kort præsentation af samme firma og dets skibe gives i *Moses & Søn G. Melchior* (Handels- og Søfartsmuseets årbog 1961, s. 177–180).

Udfra lignende principper er i *Finn H. Lauridsen: Købmand i Århus. Abraham Lewis* («Seksten Århusrids tilegnede Svend Unmack Larsen», 1953, s. 183–204) foretaget en indgående undersøgelse, baseret på forretningsarkivalier, af en provinskøbmands virksomhed 1825–37. Det er navnlig handel med landbrugsprodukter (smør, uld, korn, huder), der optager forretningen, som handlede i Rusland, Sverige, Norge, England og Tyskland.

Om en tidlig specialiseret handel er fremlagt et interessant kildemateriale i *Peter Kr. Iversen (udg.): Kniplingskæmmer Jens Wulffs dagbog* (1955, 304 s.). Jens Wulff (1774–1858) var født i beskedne kår i Bredebro og begyndte tidligt som omvandrende kniplingskræmmer i Nordtyskland, sælgende hjemegnens produkter. Efterhånden udvidedes hans forretning meget betydeligt med en ikke ringe eksport, og i de vestslesvigske sogne holdt han omkring 1.000 piger i arbejde. Fra slutningen af 1820erne gik kniplingshandelen tilbage (konkurrence fra fabrikkerne), og han optog nu eksport af uld og bindetøj, alt med Brede som hjemsted. Fra 1804 til sin død førte Wulff fyldige dagbøger, der bortset fra enkelte er bevaret. Udgaven har et par sider fra 1813–14 og derefter uddragsvis først fra 1836. Wulffs daglige liv og begebenhederne efter 1848 optager mest plads i udgaven; men spredt er der en række yderst værdifulde oplysninger om hans eksporthandel.

Flere af provinsbyernes gamle købmandshuse har haft jubilæer og udsendt skrifter om firmaernes historie. Firmaerne har haft fælles skæbne: den blandede handelsvirksomhed, der efterhånden snævredes ind til korn og foderstoffer, bygningsartikler eller kolonial en gros; undertiden med fortsat kolonial en detail, måske kun med løsere tilknytning til moderfirmaet, undertiden helt frigjort, men bevaret i de gamle bygninger. Om Sorøfirmaet H. A. Hansen fortælles kort i *Købmandsgården på Storgade 1852–1952* (1952, 14 upag. sider), her er kun indehavernes og husenes vigtigste data; noget fyldigere er *Andr. Andersen, Skive 1852–1952* (1952, 53 s.), der også særligt omtaler indehaverne. I *N. K. H. Kjærbye: Et tilbageblik 1860–1960* (1960, 43 s., gode illustrationer), udsendt af Plums Handelsaktieselskab i Assens, berettes om hovedpersoner i Assens før det

første af de mange Plum'ske foretagender blev oprettet i 1860; derefter karakteriseres firmaets handel, og der meddeles de vigtigste data med hensyn til indehavere og huskøb. I *Hans Jensen A/S, Ålborg 1883–1958* (1958, 14 upag. sider) er kun givet meget korte data på indehavere og bygninger.

Et af provinshandelshusene uden for købstæderne er hovedemnet i *Finn H. Lauridsen: Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde* (Erhvervshist. Årbog 1952, s. 62–89), der undersøger handelens varer, retning og former hos en købmand i Doverodde (ved Næs Sund mellem Mors og Thy), der drev en omfattende inden- og udenlandsk handel i 1850'erne.

Flere af de blandede købmandshandeler valgte tidligt en hovedartikel, som efterhånden placerede virksomheden i en særskilt branche. En købmandshandel, der tidligt specialiserede sig som produkthandel, er behandlet i *Hundrede år mod rust og spild. Chr. Løgstrup, Randers, 1857–1957* (1957, 87 s.); klart og præcist præsenteres først moderne produkthandel, og derefter følger et ret fyldigt og oplysende afsnit om familien Løgstrups arbejde (familien ejer stadig virksomheden), fortrinsvis bygget på mundtlig tradition. I *William Bencke & Co. 1855–1955* (1955, 12 s.) fortælles kort om en købmandshandels overgang omkring 1890 til først sideløbende at drive en kostefabrik og derefter fra 1900 udelukkende handel med svampe. Denne meget specielle forretning med import, blegning og klipning kunne nok have berettiget en fyldigere omtale af forretningsgang og tilberedningsprocesser.

Jernhandel var en af de klassiske grene i provinsens købmandsgårde. I *K. W. J. Thureholm: A/S Sydsjællands Jernforretning 1857–1957* (1957, 52 s.) redegøres for en udvikling fra købmandsgård til jernhandel, en udvikling, der sker gradvis og er definitivt fuldbyrdet i 1911. Hovedindholdet er i øvrigt en skildring bygget på mundtlig overlevering af Fritz Lillelund, der i 1857 grundlagde forretningen i Næstved.

Kornhandelen hørte også med i de gamle købmandsgårde. Et meget oplysende kildemateriale til belysning af denne i perioden 1831–1851 er fremlagt i *Finn H. Lauridsen: En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser* (Erhvervshist. årbog 1955, s. 88–127). Om en moderne udvikling inden for dette område fortælles kort i *A/S Jydsk Såsæd & Korneksport 1926–51* (1951, 16 upag. s.), der driver kontraktavl af såsæd og salg af dette; om arbejdet fortælles instruktivt, dog uden udviklingslinje, hvorimod selve firmaet næsten er uomtalt.

Handel med landbrugsprodukter, næsten udelukkende smør, behandles i *Inger Marie Plum: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum* (Erhvervshist. Årbog 1964, s. 7–45). Her gives en god og instruktiv skildring af smørhandelen fra 1870erne til 2. verdenskrig; skal ses sammen med behandlingen af Esmann-koncernen (se ovenfor s. 488).

I *Otto L. Sørensen: A/S Diges Trælasthandel 1686–1811–1961* (1961, 8 s. i fol.) fortælles om personer og bygninger i en ældre købmandshandel i Skive, der opspaltes i en kolonialforretning og en tømmerhandel. En virksomhed, der

begyndte uden historie, er emnet i *25 år i træ. Walter Jessen & Co. A/S* (1956, 12 s.); her er det fortrinsvis bygninger og vareudvalget (forskellige former for krydsfiner samt hårdtræ), der er emnet. Kortfattet er også *Fra hestegang til moderne storindustri . . .* (1955, 36 s.) om Pindstrup Mosebrug, Savværk og Emballagefabrik 1905–1955, hvor alle tre grene af virksomheden omtales i beskedne tekster, hvorefter der bringes billeder af arbejdet i de forskellige afdelinger.

Vinhandel er en af de fra den blandede handel tidligst udskilte brancher. I *Vin og traditioner gennem 200 år* (1960, 24 s.), om Ludv. Bjørns Vinhandel i København, der føres tilbage til hosekræmmer Simmelkjær og skipperhusholder Peter Chr. Schierbeck i Helsingør, gives der korte data om indehaverne; *Et vinfirma og dets by gennem 75 år, Chr. E. Rothe & Co.* (1956, 24 upag. s.) er kun spredte bemærkninger om firmaet og København, i *Om patriciergården Hauserplads 32* (1962, 36 s.) er der et par sider om den i 1887 grundlagte K. Dorph-Petersens Vinhandel, ellers er det bygningens historie, der er emnet. Tilløb til egentlig historie er der derimod i *N. & Paul Plum A/S, 1879–1954* (1954, 24 s.), hvor der med benyttelse af en kopibog fra grundlæggelsesåret meddeles en del oplysninger om forretningsgangen; men ellers er indholdet biografier af indehaverne. Man kan ikke undlade at undre sig over, at ikke én af fire vinhandlere har benyttet lejligheden til at oplyse om vinhandelens særlige problemer både i fortid og nutid.

Efter 1850 dukker med mellemrum op specialforretninger grundlagt som sådanne. I *Læder gennem 100 år, 1851–1951* (1951, 8 s.) fortælles kort om Silkeborgfirmaet Johan Jaede A/S, der blev grundlagt af en garver, men hurtigt blev en læderhandel både en gros og en detail. I *S. N. Meyer & Co. 1880–1955* (1955, 29 s.) er skildret en beslægtet virksomhed, nemlig huder og skind en gros; der siges lidt om erhvervets vekslende konjunkturer, men hovedvægten er lagt på indehavernes personligheder. Om hude- og skindhandelen berettes også i *Aage Rolff: Danske Provinsslagtermestres Hudeauktionssalg* (1958, 15 s.); firmaet, grundlagt 1908, har i lange perioder været prisdannende for huder og skind i Danmark. Overgangen fra industri til udelukkende handel er omtalt i *Christiansholms Fabriker 1880–1955* (1955, 23 s.); virksomheden blev anlagt for at raffinere salt, men gik senere over til import af salt, kul og koks og de senere år olie. Fremstillingen er udelukkende en oversigt.

Om isenkram fortælles i skildringer af det betydelige grossistfirma C. V. Kjærs Eftfl., grundlagt 1882, i *Isenkrammerbladet* 14. nov. 1957. En købmandsgårds udvikling til isenkramforretning skildres i *Niels P. Bjerregaard: Ting og torv* (Skivebogen 1954, s. 5–32), der især rummer data om ejerne af den såkaldte Olesensgård i Skive. *H. C. Puck 40 år* (1959, 32 s.) indeholder kun billeder fra maskinforretningen i jubilæumsåret. Urhandelen er emnet i *J. C. Filtenborg 1855–1955* (1955, 60 s.), hvor Helge Søgaard først kort fortæller om urmageriets overgang fra fabrikation til forhandling og reparation, hvorefter et andet afsnit skildrer indehaverne af engrosfirmaet J. C. Filtenborg, mens selve forretningen

kun belyses gennem nutidige billeder. Om forretningens virksomhed er der også kun lidt i *Chr. F. V. Pedersen 1910–1960* (1960, 20 s.); firmaet startede i København som engroshandel i kortevarer, men i en længere årrække har det samlet sig om linoleum, voksdug og tæpper; der er enkelte data om indehaverne samt nogle få oplysninger om lønforhold omkring 1910. Indehaverne er også emnet i *Aubertin & Co. 1857–1957* (1957, 13 s.), jubilæumsskrift fra en københavnsk tømmerhandel, og i *Fra Nytorv til Kødby. Træk af den københavnske torvehandels historie* (1964, 90 s.), hvor der godt nok i populær form meddeles om de københavnske kødtorve, men også skildres de forskellige indehavere af kommissionsfirmaet P. Andersen, der siden 1864 har deltaget i handelen på kødtorvene.

Kunstindustrien er repræsenteret med to bøger. *Bredo L. Grandjean: Den kongelige Porcelainsfabriks Udsalg 1780–1955* (1955, 68 s.) og *Jørgen Bast: Schwartzerne i Sværtegade* (1951, 84 s.). I den første behandles både lokaler, personaletal og løn, vareudvalg og ekspeditionernes omfang, en meget oplysende bog, mens den anden, om det nu ophørte drejefirma, nok medtager nogle spredte oplysninger om vareudvalget, men ellers causerer om de forskellige medlemmer af familien Schwartz.

Sammenhængende med købmandsgårdenes tilbagegang er brugsforeningernes fremvækst. I femåret 1900–05 stiftedes næsten 250 brugsforeninger rundt om i sognene, flere end i noget tidligere femår. Dette mærkes også i litteraturen. Adskillige af disse sognebrugsforeninger har udgivet jubilæumsskrifter; men skønt der er behov for i hvert fald nogle fyldige og indgående behandlinger, foreligger der ikke sådanne. Ganske vist ville det ligge over en almindelig sognebrugs' økonomi at lade udarbejde en indgående behandling; men den samlede brugsforeningsbevægelse burde tage spørgsmålet op og udvælge nogle forretninger, hvor kildematerialet er til stede, og derefter lade disse foreningers udvikling underkaste en indgående historisk behandling. En sådan burde omfatte medlemskredsens sammensætning, salgets sammensætning sammenlignet med andre detailvirksomheder, foreningernes økonomi, de ledende mænd, herunder spørgsmålet om demokratiets funktion i foreningerne m.m.

I *Carl Raaschou: Brugsen og sognet* (1964, 29 s.) om brugsforeningen i Als Østjylland 1889–1964 er der meget, der viser hen mod en række emner, der skal tages op af den, der vil skrive en sognebrugs' historie. Eksempelvis behandles spørgsmålet om brugsforeningsudsalgets placering som et led i den almindelige sognepolitik; det klarlægges, at den stiftende kreds var den samme, som bar egen afholdsbevægelse, og der gøres opmærksom på foreningens funktion som produktkøber, endvidere omtales det første inventar og forholdet til de første uddelere. Til gengæld er det praktisk talt kun situationen omkring grundlæggelsen, der behandles. I al sin beskedenhed rummer også *Lars Andersen: Ølby Brugsforenings historie gennem 50 år* (1951, 16 s.) et lille kulturbillede fra Østsjælland omkring 1900, navnlig med gode skildringer af de ledende mænd

og med udvalgte detaljer, der i glimt giver et billede af foreningens virksomhed. Givende i flere retninger er også *Ryslinge Brugsforening 1902–1952* (1952, 32 s.) med gode oplysninger om regnskabsforhold, driftskapital, driftsresultater og bygninger. Disse tre småskrifter giver hver på sin måde stof, der vil kunne inspirere andre forfattere til at give virkelig oplysende behandlinger på en beskednen plads. Karakteristiske oplysninger om brugsforeningernes første tid er fremdraget i *Edvard Nielsen: Vetterstev Brugsforenings ældste historie. 1885–1960* (1960, 23 s.). Fyldigere er også *Gedved Brugsforening 1885–1960* (1960, 16 s.), *Peter Frank: Gundsøllille og Omegns Brugsforening 1882–1962* (1962, 24 s.), *Peter Frank: Sengeløse Brugsforening 1887–1962* (1962, 22 s.), *Peter Frank: Vig Brugsforenings 60 års jubilæum* (1950, 28 s.) og *Vester Marie Brugsforening 1902–52* (1952, 32 s.), heri navnlig oplysninger om uddelerens stilling.

En række andre småskrifter skal nævnes. De er alle karakteriserede ved kun at indeholde korte data; flere af dem har dog tabeller over omsætningen gennem årene. Samlet kan de give noget om sognebrugsforeningerne, men ikke meget. Det skal bemærkes, at de fleste har billeder af forretningerne, og at disse billeder også karakteriserer sognebrugsforeningerne. I kronologisk orden efter grundlæggelsesåret bemærkes følgende: *Peter Frank: Kindvig Brugsforening 1877–1952* (1952, 16 s.), *Peter Frank: Vejstrup Brugsforening 1878–1953* (1953, 19 s.) med gode kulturhistoriske træk fra de første år, *Marrebæk Brugsforening 1880–1955* (1955, 8 s. maskinskrevet og trykt i offset), *Ugledie Brugsforening fylder 75 år* (1955, 6-sidet folder), *Peter Frank: Enderslev Brugsforening 75 år* (1955, 12 s.) med flere oplysende enkeltheder, *Himlingøje Brugsforening fylder 75 år* (1887, 6-sidet folder), *Gyrstinge Brugsforening fylder 75 år* (1958, 8 s.), *Ulse Brugsforening fylder 75 år* (1960, 12 s.), *Peter Frank: Åker og Åkirkeby Brugsforening 1902–1952* (1952, 24 s.) med et fyldigt billedmateriale, *Sterup Brugsforening 1902–1952* (1952, 12 s.), *Peter Frank: Dalby Brugsforening 50 års jubilæum* (1953, 24 s.), *Peter Frank: Gredsted Brugsforening og Lokalforening. 1903–1953* (1953, 20 s.), *Henne Brugsforening 1903–1953* (1953, 12 s.), *Peter Frank: Rødding Brugsforening 50 års jubilæum* (1954, 16 s.), *Kettinge Brugsforening fylder 50 år* (1954, 6-sidet folder), *Peter Frank: Tullebølle Brugsforening 1904–1954* (1954, 16 s.) med oplysninger om medlemskredsens sociale sammensætning, *Ll. Skjensved Brugsforening fylder 50 år* (1955, 11 s.), *Peter Frank: Blære og Omegns Brugsforening. 50 års jubilæum* (1955, 20 s.), *Peter Frank: Helsing Brugsforening. 50 års jubilæum* (1956, 30 s.) *Gelsted og Omegns Brugsforening fylder 50 år* (1956, 6-sidet folder), *Vamdrup Brugsforening fylder 50 år* (1958, 8 s.), *Asnæs Brugsforening fylder 50 år* (1958, 6-sidet folder), *Broby Brugsforening fylder 50 år* (1959, 6-sidet folder), *Peter Frank: Skævinge Brugsforening 1911–1961* (1961, 20 s.), *Merløse og Omegns Brugs- og Foderstofforenings jubilæum 1915–1955* (16 s., duplikeret), *Brederød Brugsforening fylder 40 år* (1956, 6-sidet folder).

En større bybrugsforening er behandlet i *Esbjerg og Omegns Brugsforening*

1900–1950 (1950, 32 s.); bogen giver et rids af udviklingen og en række gode data, men nogen egentlig historisk behandling er der ikke tale om. En særlig side af bybrugsforeningernes historie er taget op i *Vagn Dybdahl: Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908* (Erhvervshist. Årb. 1957, s. 79–89). Her analyseres partiets overgang til en mere positiv holdning til brugsforeningsbevægelsen, efter at hensynet til det ret store antal selvstændige erhvervsdrivende blandt medlemmerne var skubbet til side.

Et selskab uden for mønstret af danske virksomheder er grundigt behandlet i *Andreas Jørgensen: Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk Vestindien«* (Erhvervshist. Årb. 1953, s. 52–99). Ud fra en detaljeret undersøgelse af selskabets arkiv redegøres for den økonomiske virksomhed på De vestindiske Øer fra 1902, for selskabets økonomi og for dets placering i debatten om øernes fremtid.

Når det gennemgående står så sløjt til med behandlingen af virksomhedernes historie kan det bl. a. forklares med, at det kræver en særlig indsigt og metode at gennemføre et sådant arbejde. Det samme skulle ikke være tilfældet, når det gælder organisationerne; emnet er her nøje i slægt med den velkendte politiske historie. Det betydelige antal jubilæumsskrifter, der er kommet, efterlader imidlertid indtrykket af, at vi på dette område i mange retninger ikke er kommet længere i metode og problemstilling end middelalderens årbøger og klosterkrøniker.

Engroshandelen samles lokalt i handelsstandsforeninger; i de mindre byer er det også detailhandelens organisationer. Rene kronologiske fremstillinger af sådanne foreningers historie er *Axel Rude: Vejle handelsstand* (1961, 46 s.), udgivet ved 100 års jubilæet, *B. Warnich Hansen: Slagelse Handelsstandsforening gennem trekvart århundrede* (1955, 34 s.) og *Kai Edvard Larsen: Sønderborg Handelsstandsforening 1878–1953* (1953, 149 s.). Det sidste skrift er ret fyldigt og omtaler kort kræmmerkompagniet i 18. årh. I øvrigt kan et enkelt forhold i dette skridt tages frem til omtale: i 1932 tager foreningen initiativet til at ændre planerne for en rådhusudvidelse til planer om et helt nyt rådhus. Det er formentlig klart, at en sådan indgriben i byens administration ligger uden for foreningens virkeområde, kompetence om man vil, det er endvidere klart, at hvis sygeplejerskernes faglige organisation havde rejst sagen, og det kunne den gøre med lige så stor ret, så ville sagen let være druknet i latter. Handelsstandsforeningens initiativ burde have ført til en samlet redegørelse for forholdet til bystyret og til svar på bl. a. spørgsmålet: hvorfor og hvordan kunne foreningen tiltage sig indflydelse uden for sit område? Eller føler man, at dette hører med i foreningens naturlige virke? I *Svend Larsen: Handelsstanden i etatsrådernes by* (1962, 96 s., 4 plancher) berettes kort om den erhvervsmæssige situation ved stiftelsen af Odense Handelsstandsforening i 1862, forud er kort fortalt om byens købmandslav, og senere meddeles data fra foreningens historie; i forordet til *Holstebro Handelsstandsforening 1883–1958* (1958, 31 s.) siges det, at det ikke er noget

egentligt jubilæumsskrift, men blot nogle data for at markere jubilæet. Af tilsvarende karakter er *S. E. Jensen: Løgstør som handelsby* (1958, 96 s., mange annoncer), hvori dog gives en skildring af byens handel gennem tiderne, *Chr. Kjærsgård: Sæby Handelsstandsforening 1906–1956* (1956, 19 s.), *Skagen Handelsstandsforening 1906–1956* (1956, 8 s.), *W. Christiansen: Tønder Handelsstandsforening 1906–1956* (1956, 39 s.) og *Salomon J. Frifelt: By og borger og handelsbod. Ølgod Handelsstandsforening 1937–1962* (1962, 40 s.) er ligeledes kortfattede datasamlinger. I *Åbyhøj Handelsstands Forening 1937–1962* (1962, 63 s.) berettes ligeledes ret usystematisk og problemløst om foreningens historie; men skriftet indeholder mange interessante træk til belysning af vanskelighederne (og fordelene) ved at være beliggende tæt op ad en storby; tilsvarende emner behandles i *Gentofte Handelsforening 1907–1957* (1957, 28 s.). Et beskedent udstyr og annoncer præger sammen med et stort antal byhistoriske billeder det skrift, som Odder Handelsstandsforening udgav ved sit 75-års jubilæum i 1956: *Stefan Greve (red.): Odder – midt i et godt opland* (1956, 82 s.); bogen rummer imidlertid en overskuelig og systematisk behandling af de væsentligste spørgsmål, foreningen har arbejdet med.

En ny form for behandling af en lokal erhvervsorganisations historie er forsøgt i *Vagn Dybdahl: Århus Handelsstandsforening 1937–1962* (i *Købmænd i Århus*, 1962, s. 9–46). Ved foreningens 75-års jubilæum i 1937 udsendtes et jubilæumsskrift, der dækkede perioden 1862–1937; den fortsatte behandling søger at besvare følgende spørgsmål: hvor mange medlemmer havde foreningen i de enkelte år, og hvad bevirker, at medlemstallet er svingende? Hvem er medlemmer? Dette for at søge at dokumentere i hvilken udstrækning det er en *handelsstandsforening* (det viser sig, at kun 39 % af medlemmerne er grossister, og at kun 224 af byens 423 grosserer er medlemmer). Endvidere behandles medlemmernes kontakt med foreningen (herunder kontingentet og hvad det anvendes til) og bestyrelsens arbejde (art, omfang, fornyelsen, herunder hvordan bestyrelsesmedlemmerne udvælges); endelig vies særlige afsnit til foreningens arbejde for trafikforholdene og handelsundervisningen samt til foreningens forhold til de politiske partier. Også når det gælder illustreringen har man søgt nye veje; i stedet for de endeløse portrætrækker, som ellers kendetegner jubilæumsskrifter, har man valgt at fotografere bestyrelsens medlemmer i forskellige situationer, der hver for sig giver anledning til yderligere at berette om foreningens indsats. De lokale handelsstandsforeninger samles landsdelsvis i centralforeninger. Om den jyske forening berettes i *Edvard Berg: Den jyske Handelsstands Centralforening 1883–1958* (1958, 72 s.); for de første 50 års vedkommende er skriftet et sammendrag af tidligere udgivne skrifter, og hovedvægten er derefter lagt på biografier af de ledende mænd.

Enkelte brancheorganisationer i grossistledet er også behandlet i jubilæumsskrifter. I *Københavns Korn- og Foderstof-Arbitrage 1883–1958* (1958, 24 s.) redegøres kort for denne voldgiftsdomstols formål og organisation; i *Åge V. Andersen: Forbundet af danske uhrgrossister 1902–52* (i tidsskriftet *Uhret* 1952,

s. 1–14) er behandlet foreningens stiftelse under pres fra urmagermestrenes organisation for at sikre denne organisations medlemmer en monopolstilling, hvorefter organisationens virke skildres kort uden problemopstilling. I *25 år i fotografiens tjeneste 1933–58* (1958, 36 s.) meddeles spredte træk om fotohandlernes landsforening. I *Foreningen af jyske Trælasthandlere 1885–1960* (1960, 47 s.) behandles kun perioden fra 1935, idet der det nævnte år udkom en bog om foreningens første 75 år; bogen behandler mere trælastbranchens overgang til en branche for bygningsartikler i almindelighed end den snævrere organisationshistorie. Elbranchens grossistled er behandlet i *Foreningen af Fabrikanter og Grossister i El-Branchen 1907–1957* (1957, 49 s.); foreningen startede oprindeligt som en kreditorforening foranlediget af store krak blandt installatørerne, men har udviklet sig til en almindelig brancheforening. Bogen er ret kortfattet og kommer kun lidt ind på aftalesystemerne, som vist ellers har optaget foreningen meget.

Nogle lokale organisationer af kolonialkøbmænd har også udgivet jubilæumsskrifter. Længst tilbage rækker *Københavns Købmandsforening 1862–1962* (1962, 104 s., hvoraf mange annoncer); foreningen er en fortsættelse af det gamle urtekræmmerlav; bogen er en tynd kronologisk fortælling om løst og fast. En enkeltstående lavssag fra København er i øvrigt behandlet i *Sigurd Jensen: En lavssag fra 1840*. (Historiske Meddelelser om København 1954–57, s. 147–60), hvor der med baggrund i en sag om en te- og porcelænshandler, der i 1839 søgte kongen om tilladelse til at handle med frø, vises brydningerne mellem den moderne liberalisme og den gamle tids snævre lavsskranker. Det betones, at lavets synspunkt – at nægte bevillingen – ikke var bare snæversyn, men også udtryk for en social og kollegial indstilling. Af lignende karakter som de københavnske købmænds jubilæumsskrift er *Fr. Liützaw Georgsen: Frederiksberg Købmandsforening 1887–1962* (1962, 20 s.), *Hjørring Kolonialhandler Forening 50 år* (1962, 58 s.), og *Fåborg og Omegns Købmandsforenings Jubilæums Avis 1906–1956* (1906, 32 s.). Selv om skrifterne er ret ubehjælpsomme, rummer de dog enkeltheder, der vil kunne tjene som brikker i et større helhedsbillede. Mere systematisk og problemstillende end disse skrifter er *Faglærte Købmænd 1932–1957* (1957, 64 s.); foreningen blev stiftet i 1932 i opposition til den københavnske urtekræmmerforening, idet en kreds af yngre kolonialhandlere fandt, at den gamle forening var for afhængig af leverandørinteresser og i det hele taget mere interesserede sig for filantropi end for at varetage det kriseramte erhvervsinteresser. Foreningen har siden da været fronderende og behandler ofte med en pågående skarphed en række spørgsmål af social karakter (lukkelov, forhold til koncerner).

En forholdsvis ung branche inden for detailhandelen er herreekviperingshandlerne. Både *Herreekviperingshandlerforeningen i København 1910–1960* (1960, 64 s.) og *Foreningen af Herreekviperingshandlere i Danmark 1911–1961* (1961, 72 s.) beretter kort om branchens opkomst, men bringer ellers kun løsrevne data og artikler om herremoder m. v. I *Textil 1929–1954* (104 s., jubilæumsnr.

af Dansk Textil Unions blad) er der oversigtsartikler over de forskellige blade, som er udgivet af brancheforeningerne; endvidere giver Max Kjær-Hansen en statistisk analyse af tekstilhandelen i perioden fra ca. 1925 til ca. 1948 baseret på erhvervstællingerne 1925, 1935 og 1948. I *Jes Knudsen: Foreningen af danske manufaktur-grossisters akkordafdeling 1885–1960* (1960, 44 s.) berettes kort og instruktivt om arbejdet som »kreditorernes private skifteret«.

Et uddøende erhverv, der kun i de større byer blev drevet som eneerhverv, er brændselshandelen. Kronologiske data meddeles i *Århus kulhandlerforening 1901–1951* (1951, 24 s.); fremlagte kendsgerninger vidner om det betydelige socialhistoriske emne, som ligger i kulhandelens historie.

I *Anders Rasmussen: Kulhandlerforeningen i Nordre Birk 1907–1957* (1957, 52 s.) er givet en fyldig og afrundet behandling af brændselshandelen i hovedstadens nordlige forstæder, hvor også forholdet til importørerne og mellem detaillisterne indbyrdes var de vigtigste arbejdsområder, men hvor brændselshandelen for mange forretningsdrivende ofte var et »bierhverv«. Et erhverv, der også begyndte på et lavt socialt plan, men siden har været i hastig opstigen, er emnet i *Bladhandler-Forbundet gennem 50 år* (1959, 72 s.). Bladhandler-Forbundet startede som en forening af avisforhandlere rundt om på Statsbanernes stationer; i 1934 omdannedes foreningen til et aktieselskab, men havde allerede da i årtier formidlet distribuering af aviser, blade og tobak. Jubilæumsskriftet belyser forholdsvis fyldigt de forskellige faser og udviklingen i vareudvalget; men en lang række centrale spørgsmål er uomtalt.

Et håndværk, der – bortset fra reparationsarbejde – er gledet over i de handlendes kreds, er urmagerne. Dette fremgår også tydeligt af *Aage V. Andersen: Uhrmagerlauget i København 1755–1955* (1955, 135 s.). For tiden før 1930 bygges på ældre skrifter; for tiden derefter er det aftaler om handel, priser og reklame, der optager skriftet og mere i polemisk form end i en egentlig behandling. I *Jens Meilvang: Dagbogsblade fra seks årtier i tidens tjeneste* (1953, 12 s.) meddeles spredte data om Århus Uhrmager Laug og Århus Amts Uhrmager- og Optikerforening.

De organisationer, der omtales i *Foreningen af danske Forretningsrejsende af 1901, 1901–1951* (1951, 73 s.) og *Jydsk Handelsrejsendeforening 1904–1954* (1954, 50 s.) er fortrinsvis velgørende. Den første forening har dog også varetaget erhvervets interesser, og her er det som løse data ordnede arbejde noget mere givende. Om begge bøger gælder, at der ikke er foretaget nogen egentlig analyse af velgørhedsarbejdet. En sådan foreligger imidlertid i *Vagn Dybdahl & Finn H. Lauridsen: Århus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861–1961* (1961, 58 s., også optaget i *Erhvervshist. Årbog 1960*). Her er undersøgt medlemskredsens sammensætning, hvordan indtægterne tilvejebringes og principperne for understøttelsesvirksomheden, alt set på baggrund af den almindelige socialpolitiske udvikling, bogen slutter med en række biografier af foreningens velgørere. En organisation uden erhvervspolitisk sigte er skildret i *Vello Helk: Den merkantilske Forening* (*Erhvervshist. Årb.* 1957, s. 57–78); denne københavnske for-

ening drev 1839–58 en læsestue på Børsen og samlede der udenlandsk handelslitteratur.

Funktionærorganisationerne er behandlet for et lokalområde i *HK, Odense afdeling 60 år* (1961, 32 s.) trods sit beskedne omfang giver skriftet et godt indtryk af foreningens udvikling og arbejde. Et billede af arbejdet i en stor provinsafdeling af HK i årene efter 1. verdenskrig gives i *Gustav Pedersen: Ung i politik, fagforening og byråd* (Ung i Århus, 1964, s. 24–35). Funktionærspørgsmålet behandles også i forskellige artikler i et særnummer af bladet »Principal og Medhjælper« (1. sept. 1953) i anledning af, at Foreningen Engageringskontoret for Handel og Industri fyldte 40 år.

Bogen: handel og håndværk

I bogens ældste tid var grænserne mellem boghandlere, bogbindere og bogtrykkere meget flydende. Dette er baggrunden for, at titlen i *Holger Rasmussen: Bøger og bogbindere i Odense før 1694* (1659, 121 s.) er blevet så omfattende; bogen er udgivet af Carl Niensens Bogbinderi og Protokolfabrik A/S., og sidst i bogen er der nogle sider om virksomhedens ejere gennem 75 år. Når hovedafsnittet standser ved 1694, skyldes det, at Odense dette år får et bogbinderlav. Ud fra arkivstudier behandles de bogbindere, der har kunnet opspores, deres sociale position og formueomstændigheder, bogførernes stader i Sct. Knuds kirke og de odenseanske bogbinderes kundekreds. Om en række af de ældste bogtrykkerier er der oplysninger i *Mogens Haugsted: Ældre danske bogtrykker og forlæggemærker* (Fund og Forskning, II, 1955, s. 39–58, III, 1956, s. 44–61, IV, 1957, s. 7–23, X, 1963, s. 155–56 og XII, 1965, s. 155–56). I *R. Paulli: Soldat og bogtrykker* (Fund og Forskning XI, 1964, s. 89–106) klarlægges en helsingørsk bogtrykkers data og hans produktion i tiden 1603–19; tilsvarende, men fyldigere, er *Olav Christensen: Haderslev bys første bogtrykker Hinrich Luckander 1759–1792* (1959, 94 s.).

Kun enkelte bogtrykkerier er behandlede. I *Jørgen Bang: Fra Godiche til Schultz 1661–1961* (1961, 67 s.) er emnet J. H. Schultz bogtrykkeri i København; men det er næsten udelukkende ejerne og nogle af de udgæede tryk, som omtales; der redegøres endvidere kort for forlagsvirksomheden. Korte oplysninger om ejerne er også indholdet i *Kaj Christiansen: Maren Turis Gade og nummer 5* (1956, 26 s.), om Schøllins bogtrykkeri i Ålborg, og i *A/S Vilh. Søborg's Eftfl. 1853–1953* (1953, 54 s.); det sidste indeholder tillige en lang række illustrationer fra Klods Hans, der blev udgivet af Søborgs Eftfl. En fyldig og velskrevet fremstilling af en »special«-boghandel er *Axel Kjerulf: Hundrede år mellem noder. Vilhelm Hansen, musik-forlag 1857–1957* (1957, 162 s.). Bogen opholder sig navnlig ved firmaets ledere, forholdet til kunstnerne og produktionens karakter, økonomien siges der ikke meget om.

En fyldig organisationshistorie er *Jul. Wrechner: Københavns Bogtrykkerforening 1943–1953* (1953, 185 s.), der fortsætter en af samme forfatter ud-

givet bog om årene 1903–1943. Blandt emnerne kan nævnes vanskelighederne med papirforsyningen under og efter krigen, forholdet til arbejderne, herunder den store typografstrejke i 1947, mesterprøver, oplysning blandt yngre mestre, Den grafiske Højskoles arbejde m. m. I den beslægtede organisations historie, *Einar Middelboe: Kemigrafslauget i Danmark 1903–1953* (1953, 65 s.), er der til gengæld næsten ingen omtale af foreningens virksomhed, men derimod et stort antal biografier af klichéfabrikanter.

Om bogbindernes mesterstykker og kravene til dem er der oplysninger i *Carl Dumreicher: Af »mesterbindenes«* saga (Fund og Forskning V–VI, 1959, s. 208–17). Betydningsfulde oplysninger om bogbindernes situation over for det industrialiserede forlagsbogbinderi er der i *R. Paulli: Vore ældste komponerede bind* (Fund og Forskning VII, 1960, s. 151–183, VIII, 1961, s. 140–171 og X, 1963, s. 162); her redegøres for bogbindernes reaktion omkring 1850 på den nye teknik og på de toldpolitiske problemer, som den rejste, fordi danske forlag lod bøger indbinde i udlandet; det samme emne er behandlet i *Gustav Strand: Nogle betragtninger over de danske såkaldte komponerede bind* (1960, duplikeret).

I 1937 fejrede Den danske Boghandlerforening (nu Forlæggerforeningen) sit 100-års jubilæum og udgav da Arthur G. Hassø's store bog »Den danske Boghandlerforenings historie 1837–1937«. Ved foreningens 125 års jubilæum udgav man *Bøger og forlag i Danmark i 125 år* (1962, 141 s.), som dels bragte en mere oversigtspræget afhandling med træk af forlagsboghandelens historie, dels var en katalog over en udstilling af dansk bogproduktion 1837–1962.

Mere indgående skildringer af enkelte forlags historie er der ikke kommet. *Gjellerups Skole- og Lærebøger* (1959, 207), udgivet ved Jul. Gjellerups Forlags 75-års jubilæum rummer som indledning et 20 sider stort rids af forlagets historie, hvor man udelukkende holder sig til skildringer af dets ledere og omtale af enkelte af forlagets udgivelser; resten af bogen er en fortegnelse over forlagets aktuelle skolebøger. I *Folmer Christensen: Bog- og Papirhandelen Fremad A/S og Forlaget Fremad A/S 1912–1962* (1962, 39 s.) er hovedvægten lagt på produktionen og da navnlig i perioden efter 1950, hvor produktionen løsnede sig fra bøger næsten udelukkende til brug for Socialdemokratiet. Forlagets økonomi og de problemer, der måtte knytte sig til forlagets og boghandelens særegne ejerforhold, er ikke omtalt. I *Fischers Forlag gennem 25 år* (1961, 59 s.) gives udelukkende en fortegnelse over forlagets produktion af bøger og billeder. Det veltjente, men specielle forlag Kraks Legat behandles ganske kort i *1862–1962. Kraks Vejviser i 100 år* (1962, 20 s.). Forholdene inden for Gyldendals ledelse omtales i *Aleks Frøland: Peter Nansen. Et Forsøg på vurdering* (1962, 72 s.); men det er mest Peter Nansens personlighed, der optager forfatteren.

I *H. P. Rohde: Det litterære Løvstræde* (1964, 52 s.) strejfes både forlag og boghandel. Navnlig omtales Reitzels Forlag, men også andre forlag som F. H. Eibes og Navers omtales, ligesom Lehman & Stages og Haases boghandler er med sammen med Lynges antikvariat. Egentlig nyt fremlægges ikke, men bogen

har interesse ved synspunktet: en gade betragtet som en særlig boggade. Om Lynges antikvariat handler også *Fra de gamle bøggers verden* (1953, 121 s.), udgivet i anledning af antikvariatets 100-årige beståen. En afhandling af Albert Fabritius behandler indehaverne biografisk, mens andre bringer erindringer om forretningen og antikvarerne. En særlig side af boghandelens historie, auktioner, er også med, idet de er emnet i både Carl S. Petersens »Holbergske auktionspriser 1711–1760« og i Palle Birkelund: *Det Thottske biblioteks sidste dage*.

Enkelte boglader har udsendt jubilæumsskrifter. *Uddrag af rådstueprotokollen for Ringkøbing købstad omkring grundlæggelsen af R. P. Holms Boghandel* (1951, 10 s.) indeholder uddrag af protokollen for så vidt angår meddelelse af borgerskab til boghandlere og bogbindere 1844–1851. Om de ældre provinsboghandlers blandede varesortiment, legetøj, sæbe, parfumer m. m., fortælles kort i *E. Wilh. Sjøgaard: J. R. Deins Boghandel, Maribo. 1852–1952* (1952, 16 s.), der også indeholder biografier af indehaverne. Det er også det biografiske stof, der kendetegner *Svegårds Boghandel 1886–1961* (1961, 70 s.), hvori der navnlig gives en fyldig skildring af den store Sorøboglades grundlægger, højskolemanden Peter Svegård.

Mere systematiske behandlinger af boghandlers historie er *Finn H. Lauridsen En boglade omkring 1840* (Erhvervshist. årbog 1961–62, s. 85–102) og *Finn H. Lauridsen: Boghandler i Slesvig og København omkring 1864* (Erhvervshistorisk årbog 1959, s. 67–104). I den første afhandling foretages på grundlag af forretningens arkiv en indgående analyse af økonomi og virksomhed i en århusiansk boghandel. Den anden afhandlings emne er Vilh. Trydes boghandels første år; forretningen blev oprettet 1862 i Slesvig, og der gives en redegørelse for boghandel i Sønderjylland i det hele taget. Efter 1864 flyttede forretningen til København; dens etablering og første år behandles fra forskellige forretningsmæssige sider. Afhandlingen redegør endvidere specielt for Trydes handel med fotografier, dels af personer, dels af kunstværker og naturscenerier. Livet i den Trydeske boghandel omkring 1900 er skildret i erindringsform i *Emil Rønnow: En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse* (Erhvervshistorisk årbog 1959, s. 105–123). En anden københavnsk boghandel Engelsen & Schrøder på Frederiksberggade omtales kort i *Charles Haugbøll: Frederiksberggade* (1964, 92 s.), der også lige konstaterer tilstedeværelsen af en tysk boghandel 1944–45. Meget omfattende er *Johannes Chr. Nielsen: 200 år. Et sønderjysk bogbinder- og boghandlerfirma og dets ejere fra 1765 til 1965* (1965, 223 s.) om Carl Niensens Boghandel og Bogbinderi i Haderslev. Navnlig skildringen frem til 1830'erne har erhvervshistorisk betydning, mens der for tiden derefter er lagt vægt på at redegøre for de vekslende indehaveres betydningsfulde indsats i nationalitetskampen. Bogen begynder med et rids af boghandelen og bogbinderiets historie i Sønderjylland og redegør derefter for firmaets udvikling, herunder for boglagerets sammensætning. Nævnes kan endelig, at *Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til*

1834 (1960, 677 s.) spredt rummer en række oplysninger om boghandelens historie, som ikke er omtalt i de ældre værker af Nyrop og Dolleris.

Om ugeblads- og avissalgets historie foreligger der et par studier fra Handelshøjskolen i København. I *Ejler Alkjær: Studier i efterspørgslen på det danske ugebladsmarked* (1961, 130 s.) er ikke undersøgt afsætningsformerne for ugebladene, men udelukkende efterspørgslens forskellige sider. En indledning bringer en oversigt over ugebladenes historie i Danmark. For kiosk- og boghandelens historie rummer bogen et vigtigt materiale. *Max Kjær Hansen: Avissalget i København* (1955, 96 s.) dækker perioden 1921–53. Undersøgelsens emner er ændringerne og forskydningerne i dagblads efterspørgselen; det rent handels-historiske, avisernes afsætningsformer, strejfs blot.

Medicinalfirmaer: handel og industri

Medicinalbranchen er i antal af virksomheder ret beskeden og er da heller ikke stærkt repræsenteret i litteraturen. Et enkelt apoteks historie er behandlet i *Sundby Apotek 1882–1957* (1957, 95 s.), som først giver de geografiske forudsætninger for oprettelsen af dette Amagers første apotek og dernæst biograferer indehaverne. Efter dette følger kort apotekets bygningshistorie og en fyldig gennemgang af dets indretning i 1957 samt en kortfattet redegørelse for salgets udvikling og sammensætning og af omkostningernes fordeling tilbage til 1895; dette prisværdige afsnit burde i højere grad have været analyserende fremfor blot konstaterende. Bogen slutter med en personalestat og er i det hele et særdeles lødigt jubilæumsskrift. I *Poul Høyer: Glostrup Apotek 1864–1964* (Glostrup-bogen 1964, s. 73–79) gives korte almindelige oplysninger om apoteket og biografier af apotekerne. Skt. Thomas apotek i Vejle har en usædvanlig historie, som er fremstillet i *Jakob Jakobsen: Et dansk Koloniapotek og dets Skæbne i 125 År* (Vejle Amts Årbog 1963, s. 9–48); apoteket blev oprettet i 1838 og efter salget af de vestindiske øer overflyttet til Vejle.

Nært knyttet til apotekerne står virksomheden, der er emnet i *V. Steins Analytisk-kemiske Laboratorium. Kemiske analyser i hundrede år* (1957, 37 s.). Bogen omfatter kort grundlæggelsen og karakteriserer derefter arbejdet på Steins laboratorium, men alt kun ganske kort.

Medicinalbranchens engros- og fabrikationsled har flere organisationer. Organisationen af Fabrikanter og Forhandlere inden for den kirurgiske og medicinske Branche rummer virksomheder, som ikke handler med medicin, men derimod med instrumenter, forbindsstoffer m. m. Til sit 25 års jubilæum udgav foreningen *I sundhedens tjeneste* (1952, 51 s.); bogen behandler kronologisk det, der i første række har optaget organisationen, nemlig branchens stilling under importrestriktioner. Et særligt afsnit er viet Interessentskabet af 14. September 1938, der var det organ, der varetog oprettelsen af beredskabslagre. Til slut bringer bogen en oversigt over foreningens medlemmer med korte firmahistoriske data.

Den eksklusive MEFA, Foreningen af danske Medicinalfabrikker – 7 medlemmer – er kort omtalt i *Medicinsk Forum* 1958, s. 155 f. i anledning af for-

eningens 25-års jubilæum. Et af foreningens medlemmer er behandlet i *Knud O. Møller: Løvens kemiske Fabrik 50 år* og *Ernst Schwencke: Løvens kemiske Fabrik i 50 år* (henholdsvis s. 129–133 og 134–152 i Medicinsk Forum 1958); det er næsten udelukkende de enkelte fabrikatas historie, der omtales. I *Poul Harris: Dental Aktieselskabet af 1934. 1934–1959* (1959, 71 s.) berettes fyldigt om organisationsformens udvikling i dette selskab, hvis aktionærer er tandlæger, og som driver handel med instrumenter og andet udstyr.

En tidlig medicinalindustri var de ikke få brøndkuranstalter, der fra omkring midten af 19. årh. oprettedes i danske byer. Ældst af dem var den københavnske i Kongens have; et vigtigt kildemateriale til belysning af denne er fremlagt af Birgit Nüchel Thomsen i *Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen* (Erhvervshistorisk årbog 1959, s. 7–66). En endnu mere speciel medicinalindustri var de mange eliksirfabrikker, der navnlig blomstrede omkring århundredskiftet; om en af de mest kendte, Brama-livseliksir fortælles kort i Charles Haugbøll: *Frederiksberggade* (1964, s. 68 ff.).

Industrien

Industrihistorien har næsten udelukkende været behandlet branchevis eller be-
tragtet ud fra den enkelte virksomhed. Et sammenfattende arbejde foreligger
dog med *Rich. Willerslev: Træk af den industrielle udvikling 1850–1914* (Na-
tionaløkonomisk Tidsskrift 1954, s. 242–262). Heri belyses industrialiserings-
processen målt ved væksten i virksomhedernes arbejdsantal.

Jern- og metalindustrien er af gammel rod selv i det råstoffattige Danmark. I den sidste menneskealder har den specialiserede maskinindustri fået større og større vægt i dansk økonomi. Denne udvikling er imidlertid så ny, at den ikke viser sig i en tilsvarende historisk behandling af maskinindustrien. Kun en enkelt industrigren er blevet behandlet i en samlet fremstilling, det er køleindustrien. *S. A. Andersen: Træk af dansk køleindustri og Dansk Køleforenings historie og af udviklingen af kuldens anvendelse i Danmark* (i tidsskriftet *Kulde* 1961, s. 63–148) er en fyldig gennemgang af køleteknikkens historie med omtale af de enkelte virksomheder og af de mange områder, hvor køleteknik anvendes. Som den meget grundige afhandling er tilrettelagt, er det de forskellige krav til kulde (f. eks. i bryggerier, margarinefabrikker, mejerier, skøjtebaner, iscremfabrikker) og den tekniske imødekønnen af disse krav, som er det væsentlige for forfatteren. Industriens opbygning og økonomi er derimod ikke med. En enkelt teknik er emnet i *Lysbuesvejsning i Danmark gennem 25 år* (1958, 40 s., særnr. af firmabladet OK-elektroden, udg. af ESAB), hvori en kreds af teknikere beretter om elsvæjsningens anvendelse på forskellige områder.

Smedien og jernstøberiet har været udgangspunktet for mange af nutidens virksomheder i metalindustrien. Det er en af de ældste, der skildres i *Frederiks-Værk. Fra kanoner til kedler. 1756–1906–1956* (1956, 91 s.), hvori hovedvægten er lagt på en behandling af J. F. Clasens tid. Det er dog mest det biografiske og

forholdet til staten, som har fundet plads i fremstillingen; men spredt berettes også om krudt- og kanonfabrikationen, hvorimod økonomien kun sparsomt er påagtet. Frederiks-Værk fortsatte langt op i det 19. århundrede som krigsindustri, nu statsejet. Bogen slutter med et kort rids af Anker Heegårds jernstøberi i København og omtaler derefter den sammenslutning, der i 1906 førte Frederiks-Værk over til De forenede Jernstøberier; udviklingen 1906–1956 er ikke med i bogen. I *Thyge Lassen: De Smithske 1834–1959* (1959, 96 s.) er hovedvægten også lagt på en biografi med mange svinkeærinder af grundlæggeren af den store (hvor stor fortælles ikke) ålborgske maskinfabrik, der startede med hovedvægten lagt på kakkelovnstøberi; i øvrigt berettes om ledelsen og spredt om produktionen. Et andet af provinsens støberier er emnet i *Mogens V. Rasmussen: De, der gør arbejdet* (1959, 64 s.), der dog holder sig til en aktuel reportage om Hans L. Larsen–Nyborg Jernstøberi, der blev grundlagt i 1842.

Landsbysmedien var udgangspunktet for jernstøberiet og maskinfabrikken i Aså, hvis historie berettes i *Kaj Christiansen: Smedene i Aså* (1957, 32 s.); her er også lederne og produktionen (særlig motorer og kværne) emnet for udviklingen fra smedien i 1882 til en betydelig maskinfabrik.

Typen på den moderne industri, hvor en enkelt mand ikke kan begynde småt og så lade virksomheden vokse, er studeret i *Georg Nørregård: Vognfabrikken Scandia, Randers. 1861–1961* (1961, 189 s.). Det er et sobert arbejde forsynet med et fortræffeligt billedmateriale; der redegøres for grundlæggelsen og de første år, hvor de samme engelske kredse, som anlagde jernbaner, også drev fabrikken. Efter dette lægges navnlig vægt på produktionen. Væsentlige spørgsmål kunne man nok have ønsket besvaret; nogle eksempler: når der omtales leverancer til Jugoslavien eller Siam, burde det siges, hvordan man skaffer sig sådanne ordrer, hvilke tekniske fremskridt er der i produktionsapparatet (var det hurtigere at lave en godsvogn i 1961 end år 1900, en målestok kunne vel findes), hvor meget tjente man på en vogn. Det må uden tvivl være målet, i den udstrækning kilde-materialet tillader det, at stille samme spørgsmål, som man i dag stiller, når man analyserer en virksomhed. En forudsætning er naturligvis ved bestillings-arbejder, at dette synspunkt også accepteres af bestilleren. I oversigtsform er de til Thrige knyttede virksomheder (Thomas B. Thrige, De forenede Automobilfabriker, Scandia, DAE og Midt fyns Jernstøberi) behandlet i *Thomas B. Thriges Fond og de tilknyttede virksomheder 1934–1959* (1959, 38 s., særnr. af firma-tidsskr. »Fra Thrige«).

Forhold svarende til starten i landsbysmedien træffes også ved mange nye industrigrenes start. Det vises i *Ivar Egebjerg: A/S Fisker & Nielsen 1906–1956* (1956, 72 s.), der fortæller om den store støvsugerfabriks begyndelse som et baggårdsværksted; også her er hovedvægten lagt på produktionen, hvori f. eks. det interessante salgsapparat kun lige nævnes. Af de producerede varer og af reklamer er der billeder i en samtidigt udsendt bog *50 år gik . . .* (1956, 108 s.), der i øvrigt er en billedkavalkade over tidens almindelige historie. Teksten er ganske kort i *Dano 1912–1962* (1962, 36 s.), der fortæller spredte træk om

den ingeniørforretning og maskinfabrik, der ejes af ingeniør Kai Petersens Fond, og som især er kendt for stoker- og komposteringsanlæg.

På grænsen til landbrugshistorien står *Anker Randsholt: Et blad af historien om kunsttørringen i landbrugets tjeneste. Hessicator 1931–56* (1956, 27 s.). Kunsttørringen, især af lucerne, har spillet en så væsentlig rolle i dansk landbrugs udvikling siden 1930'erne, at man her burde have viet økonomi og teknik i fabrikation af hessicatoranlæg noget større opmærksomhed; for den, der ikke kender emnet i forvejen, er hverken den industrielle eller den landbrugsmæssige side af sagen tilstrækkelig klargjort. Det lille skrift har dog søgt at betragte en virksomheds historie med et videre perspektiv. Med *Per Jahn: 50 års tradition for fremskridt* (1942, 42 s.) om A/S Haustrups Fabriker for emballage er det på ny nogle korte data og derefter en aktuell billedreportage. Af samme karakter, men med en fyldigere tekst om virksomhedens aktuelle arbejde er *N. Max Jensen: F. L. Smidth & Co. A/S. 1882–1957* (1957, 142 s.).

Inden for fabrikation af elapparater er der de ganske korte, alene bringende enkelte data, *Københavns Elektromotor Fabrik 1910–1960* (1960, 16 s.) og *American Danish Oticon Corp.* (1954, 28 s.); det sidste om det danske høreapparatfirma W. Demant, der i 1904 startede som et agentur, men i 1940 på grund af spærringen overgik til selvstændig produktion. Om den unge radioindustri afsætning handler *Arne Rasmussen & Max Kjær Hansen: Efterspørgselen efter radioer i Danmark* (1954, 82 s.). Undersøgelsen dækker perioden 1927 til 1954; den fastlægger efterspørgselsens udvikling i perioden og belyser den både regionalt og sæsonmæssigt.

Næringsmiddelindustrien møder op med et par af de største og vægtigste arbejder. Ølbrygningen, mens den endnu havde håndværkets karakter, er taget op i *Kristof Glamann: Bryggeriet i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede* (1962, 294 s.); bogen slutter med et rids over det 19. århundrede, hvor overgangen til industriel produktion fandt sted. Bogen bygger på et stort trykt og utrykt materiale; både produktionsteknikken, erhvervets økonomiske problemer, forholdet til statsmagten og – i særlig grad – bryggernes karteldannelse, den såkaldte københavnske omgangsbrygning, er genstand for indgående behandling. Om et mindre bryggeris historie handler *Poul Ruus: Af et gammelt landbryggeris saga. P. Kjeldgaards bryggeri i Fjerritslev* (Hist. årbog for Thisted Amt 1964, s. 349–360). En kort konstatering af direktørnavne foreligger med *Sven Jørgensen: Kapslen af i dagens anledning 1881–1956* (1956, 30 s.) om Ålborg Aktie-Bryggeriet. Ganske episodisk er *Ceres-Bryggerierne i Århus gennem 100 år* (i firmabladet Øllyden dec. 1956, s. 2–9). Et betydeligt statistisk materiale er fremlagt og tolket med indsigt i *Max Kjær Hansen: Øl og sodavand på det danske marked. En analyse af forbrugsudviklingen for og efterspørgselen efter bryggeriprodukter i årene 1920–51* (1955, 104 s.). Om et mislykket cikorie-tørreri fra begyndelsen af 1880'erne fortælles kort i *Hakon Kristensen: Da Tønning var industriby* (Østjysk Hjemstavn 1960, s. 82–83). Beslægtet med

bryggeriet er den virksomhed, der udfoldes af spritfabrikkerne; et selskab skabt af De Danske Spritfabrikker er Danisco, som er behandlet i *A/S Danisco 1934–1959* (1959, 32 s. + 23 siders tillæg med en afh. om investering i aktier). Danisco varetager Spritfabrikkeres eksport og er holding-selskab for en række kemiske fabrikker, bl. a. Aarsleffs parfumer og Grindstedværket; bogen giver kun korte data. Det samme gælder jubilæumsskriftet fra et af Daniscos datterselskaber, *A/S Dansk Gelatine Fabrik 1933–1958* (1958, 16 s.), der producerer husblas.

Husblas, der fremstilles af flæskesvær, knytter forbindelsen til den industri, som direkte bygger på landbruget. Slagterierne er fyldigt og indgående behandlet i *A. Axelsen Drejer: Andels-Svineslagterierne i Danmark 1887–1962* (1962, 410 s.). Indtil 1937 bygger arbejdet på samme forfatters bog om slagterierne fra 50-års jubilæet i 1937, der er blevet strammet noget, og derefter fortsat for de følgende 25 år med redegørelser for avlsarbejde, afsætningsforhold og arbejdet i slagteriernes organisationer; et meget instruktivt og lødigt arbejde, der slutter med korte skildringer af hvert enkelt andelssvineslagteri og tilknyttede virksomheders historie. Også enkelte svineslagteriers historie er skrevet; *Jacob Pedersen: Silkeborg Andels-Svineslagterier 1908–58* (1958, 117 s.) fortæller jævnt og i kronologisk orden episoder i slagteriets udvikling, mens *Skælskør og Omegns Svineslagteri 1912–1962* (1962, 53 s.) kun giver spredte enkeltheder, noget fyldigere er *S. M. Sørensen: Andels-Svineslagteriet i Kolding 1938–1963* (1963, 38 sider duplikeret). Om alle de her nævnte arbejder gælder, at de mangler egentlige undersøgelser over slagteriernes økonomi for den sags skyld også over, hvordan medlemsdemokratiet fungerer i en sådan andelsvirksomhed. Et bageri, der allerede før 1960 var blevet en industriel kiks- og biskuitfabrik, omtales kort i *Jensen & Møller A/S 1885–1960* (1960, 22 s.).

En del af den kemiske industri sigter også mod næringsmidlerne, nemlig oliefabrikation, som grundlag for margarinefremstilling. Ubetinget førende var her Århus Oliefabrik, hvis produktion og økonomi analyseres grundigt i *Rich. Wilberslev: Den teknisk-kemiske industri 1870–1914* (Erhvervshist. årbog 1960, s. 27–68), hvori også behandles produktionen af kryolit, olieker, kunstgødning, sæbe og parfume samt tændstikker. Værdifuldt kildemateriale til belysning af produktionen i provinsens sæbeindustri foreligger i *Finn H. Lauridsen: En rådgivende sæbesyder i 1860'erne* (Erhvervshist. årbog 1964, s. 73–107). I øvrigt møder den kemiske industri kun med et enkelt større arbejde: *Egon Eriksen: Krudtværket på Frederiksværk 1758–1958* (1958, 242 s.). En del af indholdet er fælles med den ovenfor under metalindustrien omtalte bog om Frederiksværk. For de sidste hundrede år gives fortrinsvis oplysninger om produktionsformer og teknik med oplysninger om fabrikkens status som statsvirksomhed. Om farve- og lakproduktion handler *Kaj Christiansen: Hygæa gennem 75 år 1882–1957* (1957, 32 s.), om trykfarver *1910–1960* (1960, 49 s.), fabrikken Drubin, og om smøreolie *L. C. Glad & Co. 1880–1955* (1955, 16 s.), men alle tre giver kun korte data.

Glasindustrien er blevet grundigt og videnskabeligt dybtgående behandlet i *Alfred Larsen, Peter Riismøller og Mogens Schlütter: Dansk glas* (1963, 416 s.). Bogen bringer en almen optakt om den ældste glasindustri og gennemgår dernæst de enkelte danske glasværkers historie; efter dette behandles de fremstillede varer og den anvendte teknik. På alle områder fremlægges nye og meget væsentlige resultater; men kildehenvisningerne svarer ikke til værkets karat som helhed. Tre jyske glasværker har Peter Riismøller behandlet fyldigere, end de er skildret i ovennævnte værk; det er i afhandlingerne *Nordjyske glas* og *Slesvigske glas* (Arv og eje, 1956, s. 49–92, 1957, s. 5–47 og 1962, s. 5–22), hvor et omfattende detektivarbejde om værkerne Conradsminde, Ålborg Glasværk og Friedrichsfeld har bragt nyt om disse 19. århundredes værker, hvorfra næsten intet arkivmateriale er bevaret. I *Holger Rasmussen: Vindøjet* (1960, 31 s.) skrives kort om Korsør Glasværk 1935–60. Værket producerer vinduesglas, og bogen beretter fortrinsvis om vinduets historie.

Om to kortlivede fajancefabrikker, skabt af afspærringen 1807, skrives i *Kai Uldall: Fajancer fra Hesbjerg og Antvorskov fabrikker* (Arv og Eje 1952, s. 83–110); det er næsten udelukkende omtale af enkelte bevarede stykker. Bidrag til keramikfremstillingens historie er *Merete Bodelsen: Patrick Nordstrøm* (1956, 124 s.), *samme: Dansk keramik* (1960, 127 s.) og *Hans Hjorth: Bornholmsk stentøj 1902–1912* (1960, 16 s.), men synspunkterne er næsten udelukkende kunstindustrielle.

Den nyeste udvikling i den gamle kalkværksindustri er taget op i *Victor Andreasen: Aktieselskabet Faxe Kalkbrud gennem de sidste femogtyve år. Nogle problemer omkring offentlig prisregulering* (1959, 114 s.), udsendt på virksomhedens 100-årsdag og rummende de to i titlen anførte afhandlinger. I det historiske afsnit er hovedvægten lagt på produktionens art og omfang. Om en mislykket produktion handler *G. L. Dam: Limensgadeselskabets historie* (Bornholmske Samlinger 1957, s. 111–235). Limensgadeselskabet blev stiftet i 1840 med det formål at udnytte det på Limensgaden værende alunskifer. På grund af interne stridigheder kom det aldrig rigtigt i gang, og det opløstes i 1847. Artiklen behandler stridighederne, særligt mellem de bornholmske og de københavnske aktionærer og modsætningsforholdet mellem bornholmerne og selskabets stifter og første leder, cand. polyt. P. J. Hammer.

Om den ældste papirindustri er der nogle detailoplysninger i *Ove K. Nordstrand: Vandmærker fra Frederik II's og Tycho Brahes papirmøller* (Fund og Forskning V–VI, 1959, s. 218–21), mens der i *Andreas Jørgensen: Dansk papirindustri 1870–1914* (Erhvervshistorisk årbog 1964, s. 46–72) er givet en samlende oversigt over denne industri. I *Rich. Willerslev: Dalum Papirfabrik* (Erhvervshistorisk årbog 1956, s. 7–51) behandles indgående, både økonomisk og teknisk, fabrikkens historie fra 1873 til den i 1889 gik op i De forenede Papirfabrikker.

Tobaksindustrien var i det 19. århundrede spredt rundt i landets byer. I *Vagn Dybdahl: Familien Schmalfeldt og J. E. Schmalfeldts tobaksfabrik i Århus* (Århus

Stifts årbøger 1962, s. 102–132) er en sådan middelstor virksomhed behandlet med oplysninger om fabrikkens indretning, personale, produktion m. m. Afhandlingen har en særlig interesse ved at vise, hvad der kan siges om en virksomhed, hvis eget arkiv er gået tabt. Helt moderne forhold er undersøgt i *Max Kjær Hansen: Cigaretforbruget 1920–50* (1952, 92 s.) Set fra et historisk synspunkt kommer bogen, selv om der er medtaget enkelte bestemmende faktorer, mere til at virke som en statistik over cigaretforbrugets udvikling; mange forhold, der har bevirket ændringer i forbruget og virkningerne af disse ændringer, er uomtalt. Til gengæld er tilvejebragt et værdifuldt udgangspunkt for historiske undersøgelser. Bogen indledes med en række principielle betragtninger over efterspørgselsanalyser, som vil være af interesse for den historiker, der arbejder med moderne økonomisk historie.

Et gammelt håndværks overgang til industri vises i *1736–1961. A/S Roulunds Fabriker 225 år* (1961, 16 s.), der i korte noter og illustrationer fortæller om fabrikken, der grundlagdes som rebslageri, men kort før 1914 koncentrerede fabrikationen om drivremme og senere bremsebånd og beslægtede fabrikationer. Også i *Esbjerg Tovværksfabrik 1905–1955* (1955, 48 s.) er emnet en håndværksvirksomhed, der – kort efter grundlæggelsen – industrialiseres. Teksten redegør for bygninger, teknik og produktion; den økonomiske side omtales ikke. Bogen er holdt i en reklamestil, som trods alt er sjælden både i Danmark og i udlandet. Karakteristisk er det, at det under en grafisk fremstilling af produktionsens størrelse fremhæves, at der er sket en 25-dobling; en sådan vækst har kun været mulig, fordi man altid har fulgt princippet: kvalitet. Hvis tallene var blevet sammenlignet med den samlede danske produktion, ville dette have vist, at stigningstakten nogenlunde svarer til den almindelige produktionsstigning.

Industriens kraftforsyning er emnet i et par elværkshistorier, hvor kraftforsyningen dog kun indgår som en af synsvinklerne. *Århus Elværk 1901–1951* (1951, 47 s.) beretter jævnt, men problemløst de væsentligste data; bogen slutter med et kapitel »Mændene bag udviklingen«, der er panegyrik uden videre dækning, som end ikke træffes selv i private jubilæumsskrifter. I *SEAS* (1962, 98 s.) gives et kort rids af Sydøstsjællands Elektricitets Aktieselskabs historie fra 1912 til 1962, endvidere er der gode diagrammer til belysning af udviklingen, men ellers er hovedparten af bogen optaget af billeder fra selskabets virke i jubilæumsåret. Emner nært knyttet til den tekniske elforskning er behandlet i tidsskriftet *Elektrotekniker* 1953 (s. 529–574), særlig kan nævnes afhandlinger om post- og telegrafvæsenets teletekniske udvikling 1943–53, samt telefonselskaberne og undervisningen i elektroteknik i samme tidsrum.

Gas har aldrig spillet den samme rolle i dansk industri som i de gamle industrilande; dette fremgår også indirekte af, at belynings- og kogegas er emnet i den udmærkede behandling af *Århus Gasværk 1855–1955*, som gives i *Norman V. Steenstrup: Fra grueild til gas* (1955, 145 s.). Brunkullene har periodisk

haft stor betydning for industrien (i tiden efter 1945 navnlig for de store elværker); kort er en briketfabrik, grundlagt 1935, omtalt i *Anton Abildtrup: A/S Fiskbæk Briketfabrik* (1960, 27 s.).

Før gas og elektricitet kom industriens kraftforsyning fortrinsvis fra vandmøllerne. Det var en kraft, der var stedbundet; landet over lå da også talrige små industrivirksomheder ved vandløb. Af stor alsidighed var de små møller i Marselisborgskovene syd for Århus; resultatet af grundige undersøgelser af disse er fremlagt i *Peder Jensen: Marselisborg skovmøller* (Århus Stifts årbøger 1959, s. 18–59). Her træffes industrielle virksomheder tilbage til 17. årh. og frem til sidste halvdel af 19. årh.; de arbejdede med papirfremstilling, valkning, krudtfabrikation, feldberedning og uldkradsning, ligesom en af møllerne en tid var kobbermølle. En lignende alsidighed beskrives i *Hulemose. En gammel vandmølles historie og dens beboere. Samlet af P. Chr. von Rehling-Qvistgaard* (Historisk Samfund for Præstø Amt, årbog 1963, s. 113–230). Foruden almindelig kornmølleri, der gennem ejerne skildres fra 1600-tallet, blev der, mens skipper og købmand Jens Lind 1808–21 ejede Hulemose, drevet papirfabrik, oliemølle og sæbefabrik på stedet. Hulemose ligger i Bårse hrd. mellem Vordingborg og Kallehave. I *Om Stampe- og Benmøller* (Fra Ribe Amt 1954, s. 438–53) er der to afsnit. Et om »Stampe- og benmøller i Hjortkær og lidt om handel med ben og klude« og et andet »Fra Assenbæk og Skærbæk Stampemøller«. Heri fortælles om mølleriets teknik og om handelen med ben og klude og andet affald. En tilstandsbeskrivelse af flere vandmøller i 1761 foreligger i *Peder Jensen: Gamle vandmøller i Bjerge og Hatting herreder* (Vejle Amts årbøger 1957, s. 70–80).

De store ingeniør- og entreprenørfirmaer er knyttet til industrialismen i dens anden eller tredje periode. De er ofte en ejendommelig blanding af industri, håndværk og et helt selvstændigt erhverv, ligesom de ofte finansielt og personelt har nær tilknytning til egentlige industrivirksomheder. Mens de kendes i England allerede før midten af det 19. århundrede, dukker de i Danmark først op mod århundredets slutning. Niels Andersen, Arbejdsgiverforeningens grundlægger, er den første af denne type; han grundlagde sin store forretning omkring 1870. Det forekommer mærkeligt, at ingen af de store danske ingeniørfirmaer har ladet sig friste til at bekoste en historisk behandling af deres branches udvikling; hvad der kommer er enten tekniske redegørelser eller billedværker.

Om en af Niels Andersens samtidige, Johan Heinrich Hoffmann berettes i *N. Balslev Jørgensen: H. Hoffmann & Sønner A/S, entreprenører gennem hundrede år 1863–1963* (1963, 39 s.). Her fortælles livligt om grundlæggeren, der bl. a. byggede Esbjerg havn og anlagde jernbaner, derefter er der korte afsnit om firmaets forskellige arbejdsområder. I *Christiani & Nielsens jubilæumsskrift 50 Years of Civil Engineering 1904–1954* (1954, 177 s.) gives tekniske beskrivelser af nogle af de nyeste, større arbejder verden over. *Højgaard & Schultz A/S* har udsendt skrifter ved både 35 års og 40 års jubilæerne og *Højgaard & Schultz A/S 1918–1958*, som kun indeholder billeder af udførte arbejder ledsaget af

korte tekster. Billeder er også det eneste, der fortæller om virksomheden i *Poul Hauton: Rådgivende ingeniør gennem halvtreds år Th. Gjerstrup A/S 1904–1954* (1954, 89 s.), der i øvrigt indeholder en del causerende stof. Billedstoffet vedrører særlig slagteribygninger og -udstyr.

Om arbejdsforholdene ved store entreprenørarbejder, navnlig jenbaneanlæggene, berettes i *Charles Haugbøll: Børster* (1955, 183 s.), der gengiver breve og samtaler.

Industriens organisationer har kun i beskedent omfang været behandlet historisk i denne periode. Da Industrirådet i 1960 fejrede sit 50-års jubilæum, udsendtes et særnummer af Tidsskrift for Industri; heri gav *Poul Melgaard: Industrirådet 1910–1960* en oversigt over virksomheden, indtil 1935 byggende på Johannes Hansens fyldige jubilæumsskrift fra 1935. I 1963 holdt Industrirådets moderorganisation, Industriforeningen i København, 125 års jubilæum, og Tidsskrift for Industri bragte da (1963, s. 161 ff.) en række oversigtsartikler om foreningens og industriens historie.

Fra specialindustrier foreligger nogle enkelte bøger, der dog opholder sig mest ved ydre data; det drejer sig om *Åge Schiott: Strejftog gennem jernets 75 år* (1960, 98 s.) – om Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien 1885–1960, *Chr. Søndergård: Kødindustriens Fabrikantforening 1909–1959* (1959, 32 s.), *Poul Melgaard: Foreningen for Danmarks Fiske- og Konservesindustri 1935–1960* (1960, 68 s.) og *Johannes Lehmann & E. Schytt Poulsen: Sæbe- og Parfumefabrikant-Foreningen 1932–1957* (1959, 32 s.); de to sidste har foruden det egentlige foreningsstof også mindre afsnit om forholdene til myndighederne særlig under restriktionsperioden.

Håndværk

Over den håndværkshistoriske litteratur 1945–1963 har Helge Søgaard givet en kyndig oversigt i »Fortid og Nutid« (bd. 22, s. 157–166). Hovedvægten er deri lagt på det producerede og på håndværkets teknik. Her skal derfor fortrinsvis omtales de enkelte virksomheder og håndværkets organisationer.

Kun få håndværksvirksomheders historie er skrevet. I *Niels Friis: Marcussen & Søn 1806–1956* (1956, 115 s.) er der indgående beskrivelser af de større orgler, der er bygget af det store orgelbyggeri i Åbenrå, mens *Niels Schiørring: Billeder fra 125 års musikliv. Hornung & Møller 1827–1952* (1952, 30 s.) mere er et musikhistorisk causeri med enkelte data om firmaet.

Gode oplysninger om snedkerhåndværkets situation under industrialiseringen gives i *Erik Lassen: Hverdagens stole* (1957, 56 s.) Emnet er produktionen hos Fritz Hansens Eftf., der blev grundlagt i 1872 i København; det er form og materialer, der behandles. Det egentlige håndværks forhold under industrialisme behandles i *Viggo Sten Møller: Vore dages møbler/Johannes Hansen: Et hånd-*

værks vej i en maskintid (1955, 59 s.), hvor også møbelhandelens overgang til handelsuddannede forretningsfolk omtales.

Den tekniske udvikling i et nyt håndværk, fotografens, er meget instruktivt behandlet i *Bjørn Ochsner: Fotografi i 100 år set fra et dansk synspunkt* (1962, 50 s.). Samme forfatter har i *Fotografer i Danmark indtil år 1900* (1956, 406 s., duplikeret) givet en lang række værdifulde oplysninger om fagets udøvere. Fotograferne i en enkelt by er emnet i *Svend Arnholtz: Gamle Næstvedfotografer* (Historisk Samfund for Præstø Amt, årbog 1954, s. 105–216). På grundlag af dagblade, tidsskrifter, vejvisere og arkivalier skildres tiden før 1915. En indledning behandler træk af fotografiens almindelige udvikling og af fotografens daglige tilværelse og forretningsform, hvorefter følger levnedsskildringer af de enkelte fotografer, inkl. de omrejsende. Et Ålborg-ateliers historie er skrevet i *Knud Dynesen: Atelier H. Tønnes i 100 år* (Fra Himmerland og Kjær herred 1963, s. 79–96); vægten er lagt på grundlæggerens periode 1856–1903. Silhouettørens gerning var oprindelig ren mekanisk (profilskygge nedsat ved hjælp af pantograf). I *Bjørn Ochsner: Om nogle tidlige danske silhouetter* (Fund og Forskning, I, 1954, s. 87–110 og X, 1963, s. 152–54) skildrer chefen for Det kgl. Biblioteks billedsamling nogle silhouettører fra slutningen af 18. og begyndelsen af 19. årh. I en tilsluttet silhouetfortegnelse forekommer i øvrigt adskillige erhvervsdrivende. Om en anden københavnsk silhouettørs virksomhed i begyndelsen af 19. årh. berettes i *Bjørn Ochsner: Silhouettøren fra St. Pederstræde* (Fund og Forskning X, 1963, s. 99–118). Om en svensk håndværker eller kunstner i dette specielle fag fortælles i *Bjørn Ochsner: Silhouettøren Ernst Ljungh i firsernes København* (Fund og Forskning XII, 1965, s. 129–142).

Sølv- og guldsmedier er skildret i *Svend Carstensen: Gyldne glimt gennem hundrede år* (1954, 32 s.) og *Bendix Bech-Thostrup: Historien om en guld-armring* (1958, 28 s.) Den første, om A. Dragsted i København, har en kort biografi af grundlæggeren og dernæst eksempler på arbejder i de forløbne hundrede år; den anden, om A/S Bernhard Hertz, giver en noget fyldigere, anekdoterpræget biografi af Bernhard Hertz, der grundlagde sit værksted i København i 1858.

Om et garveri fra 1859, der blev industrialiseret, gives nogle spredte oplysninger i *Sålen gik sin gang. P. Knudsen & Søns garverier* (1959, 38 s.); det meste af bogen er et illustreret causeri om sålens historie. I *I. A. & H. Meyer 1851–1951* (1951, 22 s.) fortælles kort om cheferne i det store københavnske farveri, der blev grundlagt i Vejle i 1851, men omkring 1859 flyttede til hovedstaden. Kun få håndværksfirmaer bliver 150 år; dette var tilfældet med det nu ophørte blikkenslagerfirma Fritz Meyer, der begyndte i Ålborg, men tidligt flyttede til København, hvor det løste store opgaver; efterhånden opdyrkede værkstedet som speciale fabrikation af teaterrekvisitter. Om indehaverne og nogle af de større arbejder fortælles kort i *Fritz Meyer. 1803–1953* (8-sidet folder).

Om et af Københavns førende herreskrædderier fortælles i *Carl A. Andersen:*

Chr. Christensen & Co.s Eftf. 125 år (1961, 19 s.), der fortrinsvis opholder sig ved ejernes biografi og ejendommens historie. Handskemageriets historie i Danmark og træk af handskens kulturhistorie er solidt fremstillet i *Poul Strømstad: Handskemageri gennem tiderne* (1960, 42 s., duplikeret).

Håndværkerforeningerne indtager en ejendommelig plads blandt erhvervsorganisationerne. Kun i ringe grad virker de erhvervspolitisk, mens de i højere grad har præg af at være borgerlige selskabsforeninger, der dog fortrinsvis søger deres medlemskreds blandt håndværkere. I det erhvervspolitiske indskrænker deres indsats sig væsentligst til at indgå blandt underorganisationerne i Fællespræsentationen for dansk Håndværk og Industri (fra 1951 Håndværksrådet); en særegen funktion, som nu også er uddøende, har de haft ved at organisere oprettelsen af de mange lokale tekniske skoler og derefter drive disse. I *Salomon J. Frifelt: Hundrede års virke i Ringkjøbing Håndværkerforening 1861–1961. Småglimt fra årene 1936–1961* (1961, 97 s.) og i *Johs. Stampe & Søren Madsen: Jubilæumsskrift for Herning Håndværkerforening 1876–1951* (1951, 101 s.; indtil 1926 optryk af tidl. jubskr.) er det kun stoffet om de tekniske skoler, der vedrører foreningerne som *håndværkerforeninger*. Dette er til gengæld begge steder behandlet ganske tilfældigt uden forsøg på at opstille spørgsmål til besvarelse: forhold som elevtal, fordeling på fag, på by og land, lærerkræfterne, økonomiske drift m. m. I øvrigt er bøgerne mere af episodisk karakter, men indeholder derved noget til belysning af provinsbyernes kulturliv. Noget anderledes er *Olav Christensen: Haderslev bys håndværk* (1957, 107 s.), der udsendes ved foreningens 100-års dag. Halvdelen af bogen er viet håndværkets historie i Haderslev indtil foreningens stiftelse; trods titlen standser denne almene behandling omkring 1850, skønt netop reaktionen på og virkningerne af f. eks. den tyske håndværkerlov af 1897 ville have betydelig interesse. Den i øvrigt gode oversigt over håndværkets historie i Haderslev burde nok i noget højere grad have frigjort sig fra lovbestemmelser. Selve foreningshistorien byder ikke på meget erhvervshistorisk stof; i den henseende svarede forholdene til de kongerigske foreninger. Bogen har et noget fyldigere afsnit om den tekniske skole end de andre, men omtalen af bygningens opførelse synes dog at tage en uforholdsmæssig plads sammenlignet med den, der bliver selve skolens virksomhed til del. Om den tekniske undervisning i Flensborg handler *Wilhelm Rust: Die Geschichte des gewerblichen Schulwesens der Stadt Flensburg von 1815 bis 1962* (1962, 145 s.), som er meget oplysende.

Håndværkets erhvervspolitiske interesser varetages i dag af de enkelte fags mesterorganisationer. Omfattende er *Wilhelm Rust: Die Geschichte der lederverarbeitenden Handwerksberufe in der Stadt und im Amt Flensburg – zugleich ein Stück Flensburger-Handwerksgeschichte von 1437 bis 1962* (1962, 175 s.); den er udgivet som jubilæumsskrift for skomagerlavet i Flensborg, men bringer adskillige oplysninger om håndværkerpolitik i Sønderjylland gennem tiderne. En fyldig fremstilling er også givet i *Torben Wraae: Klejnsmedemester- og Meka-*

nikerforening for København og Omegn. 1897–1957 (1957, 99 s.), hvor der fremlægges en række oplysninger om lønforhold, forbindelse med andre organisationer, forhold til jerngrossererne, lærlingeordninger, licitationsformer m. m.; i det store og hele er det kun kendsgerninger uden historisk analyse. Det er kun lidt, der oplyses i *Jyllands samvirkende Smedemesterforeninger 1914–1954* (1954, 22 s.), hvor der kort fortælles om foreningens stiftelse og om det, der øjensynlig har været hovedformålet: prisaftaler til den ene side og eksklusiv- og bonusordninger til den anden side, leverandørerne. Endnu mere kortfattet er *Århus Sadelmager- og Tapetsererlaug 1887–1962* (1962, 28 s.), der kun giver nogle spredte data. Fyldigere er derimod *Farverfagets organisationer i Danmark* (Dansk Farveri- og Renseri-Tidende, 1963, s. 123–166).

Håndværksmestrenes foreninger er i mange tilfælde fortsættelser af de gamle lav, men i reglen har der været et tomrum mellem næringsfrihedens indførelse i 1862 og nutidens foreninger oprettede omkring 1880 som et led i arbejdsmarkedets organisering. I Helge Søgaard: *Århus Murerlaug fra dets begyndelse til 1955* (1955, 47 s.) bringes nye enkeltheder om lavets virksomhed i 18. og 19. årh., derefter skildres foreningens historie 1930–1955, idet de første 50 år tidligere er behandlet. Sagligt og systematisk behandles emner som licitationsvæsen, de særlige forhold under besættelsen og lønforhold; men alt dog kun i oversigtens form. Spredte oversigtskapitler kendetegner *Holger Jugel: Århus Tømrermesterforening 1880–1955* (1955, 82 s.). Særegne organisationsforhold gjorde sig gældende i Ålborg, idet man her i 1885 oprettede en mesterforening for tømrere og murere; foreningens historie er skrevet i *Kaj Christiansen: Vi var med til at bygge Ålborg* (1960, 47 s.). Der gives her interessante oplysninger om arbejdsstridigheder på lokalt plan før 1914, nævnte år delte man sig i to foreninger. Forholdene inden for det københavnske tømrerlav omkring 1800 indgår i *Tage Kårsted: En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København* (Erhvervshist. Årb. 1959, s. 124–132). Isolatøren er en af de nye håndværkere; i *Haagen Hetsch: Foreningen af Isoleringsfirmaer øst for Storebælt 1904–1954* (1954, 48 s.) fortælles alene om fagets arbejde, ikke om organisationens historie. I *1914–1964. Slagtermesterforeningen for København og Omegn* (1964, 27 s.) er der kun nogle løse data. Generelt kan det siges, at vi i påfaldende grad mangler en indgående, historisk analyserende behandling af en eller flere af de moderne mesterforeninger, der bl. a. øver en betydelig indflydelse på prisdannelsen.

Fagforeninger

Flere af de større fagforbund har udsendt ret fyldige jubilæumsskrifter. Her går man trofast ad de samme baner som virksomheder og andre organisationer. Det bliver i reglen rene kronologiske fremstillinger uden opstilling af problemerne og med en række centrale spørgsmål ubesvarede. Nogle eksempler på sådanne skal nævnes: organisationsprocenten, kontingentets størrelse, ledernes deltagelse i ar-

bejderbevægelsens politiske arbejde, også på lokalt plan, forholdet mellem forbund og lokalforening, indre brydninger (er det personspørgsmål eller udtryk for forskellige retninger, når den ene kandidat til formandsposten får 123 stemmer og den anden 120?), administrationsomkostninger m. m. Miseren har sin rod i flere forhold: dels gammel tradition, der ikke har ladet lederne forstå, at udarbejdelsen af sådanne skrifter er et arbejde, som man ikke uden videre kan regne med, at en journalist eller en fagforeningsleder kan udføre, dels det mærkelige forhold, at arbejderbevægelsen skønt generelt præget af historisk interesse og forståelse kun i ringe grad efterlader sig historisk kildemateriale. Næppe nogen bevægelse i Danmark giver forhandlingsbogen en så fremskudt position på generalforsamlinger, men dermed standser det i reglen også, og forhandlingsprotokoller er jo ofte en tvivlsom kilde. Når det gælder arbejderorganisationernes historie, ville en systematisk indsamling også af mundtligt traditionsstof være højst påkrævet, og vel at mærke må der under denne indsamling overvindes en ret udbredt tilbageholdenhed.

Tilbageholdenhed kendetegner for eksempel i høj grad *Niels Madsen: Snedkerforbundet i Danmark gennem 75 år* (1960, 366 s.). Forfatteren er forbundets mangeårige formand, som dog skulle sidde inde med en viden, der kunne udfylde de nøgne protokolnotater; men det er der slet ikke gjort forsøg på. Bogen er skrevet i en stil som en nøgtern kongresberetning, og så tilmed som en usystematisk og uoverskuelig beretning; en række konkrete oplysninger kan naturligvis hentes i bogen. I formen er *Erik Hansen: Dansk Skotøjsarbejder Forbund gennem 75 år* (1960, 295 s.) noget bedre, men også her mangler fuldstændig tilrettelægning af stoffet, hvor en fremadskridende fremstilling efter en tidsplan f. eks. medfører, at Hedtofts død i Stockholm umotiveret omtales i fem linier midt mellem bedragerier over for arbejdsløsheds-kasser og arbejderbeskyttelses-lovgivning. I denne bog mangler endog indholdsfortegnelse.

På et noget andet niveau ligger bøger fra smedene og metalarbejderne. *Ernst Christiansen: Smede før og nu* (1963, 197 s.), tager her tråden op fra sit jubilæumsskrift ved Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds 60 års jubilæum i 1948. Her følges stort set også en kronologisk fremstilling; men det uvæsentlige stof er sorteret fra. Dette betyder ikke, at alt det væsentlige er kommet med, ingenlunde; men det, der er, er præget af evne til at fremdrage det centrale i problemerne. Noget af det samme karakteriserer *50 år i metal. 1912–1962* (1962, 180 s.) om det faglige kartel Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark. Bedst synes dog at være *Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Lærlinge-Landsorganisation 1933–58* (1958, 108 s.); heri er med sikker hånd fremdraget det betydningsfulde, velskrevet og klart koncentreret om opgaverne og deres løsning; men også denne bog mangler en hel del om det rent organisatoriske.

Indtryk af arbejdet i en lokal forening giver *Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund. Centralafdelingen i Århus. 1883–1958* (1958, 55 s.). Kortfattede data gives i *1887–1962. Snedkernes Fagforening. Esbjerg* (1962, 12 s.). En livlig og velskrevet skildring af det vanskelige arbejde i 20. århundredes begyndelse for

at organisere de nordsjællandske skovarbejdere er givet i *P. Jørgensen: Om skovarbejdernes organisationsforhold* (i Fra Frederiksborg Amt, 1952, s. 111–123).

Fagforeningsmedlemmernes liv under 1920'ernes og 1930'ernes urolige økonomiske forhold er skildret i *Carl Winther Sørensen: Tyve forunderlige år* (1961, 368 s.). For den, der skal forstå arbejderungdommens kår i dette tidsafsnit, vil bogen bestandig være et hovedværk. Det er forfatterens egne erindringer fra læretiden i Frederikshavn og derefter som svend fra 1923. Det er perioder med arbejde flere steder, men det er også eviglang arbejdsløshed afbrudt af højskoleophold og vandreture i det fremmede. Og der er erindringer om fritiden; bogens almene sigte er træffende karakteriseret i undertitlen »Erindringsbilleder om arbejderungdom«.

En vigtig baggrund for den nyeste fagforeningspolitik er behandlet i *Knud Lüttichau: Lønglidning og lønstruktur 1946–1960* (Nationaløkonomisk Tidsskrift 1964, s. 35–54), hvor især de økonomiske betingelser for solidarisk lønpolitik er taget op til undersøgelse.

Handel og industri i topografien

I den omfattende lokalhistoriske litteratur, der ikke direkte sigter mod erhvervslevet, er der ofte samlet værdifulde oplysninger. Eksempelvis rummer de talrige sognehistorier, skønt oftest yderst svage i det erhvervshistoriske, gode konkrete oplysninger til karakteristik af stationsbyernes vækst. I købstadhistorierne har erhvervslevet gennemgående været stedbarn; men netop i de sidste udkomne synes der at være sket en ændring. I hvert fald får erhvervslevet nu en rigeligere plads; det kniber dog fremdeles med en mere økonomisk orienteret analyse også med hensyntagen til de geografiske forhold. Ganske vist opfordrer kildematerialet mest til tilstandsbeskrivelser. I hvert fald fra det sidste århundrede skulle der dog kunne gives mere; men netop her svigter ofte behandlingen af det økonomiske stof, der tilmed ofte betragtes isoleret i forhold til andre sider af byens liv.

Fra Sønderjylland foreligger to byhistorier med fyldige erhvervshistoriske afsnit. Det er *Holger Hjelholt: Sønderborg bys historie* (1960, 350 s.), der går frem til 1964, og *Johan Hvidtfeldt & Peter Kr. Iversen (red.): Åbenrå bys historie* (1961, 260 s.), som slutter i 1720. Netop Åbenrå er i øvrigt i *G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850* (1961, 271 s.) behandlet på en forbilledlig måde ved en sammenkæden af det politiske (nationale) med den økonomiske og sociale udvikling; et arbejde, der også vil kunne være mønster på flere punkter for byer, hvor de særlige nationale forhold gør sig gældende. Fra Flensborg foreligger *Theodor Link: Flensburgs Überseehandel von 1755 bis 1807* (1959, 352 s.), der er en særdeles grundig fremstilling, som klarlægger meget, der hidtil har været mindre velfunderede formodninger; nævnes kan også *H. V. Gregersen: Den flensborgske varehandels kår i kriseårene i slut-*

ningen af 1730'erne (Sønderjyske Årbøger 1958, s. 75–83). Interessante problemstillinger forekommer i *Klaus Nernheim: Der Eckernförder Wirtschaftsraum* (1958, 141 s.), som rækker tilbage til 16. årh.

En udmærket behandling foreligger også i *Gunnar Sandfeld: Fra en helt anden tid* (1955, 381 s.) og sammes *Nye tider* (1957, 400 s.), som skildrer Struers udvikling fra et fiskerleje i 19. årh. til stationsby og købstad i 20. årh. Det erhvervmæssige er kun behandlet i skitseform i *Sven Henningsen: Esbjerg under den anden verdenskrig* (1955, 263 s.), idet bogen specielt er rettet mod en beskrivelse af forholdet til besættelsesmagten. En meget indgående analyse af Århus bys økonomiske tilstand i 1730'erne er givet i *Poul Enemark: Erhverv i Århus* (1963, 80 s.).

To fynske byer har udsendt lødige byhistorier, hvor erhvervslivet navnlig før industrialismen er behandlet fyldigt og oplysende. Det er *J. O. Bro-Jørgensen & Ove Marcussen: Svendborg købstads historie* 1–2 (1959–1961, 992 s.) og *Aage Fasmer Blomberg: Fåborg bys historie* 1–2 (1955–56, 399, 512 s.).

Fra Sjælland kan nævnes flere afhandlinger om mere specielle emner, som dog har principiel interesse. I *H. D. Schepelern: Hvor boede Københavns sværdfejere* (Historiske Meddelelser om København 1954–57, s. 301–20) rejses det spørgsmål, om der inden for de enkelte håndværk kan påvises nogen lovmæssighed med hensyn til valg af bopæl. For de fåtallige sværdfejerers vedkommende besvares spørgsmålet bekræftende. De boede fra 17. årh.'s slutning til ca. 1800 i visse gader i Øster- og Købmagerkvarter. Forklaringen skal sandsynligvis kun søges i tradition. Forbindelsen med omegnen er emnet i *Holger Rasmussen: Københavnsbønder* (Historiske Meddelelser om København 1963, s. 75–98), der behandler kontakten mellem hovedstaden og de omboende bønder omkring 1800, idet det dog påpeges, at formålet kun er at vise problemerne. Erhvervs-historisk har artiklen også interesse ved gennemgangen af de varer, bønderne førte med sig til salg. Byens behov virkede fremmede på landbrugsproduktionen i en bred zone, og der udvikledes en klar distriktsmæssig specialisering.

Industriområdet nord for København behandles i tre mindre afhandlinger. I *J. A. C. Rastrup: Industrien i Lyngby-Tårnbæk Kommune* (Lyngby-bogen 1961, s. 109–149) gennemgås med baggrund i Mølleådalens kommunens industrielle virksomheder frem til vore dage – med navne, dato og antal beskæftigede. Der sluttes med en prognose for industriens fremtidsmuligheder efter byplanen af 1961. Spredte oplysninger gives i *Kai Uldall: Avisnyt om Kongens Lyngby for et Par Hundredår siden* (Lyngby-bogen 1962, s. 151–191), hvor to afsnit, nemlig »Mølleåens fabrikker« og »handel og håndværk i Lyngby« citerer avisnotitser om egnens erhvervsliv. I *F. M. Madsen: Fra Brede om Brede* (Lyngby-bogen 1956, s. 59–90) gives der bidrag til det Modeweg'ske fabriksanlægs historie. En meget oplysende undersøgelse af Helsingørs særlige forhold er foretaget i *Ole Karup Pedersen: Helsingørs handel på Christian IV's tid* (Fra Frederiksborg Amt 1953, 1954, s. 62–83). Mens det var ganske let for Helsingørs købmænd – i modsætning til andre byers – at skaffe sig fremmede varer fra

de forbigående skibe, voldte byens egen levnedsmiddelforsyning og forsyningen af skibene nogen besvær. Oplandet var lidet opdyrket og desuden ikke særligt frugtbart, så det var nødvendigt for de lokale skippere at sejle langt af led – til Isefjorden og Limfjorden – for at gøre opkøb. Adskilligt hentedes dog også i Skåne. Foruden i forsyningen af de fremmede skibe deltog købmændene også i nogen udstrækning i den store handel: på Narva og til Nordhavet. Varerne, der ofte bar luksuspræg, afsattes til hoffet, til adelen og til den borgerlige overklasse. Handelen var specialiseret på de enkelte huse. Også kompagnihandel var man engageret i, idet Det gullandske kompagni udgik fra Helsingør og Helsingborg.

Biografi og miljø

Den personalhistoriske litteratur er meget omfattende, og spredt i talrige arbejder fra større bøger til mindre skrifter og stamtavler på ark er der oplysninger om erhvervslivets mænd. Her skal opmærksomheden derfor kun rettes mod nogle arbejder, som belyser større grupper eller karakteristiske miljøer.

Flere værker er koncentreret om enkelte byers borgerskab, men indeholder oplysninger, der kan være udmærkede udgangspunkter også for efterforskninger af personer og slægter i andre familier. Det gælder således *Anna Thestrup: Eligerede borgere i Århus 1740–1837* (1964, 134 s. + udfoldstavler); formålet med bogen er at undersøge dette tidlige »byråd«s opbygning og funktion. For at dokumentere de eligeredes miljø rummer bogen små biografier af de eligerede og oplysninger om deres slægt. Bystyrets medlemmer i Kerteminde er emnet i *V. Woll: Borgmestre og rådmænd i Kerteminde indtil 1747* (Fynske årbøger V, 1953–55, s. 312–38) og sammes *De eligerede mænd i Kerteminde 1723–1837* (Fynske årbøger VI, 1956–58, s. 438–88); men her gives alene biografisk stof. Rent biografisk er også *Age Bonde & Johan Hvidtfeldt: Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848* (1961, 85 s.), der indeholder fyldige oplysninger om de pågældende øvrigheds-personers familieforhold og med det fyldige register ofte vil være nyttig for videre arbejde med sønderjyske handelsslægter.

Om en bys samtlige erhvervsdrivende gives oplysninger i *Otto von Spreckelsen: Viborg bys borgerbog 1713–1860* (1955, 469 s.). Fortegnelsen over opnåede borgerskaber indeholder fyldige biografiske data om personerne, som ellers ikke fremgår af borgerskabsprotokollerne, herunder f. eks. også offentlige tillidshverv.

For en nyere tid er der biografier af snævrere kredse i *Vagn Dybdahl & Finn H. Lauridsen: Århus Købmænds Hjælpekasse 1861–1961* (1961, 58 s.) og *Fortegnelse over Ålborg Købmænds Hjælpekasse og Ålborg Handelsstandsforenings legater* (1959, 90 s.). I begge tilfælde er det biografier af købmænd, der har stiftet legater i de to byer. Om Ålborgs erhvervsdrivende er der også

mange biografiske oplysninger i *Kr. Værnfeldt: Af Bispensgades saga* (Fra Himmerland og Kjær herred 1963, s. 5–34) og i sammes *Algade i Ålborg* (Fra Himmerland og Kjær herred 1964, s. 149–188); de to afhandlinger gennemgår gaderne hus for hus og beretter om ejere og beboere. Et enkelt hus i hovedstaden er behandlet på samme måde i *Kaj Foltmar: Sundorphs hus. Ved Stranden 10* (Hist. medd. om København 1963, s. 99–125); flest detaljer indeholdes om det vineddikebryggeri, der blev drevet i ejendommen i godt hundrede år fra ca. 1685. Tilsvarende er *Otto von Spreckelsen: Morvillesgård. En Viborg-patricier-ejendoms historie* (Fra Viborg Amt 1961, s. 60–123), der begynder i 1660'erne og bringer personalhistoriske oplysninger om ejerne, hvoraf adskillige – især af de ældre – var næringsdrivende.

En slægtsbog, som rummer data om talrige handlende, er *Michael Hartvig: Slægten Wulff fra Fredericia og Randers* (1953, 153 s.). Blandt de udprægede handelsfamilier, der er knyttet til denne slægt, kan nævnes: Behrens, Cantor, Fränkel, Kalisch, Levin, Levy, Metz, Metzson, Meyer og Oppenheim. Slægts-historisk er også *C. Klitgaard: Handelshuse i Klitten* (Vendsysselske Årbøger 1953–54, s. 105–161), der skildrer forskellige skudehandlerslægter i Blokhus, navnlig Bondrup, Brix og Klitgaard. En anden slægtsbog, også med mange erhvervsdrivende, er *Inuk Luplau Janssen: Mendel Levin Nathanson og hans slægt med anetavle og stamtavle* (1960, 145 s.). En vigtig hjælp ved identifikation af de mange erhvervsdrivende i jødiske slægter er i øvrigt tre bøger, alle udarbejdede af *Jul. Margolinsky*, nemlig *Gravpladserne på Mosaisk nordre Kirkegård i Møllegade 1693–1953* (1954, dupl.), *Gravpladserne på Mosaisk vestre Kirkegård 1886–1955* (1955, dupl.) og *De jødiske kirkegårde i danske provinsbyer 1722–1956* (1957, dupl.).

Fra den ældre tid, d.v.s. før 1814, foreligger enkelte biografier. I *Johan Jørgensen: Ditmer og Johan Bøfke. To københavnske kræmmere fra enevældens første tid* (Hist. medd. om København 1961, s. 48–77) biograferes de to tyske købmænd, der var brødre og virkede i hovedstaden ved midten af det 17. årh. Deres forretninger, hvoraf Ditmer B.'s var den største, var formentlig typiske for tiden. Småtræk meddeles i *Fritz Jacobsen: En special vinhandel i det gamle Slagelse* (Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1961, s. 45–47) om vinhandler Daniel Weinholt, der drev forretning omkring midten af 17. årh.; grundlaget er Kancelliets Brevbøger og Antvorskov lens regnskab. Fra den blomstrende handelsperiode omkring 1800 er *Bjørn Fabricius: Frederic de Coninck* (Søllerød-bogen 1956–57, s. 97–116), der giver en kort biografi af de C., hvis tilknytning til Søllerød var hans besiddelse af Dronninggård (Næsseslottet), og en oversigt over slægtens danske medlemmer. I *Knud Klem: Jean Jacob Claessen. Blade af Helsingørs erhvervslivs historie* (Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1958, s. 106–167) er der en detaljeret levnedsskildring af den helsingørske købmand og industrimand (ankersmedie, reberbane, d. 1806) med baggrund i byens alm. erhvervsmæssige udvikling i slutn. af 18. årh. En række mindre biografier er optaget i *Charles Haugbøll: Grevinden af Bagsværd og*

Aldershviles historie (Hist. medd. om København 4 r., III bd. 1951–54, s. 129–216). Blandt ejerne af Aldershvile var den norske købmand Peter Nicolai Arbo, der købte slottet i 1804 – hans enke (f. Colett) solgte det 1844. Artiklen indeholder en skildring af A., der fra Drammen flyttede til København og blev en af byens store handelsfolk. Handel på et ganske andet plan træffes i *Vald. Andersen: Johannes Kellers optegnelser* (Fra Viborg Amt 1958, s. 50–68), som gengiver optegnelser af »kartoffeltyskeren« J. K., der ca. 1797–ca. 1850 drev landprang i Jylland (huder, skind & tobak).

Med det 19. århundrede kommer en periode, hvis erhvervsdrivende ofte er omtalt i biograferende afhandlinger eller offentliggjorte optegnelser. Indholdet i den enkelte artikel kan bringe bidrag til mange sider af erhvervslivets historie, ligesom de ofte i det hele bidrager til belysning af miljøet. Træk af livet hos provinsbyens handlende fremgår på forskellig måde af *Helge Søgaard: Købmandsportrætter fra empirens Århus* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 72–84) og af *Emanuel Sejr: En patriarkalsk købmandsfamilie* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 117–127), hvor en række breve fra hjemmet til den senere overbibliotekar H. O. Lange fortæller om dagene hos en århusiansk købmandsfamilie i 1880'erne. Den politiserende provinskøbmand fra folkestyrets første tid er portrætteret i *Emanuel Sejr: Konsul J. M. Mørk* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 103–116). Handelsstanden og det politiske liv er tillige emnet i *Finn Odgaard: Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 163–172), hvor købmændenes politiske standpunkter analyseres på grundlag af stemmelisterne. Et andet usædvanligt kildemateriale har dannet grundlag for *John W. Oldam: Købmænd i tal* (Erhvervshist. Årb. 1961–62, s. 148–162); her vises på grundlag af folketællingen for 1840 købmændenes aldersfordeling, deres ægteskabelige forhold, købmandsgårdenes beliggenhed, personalets omfang m. m.

Victor Thalbitzer: En handelsslægt fra sundtoldtiden (Fra Frederiksborg Amt 1956, 1957, s. 61–92) er en familiekronik over slægten Thalbitzer, der fra 1782–1891 virkede i Helsingørs erhvervsliv m. v. Hvordan en helsingørsk skibsklarerer fra samme kreds søger at udbygge sine kontakter ved at lade en repræsentant besøge norske forretningsfolk fremgår af *Finn H. Lauridsen: På forretningsrejse i Norge omkring 1830* (Erhvervshist. Årb. 1960, s. 69–81). *P. Christensen, Tornby: Fra købmand og kommissionshandler til godsejer* (Vendssyssel-ske Årbøger 1959, s. 1–35) giver biografiske notitser om Christen Christiansen Nielsen (1780–1836), der i begyndelsen af århundredet drev købmandshandel i Hjørring. Fortrinsvis på grundlag af notater i en familiebibel fortælles i *Fanny Fang: Af familien Borchs saga* (Fra Holbæk Amt 1952, s. 37–55) om Holbæk-købmanden og legatstifteren Anders B. (d. 1837), der stammede fra Roskilde, og om hans hustru og deres hjem. Rene slægts- og personalhistoriske oplysninger foreligger i *Rasmus Kuur: Købmand Johan Frederik Kuur. Købmand i Århus 1835–57* (Østjysk Hjemstavn 1955, s. 75–80). Om en alsidigt virkende person handler *S. Grantzau: Den danske tændstikindustri grundlægger Ole*

Christian Green (Fra Himmerland og Kjær Herred 1962, s. 141–58). G., der var cand. pharm., begyndte ved midten af 1830'erne at virke i faderens købmandsforretning på Bredegade i Ålborg. Han interesserede sig i begyndelsen hovedsageligt for malervarer og lakker, siden kulør, eau de cologne og chokolade – alt af egen tilvirkning. Et par år handlede han en gros og en detail med fajance og drev et møbelmagasin (!). Til farverne købte han et kridtbrud ved Svenstrup. 1844 optog han tillige fabrikation af svovlstikker, hvilken virksomhed han fortsatte ved bestyrer, efter at han i begyndelsen af 1850'erne havde anlagt tændstikfabrikken »Godthåb« i København. 1868 tog han patent på en ny fosforfri satsmasse; virksomheden blev i 1898 – 15 år efter G.'s død – overtaget af Gosch. Om det nye i 1840'erne og 1850'erne handler også *Holger Hjelholt: Christian Hansen junior (1804–1873). En talsmand for flensborgsk kongetroskab* (1963, 116 s.), der på grundlag af fyldige kildestudier redegør for Hansen jun.s omfattende forfatterskab inden for told- og jernbanepolitikken i 1840'erne og 1850'erne, alt dikteret ud fra den flensborgske handelsstands interesser. En situation fra Flensborg træffes ligeledes i *Holger Hjelholt: Da agenten fik sit hurra* – (Sønderjyske Årbøger 1964, s. 105–116), der belyser en nationalpolitisk demonstration i Flensborg i 1844 til fordel for kgl. agent, købmand H. C. Jensen – affødt af diskussionen om oprettelsen af en filial af Nationalbanken i Flensborg og indførelsen af en særlig flensborgsk vekselret. En selvstændig biografi af agenten er *Hans Friedrich Schütt: H. C. Jensen* (1956, 68 s.), der omtaler både hans forretningsmæssige og politiske virksomhed og i det hele giver et godt billede af H. C. Jensens person.

Efter århundredets midte er *Erindringer fra Mariager v/ Povl von Sprechelsen* (Historisk Årbog fra Randers Amt 1962, s. 5–20), som rummer optegnelser af fru Dorteia Leth f. Secher dels af hendes moders mundtlige fortælling, dels af hendes egne erindringer (1866–67) fra den wellingske købmandsgård i Mariager. Mere biograferende er *F. Elle Jensen: Kaptajn J. A. Bunde* (Fra Himmerland og Kjær Herred 1958, s. 228–45). B., der var født 1837, stod i apotekerlære i København. I 1860 blev han provisor på det nyoprettede apotek i Farsø. 1867 forpagtede han en lille købmandshandel på Hestbækgård i Alstrup sogn. På denne gårds mark havde ejeren opført et brændevinsbrænderi, som B. købte i 1868. B. kaldte stedet for »Godthåb«, og her opbyggede han i 70'erne og 80'erne en betydelig købmandshandel bl. a. med forbindelser til Norge. Med Himmerlandsbanens åbning i 90'erne og oprettelsen af talrige forretninger i stationsbyerne ebbede den afsides beliggende virksomhed ud. I *J. P. Lundø: En lærersøn fra Højslev, der blev storkøbmand i Århus* (Skivebogen 1959, s. 106–116) meddeles personallistoriske oplysninger om slægten Wistoft samt småtræk fra livet i Anton Martin Wistofts købmandsgård i Århus 1860–1908. Grundlaget for skildringen er »Spredte minder fra en gammel købmandsgård i Århus« af W.'s yngste søn, provst Henrik Wistoft.

Handelen på landet var ret omfattende, men er desværre dårlig oplyst. Derfor får selv lidt interesse, som tilfældet er med *Niels Olesen og Søren Sørensen: En*

Handelsmand fortæller (Fra Ribe Amt 1963, s. 584–96). Det er N. O.'s (1844–1939) erindringer fortalt til Søren S. N. O. var uddannet ved landbruget, men tjente fra 1871 til 1914 (da han blev bankkasserer i Brørup) sit levebrød som handelsmand. Han handlede med svin, kreaturer og heste, som han for en stor dels vedkommende selv afsatte i Hamborg.

En merkantil overklasse af europæisk stil træffes i *Julie Grüner: Minder fra mine bedsteforældres hjem i det danske Altona* (1958, 195 s.); erindringerne er nedskrevet i 1890'erne, men dækker 1840'erne og –50'erne. Miljøet med levevis og dets idealer fremtræder levende i memoirene. Provinskøbmanden, der er blevet grosserer (her i kul), træffes i *Christian Kampmann: Om min far Niels Øllgård Kampmann 1853–1910* (1956, 133 s.), sammes: *Optegnelser 1910–1940* (1957, 200 s.) og – også af samme – *Kom i handelslære efter konfirmationen* (i Ung i Århus, 1964, s. 9–23); alle tre steder fortælles frit og åbent om forretningsliv, fritid og adspredelser. Et tilsvarende miljø træffes i optakten til *Anna Sofie Scavenius: Diplomater ved zarhoffet* (1960, 159 s.). Forfatterinden, g. m. diplomaten Harald Scavenius, var datter af købmand og margarinefabrikant Hans Steensen (1853–1919) i Vejle. Et indledende kapitel giver et udmærket indtryk af en ung piges liv i den mest velstillede del af provinsborgerskabet.

Levnedsskildringen i *P. Friis: Grosserer Cornelius Stau. Varde Museums Stifter* (Fra Ribe Amt 1962, s. 321–41) er ganske summarisk. C. S. var født i Varde 1845. 1880 tog han borgerskab som grosserer i København, hvor han virkede til sin død 1926; hovedvægten er lagt på oprettelsen af Varde Museum, som S. i begyndelsen af dette århundrede støttede med betydelige midler. Den moderne københavnske forretningsmand træffes i tre andre arbejder. *Finn H. Lauridsen: Varemægler Just Cohen som kommunalpolitiker* (Afhandling tilegnede . . . Axel Linvald, 1956, s. 237–53) skildrer den københavnske forretningsmands kommunalpolitiske arbejde 1908–09 og 1913–19, navnlig de erhvervsbetonede sider af det. Oplysende erindringer foreligger i *T(horvald) M(ikkelsen): Mit liv i kravlegården* (1960, 183 s.). Forfatteren er overretssagfører Thorvald Mikkelsen (1885–1962); bogen, der kun er trykt som manuskript, rummer hans erindringer og livsbetragtninger. Efter embedseksamen trådte Thorvald Mikkelsen ind i erhvervslivet; først i tilknytning til Dethlef Jürgensens omfattende virksomhed (L. Paulsen & Co.) inden for korn, kaffe, kolonial, bankagentur, senere i egen forretning, der under 1. verdenskrig arbejdede både i varehandel, skibsfart og børsspekulation. Erindringerne giver et levende indtryk af den »hårdtsejlende« gren af erhvervslivet under krigen og i de første efterkrigsår. Tillige giver de et indtryk af Thorvald Mikkelsens personlighed, der indtog en indflydelsesrig, men ikke udadventt position, i dansk erhvervsliv, navnlig som repræsentant for engelske og amerikanske kapitalinteresser. Det forretningsmæssige står heller ikke i centrum i *Hans Bølling m. fl.: Halfdan Hendriksen. En dansk købmand og politiker* (1956, 188 s.); men den indeholder en del oplysninger om Halfdan Hendriksens egen virksomhed Dines

Petersen & Co. og dens handel på Island, spredt – men lidet dybtgående – behandles også handelsministerperioden under 2. verdenskrig og direktørtiden i Carlsberg 1946–53.

Om danske handelsfolk i det fremmede er der kun kommet lidt. Fra arkivet efter den berømte danske købmand Mads Lange fra Rudkøbing (»Mads Lange til Bali«) bringes i *Leo Buschardt: Af M. L.s balinesiske brevarkiv* (Fund og Forskning II, 1955, s. 125–138) nogle få balinesiske breve skrevet på lontorpalmeblade; det er i øvrigt ikke væsentligt nyt, de oversatte breve indeholder. I *H. P. Hanssen: Fra Kinakysten i 1850'erne* (Erhvervshist. Årb. 1953, s. 28–51) bringes en sønderjysk handelsmands erindringer. Det er ligeledes en sønderjyde, der beretter i *Erland Møller & Johan Hvidtfeldt (udg.): Kaptajn Hans Bruhns erindringer* (1957, 160 s.). Hans Bruhn (1813–93) var søn af bymatadoren, agent Jørgen Bruhn i Åbenrå. Erindringerne skildrer faderens virksomhed bl. a. som skibsbygger og skibsreder, samt sønnens egne oplevelser på søen, fortrinsvis under togter til Sydamerika. Direkte handelshistoriske oplysninger er der kun få af.

Håndværkets kreds er ikke tilnærmelsesvis så rigt repræsenteret i litteraturen som handelens. I *Rasmus Berg: Minder fra håndværk og industri* (1954, 116 s.) giver den gamle håndværkerhistoriker en skildring af småhåndværkernes livsform i Århus i 1860'erne og –70'erne. Gode bidrag til oplysning om samme emne foreligger i *Andreas Jørgensen (udg.): En tømmerlægt i 19. århundrede* (Erhvervshist. Årb. 1958, s. 7–98), der rummer erindringer og breve fra familien Weber i Roskilde. Her er der også erindringer fra en rejsende håndværkssvend. Det samme er emnet i *Peter Rasmus Øxenhages erindringer* (Den gamle By, årb. 1955, s. 28–47), om en urmagersvends oplevelser i 1850'erne. Det uddøende håndværkermiljø træffes også i *En læredrengs erindringer fra Haderslev 1895–1899* (Den gamle By, årb. 1954, s. 30–42) og i *Holger Bernild: Et lollandsk håndværkerhjem i firserne* (Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog 1953, s. 198–201) samt i *Emil Jensen: En håndværker fortæller om svundne tider og typer* (Skivebogen 1952, s. 7–120). Den nye tid rykker frem i *Cykelhandler Mads Smidt-Madsen, Kjellerup, fortæller* (Den gamle By, årb. 1955, s. 15–27), hvor »cykelsmeden« træder ind i historien, og i *N. K. Bernbom: En hattemagers erindringer* (Den gamle By, årb. 1956, s. 44–70), der bl. a. beretter om det industrialiserede hattemageri i begyndelsen af 20. århundrede. Om malerhåndværket og det moderne skiltemaleri fortælles i *Erik Winther: Håndværker og sportsmand* (Ung i Århus, 1964, s. 36–57).

Den handels- og industrihistoriske litteratur har været meget fyldig i de sidste 10–15 år. Ikke mindst er der sket en opblomstring af den egentlige videnskabelige forskning; men dette understreger afstanden ned til det meget amatørarbejde på området. Her tiltrænges en virkelig sanering.

Anmeldelser

Strängnäs domkirke

ERIK BOHRN, SIGURD CURMAN og ARMIN TUULSE: STRÄNGNÄS DOMKYRKA, MEDEL-TIDENS BYGGNADSHISTORIA. Tekst + plancher. Sveriges Kyrkor, bind 100. Stockholm 1964. 50.– sv. kr.

ARMIN TUULSE: DER KERNBAU DES DOMS ZU STRÄNGNÄS UND SEIN UMKREIS. VHAA Antikvariskt arkiv nr. 25. Stockholm 1964. 15.– sv. kr.

I Södermanland ligger stiftsstadens Strängnäs på en halvø i Mälaren og er vist ikke synderlig kendt her i landet. Måske husker nogle, at byens navn kom frem for et par år siden i forbindelse med sagen mod biskop Helander, og andre har muligvis en erindring fra skoletiden, da »Frihed er det bedste guld« hørte til morgensangens repertoire; denne slagkraftige fanfare er skrevet af Strängnäsbispen Thomas under 1400-tallets stridigheder. Nu foreligger en yderligere, vægtig anledning til at notere sig denne by, der i parentes bemærket ligger så nær Stockholm, at den nok kunne aflægges en visit under et besøg i svenskernes hovedstad: Sveriges Kyrkor (SvK) har udsendt første del af et digert bind om Strängnäs domkirke. Det udkomne hæfte skildrer på 364 sider kirkens middelalderlige bygningshistorie, og vil blive fulgt af et hæfte om bygningshistorien efter 1523 (I, 2) og et om kalkmalerierne (I, 3); det planlagte andet bind skal behandle inventar, gravminder etc.

1907–10 blev domkirken underkastet en omfattende istandsættelse under ledelse af Fredrik Lilljekvist; ved dette arbejde virkede som »kulturhistorisk kontrollant« den unge arkitekt Sigurd Curman, der senere blev rigsantikvar og redaktør af SvK, og nu står som medforfatter af den foreliggende bog. Melchior Wernstedt udførte samtidig med domkirkens restaurering en samling fornemme opmålinger af hele komplekset. Foruden Wernstedts tegninger danner en række iagttagelser og tolkninger, som der var lejlighed til at gøre, mens bygningen stod afklædt, et vigtigt materiale i den foreliggende publikation. I anledning af domkirkerestaureringens afslutning arrangeredes en udstilling af ældre kirkelig kunst fra Strängnäs stift; og denne udstilling, som demonstrerede kirkernes grundlæggende betydning for kendskabet til (Sveriges) ældre kunst- og kulturhistorie, gav den afgørende impuls til starten af SvK, hvis første hæfte blev udgivet 1912 af Sigurd Curman og Johnny Roosval. (Erik Moltke har omtalt SvK i Fortid og Nutid XXI (1960) 31–46 og XXII (1963) 28). Strängnäs domkirke har således spillet en fremtrædende rolle i SvK's tilblivelsesstund, og det er kun passende, at den siden så konsoliderede og velrenommerede institution markerer sit jubilæum ved at lade første hæfte om Strängnäs domkirke være nummer 100 i den lange publikationsrække. I tiden efter domkirkens restaurering var det imidlertid tanken at supplere og udgive det vundne materiale som en selvstændig publikation, men denne plan måtte senere opgives. Fra 1941 arbejdede Erik Bohrn og andre videre med projektet, der ti år

senere blev overdraget SvK. Bohrn's resultater ligger i alt væsentligt til grund for den trykte redaktion.

Disse, i sammentrængt form, refererede omstændigheder ved Strängnäs Domkyrka's langstrakte udarbejdelse giver en del af forklaringen på det lykkelige resultat, der er opnået. I forordet fremhæver Sigurd Curman, at domkirken i Strängnäs må anses for et af de bedst bevarede og mest karakteristiske eksempler på ældre, monumental teglstensarkitektur i Sverige, og han begrundet også hermed, at bygningsbeskrivelsen er gjort mere indgående, end det er sædvane i SvK.

Efter en kort indledning om oprettelsen af Strängnäs bispedømme, hvilket fandt sted omved 1080, åbnes domkirkebeskrivelsen med en omtale af beliggenhed og kirkegård. Inden for det indhegnede område omkring kirken udmærker sig fem høje, som formodes at rumme førkristne grave. Det må undre læseren, at SvK i den lange tid, studierne af kirkebygningen har stået på, ikke har fundet udvej for at foretage en sondering i et par af disse høje og derved fået løst problemet om deres art og oprindelse. Selve bygningsbeskrivelsen er delt i to afsnit: A. Den äldsta bevarade kyrkan, »Kärnkyrkan«, og B. Tillbyggnader till Kärnkyrkan samt påbyggnader och andre ändringar under medeltiden. De bevarede partier af kærnekirken beskrives i den for SvK sædvanlige rækkefølge, først materialer og teknik, dernæst facader med vinduer, så rummet med piller og hvælv og dekorative detaljer.

Ved en veludviklet bygningsarkæologisk nærlæsningsteknik lykkes det forfatterne at udskille af det eksisterende kompleks alle væsentlige træk af stedets første tegl-kirke. Denne bygning har været en i det ydre rektangulær, otte fag lang, treskibet, overhvælvet hallekirke (uden særskilt korbygning) med et lille tårn i hvert hjørne, og indvendig en arkadebåren løbegang langs de fire vægge. Et par sakristier har fra begyndelsen sluttet sig til på nordsiden. I den instruktive og klare tekst påviser forfatterne, at opførelsen af denne kirke, der var dediceret Peter og Paulus, har været gennemført over flere omgange, at bygmestrene en overgang havde i sinde at ændre udformningen til en basilika, og at en alvorlig sammenstyrtning har hjemsøgt bygningen efter afslutningen af første etape, der omfattede de tre østligste fag. Blandt de mange enkeltheder i kærnebygningen, som man har haft lejlighed til at iagttage ved restaureringen 1907–10 og som på misundelsesværdig måde har været registreret og tolket, medens tid var, skal her fremhæves murforbandtet i en af pillerne i kirkens vestlige del (fig. 105), og huller efter stilladsbomme i hvælvkapperne (fig. 124, 125 og 130).

Kærnekirkens kronologi og kunsthistoriske placering behandles i sidste afsnit af beskrivelsens første del. Det ældste anlæg vidner om direkte indflydelse fra Mariekirken i Lybæk, og bl. a. på dette grundlag dateres byggeriets påbegyndelse til omkring 1260. Hvælvformerne i kirkens sidst opførte, vestlige afsnit viser påvirkninger fra Vestfalen og må henføres til første del af det 14. århundrede. De til den kunsthistoriske vurdering knyttede spørgsmål behandles i en bredere fremstilling med illustrationer af A. Tuulse i den samtidig med domkirkepublikationen udsendte: *Der Kernbau des Doms zu Strängnäs und sein Umkreis*; her redegøres yderligere for domkirkens indflydelse på Mälaregnens teglstenskirker.

Anden del af Strängnäs Domkyrka er på flere måder den mest spændende og skildrer bygningens næsten fuldstændige forvandling i middelalderens sidste århundreder. Ret hurtigt efter at den første kirkebygning stod færdig, blev et kapel tilføjet på sydsiden, og flere fulgte snart efter; længst i vest rejstes en tilbygning med

et interessant Mariakapel. 1424–44 opførte den ovennævnte bisp Thomas et kraftigt vesttårn, der i det urolige århundrede vist bl. a. har tjent forsvarsformål; kort tid efter tilsluttedes et stort, polygonalt afsluttet højkor, og kapeller og nye sakristier rejstes på kirkens nordside. Middelalderens sidste, storartede byggeindsats gennemførtes under Konrad Rogges episkopat (1479–1501) og tog sigte på en regulering og monumentalisering af det brogede, sammensatte anlæg, der var vokset frem ved en række isolerede tilføjelser og knopskydninger. Den domkirke, der oplevede reformationen i Sverige, var et mægtigt, tungt bygværk, der nok røbede sin heterogene herkomst, men hvis ydre præg var samlet og sluttet. Kapeller og sideskibe var bragt under fælles tag, midtskibet var forhøjet, til dets rygning gik i ét med korets kip, og det store tårn havde modtaget en betydelig øgning, så det afvejede den lange bygning. Fra sit private sakristi havde Rogge opført en bro, der ledte over til hans endnu bevarede residens, øst for koret.

Et særdeles righoldigt og illustrerende billedmateriale ledsager teksten. Væsentlige træk er oftest gengivet både i streg og i fotografi, og en serie fremragende optagelser af de vigtigste helheder i kirken er på en glimrende måde reproduceret på glittet papir på indskudte blade. Bygningsbeskrivelsens rygrad udgøres af Melchior Wernstedts ovenfor nævnte, forbilledlige opmålinger, der søger sin mage i oplysningernes mængde og i fremstillingens grafiske kvalitet. En række fortrinlige enkeltstudier og detailtegninger supplerer yderligere den velskrevne tekst og blotlægger de ofte ret indviklede bygningsarkæologiske problemer. Som et meget værdifuldt oversigtsmateriale er endelig medtaget Erik Bohrens rekonstruktionstegninger, der for hvert afsnit i bygningsbeskrivelsen fremstiller kirken i den just skildrede skikkelse. Man kunne i denne forbindelse måske ønske, at disse tegninger havde været samlet og gentaget i formindsket størrelse som en fortløbende serie sammen med og som et supplement til resumeerne bagest i bogen.

Strängnäs' berejste og indflydelsesrige bisper beklædte jævnsides med prælatembedet (i det mindste i 1400-tallet) stillingen som Sveriges rigskansler, og adskillige betydningsfulde begivenheder har selvsagt udspillet sig i og ved domkirken på denne baggrund. Forrest står her Gustav Vasas hyldning i 1523. Som en værdig og tankevækkende afslutning på beskrivelsen af den rige domkirkes middelalderhistorie skildrer bogen i en epilog denne kongekroning, der blev papismens sidste pragtskuespil i Strängnäs, og som for både byen og landet indvarslede en ny tid.

Kjeld de Fine Licht.

Borgerligt aristokrati

SVEND LARSEN: STUDIER OVER DET FYNske RÅDSARISTOKRATI I DET 17DE ÅRHUNDREDE. I. Fremstilling. With an English Summary. II. Bilag og registre. Fynske Studier V, udg. af Odense Bys Museer, 1965. 315 + 510 s., ill. Pris 90,- kr., for medl. af foreninger under Dansk historisk Fællesforening 55,- kr. + porto.

Enhver tid har som bekendt sit aristokrati, sin overklasse, sin magtelite. Uanset forfatningsforholdene gælder tilsyneladende den grundlov, at hverken den enkelte eller de mange varigt formår at varetage samfundets styrelse. Denne gruppe af indflydelsesrige, ikke blot på det politiske plan men også i forvaltning og erhvervslev, må naturligvis i særlig grad påkalde sig opmærksomheden. At den gamle adel (d.v.s. højadel) aldrig har savnet historikere, er et vidnesbyrd herom. Når de store

gamle historikere Saxo og Arild Huitfeld gjorde Danmarks historie til aristokratiets historie, var det ikke blot af standshovmod, men også fordi de havde sans for realiteter.

Allerede på Huitfeldts tid havde imidlertid en anden samfundsklasse gjort sig gældende som basis for en overklasse af ikke ringe styrke. I løbet af 15. århundrede havde bysamfundene konsolideret sig og med Reformationen og Grevens Fejde fremtrådte for alvor en borgerlig gruppe politikere i rigshistorien.

I endnu højere grad end det gamle aristokrati kendetegnedes det nye af fremdrift og bevægelighed; i bysamfundet var konkurrencen så hård, at der ikke her som på landet dannedes et fødselsaristokrati. Kontakten både med udlandet og med den øverste styrelse, kongen, centraladministrationen, var fuldt på højde med landadelens. Hverken kulturelt eller økonomisk stod storborgerne, i det mindste i 17. århundrede, tilbage for fødselsadelens store flertal. Det siger sig selv, at denne gruppe, der i 16., 17. og 18. århundrede blot omfattede nogle få snese storborgere, af historikerne bør undersøges med samme opmærksomhed som den gamle adel. Det er ikke nogen tilfældighed, at så mange bevægelser både af politisk og anden art på afgørende måde prægedes af bymilieuet, medens man på landet i almindelighed forholdt sig afventende; Reformationen såvel som forfatningsændringerne i 1660 og 1848 er gode eksempler.

Med rette satte derfor Albert Olsen undersøgelser af borgerstandens historie på det forskningsprogram, han fremlagde i »Fortid og Nutid« 1943 (bd. 15, s. 1–8). »Bypatriciatets, navnlig Købmandsstandens og Raadsaristokratiets Oprindelse og slægtsmæssige Stabilitet samt dets Forbindelse med Bureaukratiet er aldrig ordentlig undersøgt, hvad der findes hist og her, er i det hele kun spredt Fægtning. En til Bunds gaaende Undersøgelse af Grundlaget for Bypatriciatets Magt – Handelen – i det 16.–18. Aarhundrede er aldrig foretaget – ikke for een eneste dansk By . . .«

Betragter man det arbejde, der er blevet udrettet, siden disse og endnu flere opildnende bemærkninger fremsattes, er det slående, i hvor høj grad man på Fyen har gjort sig umage for at indhente det forsømte.

I 1954 offentliggjorde Jens Kolmos sin udførlige redegørelse »Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede« (Fynske Aarbøger V, s. 212–311). Året efter fulgte Aage Fasmer Blombergs store og solide Faaborg Bys Historie I, der allerede det følgende år afsluttedes med bind II. Og 1959–60 udsendtes J. O. Bro-Jørgensens ikke mindre vigtige værk om Svendborg. Jævnside hermed er der fremkommet forskellige mindre arbejder, blandt hvilke Knud Voss' smukke lille bog Klassicismens fynske Borgerhuse (Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 7. Rk. nr. 2, 1953) fortjener at fremhæves.

Til alt dette kommer nu Svend Larsen, Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede I–II, Fynske Studier V, Udgivet af Odense Bys Museer, 1965.

Dette store værk, hvormed forfatteren vandt sig den filosofiske doktorgrad ved Århus Universitet, har været længe undervejs. Efter at Svend Larsen i 1931 var blevet knyttet til Odense bys offentlige samlinger, tog han studiet af byens historie op til grundig behandling. Det første resultat blev et stykke lokalhistorie i ordets bogstaveligste forstand, den fyldige redegørelse for byens museumsvesen, »Et Provinsmuseums Historie«, der udkom 1935. Allerede 1939 fulgte det smukke jubilæums-

skrift »Graabrødre Hospital og Kloster i Odense«, og engang i begyndelsen af 1940erne, vel omtrent samtidig med fremkomsten af Albert Olsens artikel, foreslog denne og lektor H. H. Fusing forfatteren at undersøge »bypatriciatet«, hvormed de mente den kreds, hvorfra købstædernes råd udgik. Afhandlingen »Byting og Raadstueret i Odense før 1649« (Til Knud Fabricius, 1945, s. 136–159) vidnede snart om, at arbejdet var kommet godt i gang.

At det endelige resultat først nu kan udsendes, er intet under. Opgavens omfang og forfatterens mange andre arbejder og forpligtelser strækker mere end rigeligt til som forklaring; det er en tilfredsstillende at vide, at Svend Larsen inden sin død 9. april 1964 havde fået meddelelse om arbejdets antagelse til forsvar for doktorgraden.

Indledningsvis diskuteres terminologien. Det vistnok af Albert Olsen i 1943 lancerede begreb »rådsaristokrati« foretrækkes for »patriciat«. Nogen tilfredsstillende løsning synes det at være vanskeligt at nå*), begge begreber vækker vel hos de fleste forestillinger om noget arveligt, og det er, som det i tilslutning til bl. a. Albert Fabritius påpeges, kun i meget betinget grad karakteristisk for denne kreds. I betragtning af den rolle, »arvelighed på spindesiden« spillede, og som også Svend Larsen har været opmærksom på, er betegnelsen »Svogerskabet«, som man anvendte i Fåborg, meget træffende, men nok for bramfri til at finde anvendelse.

Det hedder videre i indledningen, at undersøgelsen gælder de enkelte rådmænds slægtskabsforhold og kredsens økonomiske og sociale forhold; i den forbindelse bemærkes det, at det ville være fristende at benytte statistiske metoder på de vundne oplysninger, men at man ikke med nogenlunde sikkerhed kan forvente, at alle individer, der står i slægtskabsforhold til rådmænd i de nævnte grader, er fundet (I, 10). Disse betragtninger kan selvfølgelig kun vække bifald. Derimod havde det næppe været upåkrævet allerede på dette stadium at præcisere, at rådmænd eller borgmester blev man, ikke blot fordi man var af familie, eller fordi man var velstående, men også og måske især fordi man var politisk og administrativt interesseret og havde evne til at gøre sig gældende.

Den egentlige fremstillings første afsnit er det store og indholdsrige kapitel om rådets ansættelsesmåde, funktioner og indtægter. Blandt flere interessante iagttagelser kan fremhæves understregningen (I, 18) af de voksende krav til borgmestre og rådmænd og bemærkningen om ændringen i betingelsen for borgerskabs erhvervelse fra grundbesiddelse til næring (I, 20) ganske svarende til den københavnske familie Fuirens omplacering af formuen fra fast ejendom til værdipapirer i 1630erne og 1640erne (Johan Jørgensen, Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, 1957 s. 29 f.). Den i forsigtige vendinger fremsatte revision af P. Munchs opfattelse af forholdet mellem regeringen og magistraterne stemmer ligeledes godt med andetsteds gjorte iagttagelser (jfr. Hist. Medd. om København, 1963, s. 12 f.). I det hele må kapitlet betegnes som en værdifuld forøgelse af den forvaltningshistoriske litteratur.

Efter at vi således har fået klarlagt, hvilke betingelser indehaverne af magistratsembederne måtte kunne opfylde, følger meget naturligt en undersøgelse af, hvorfra rådet fik sin tilgang. På grundlag af sit, om ikke udtømmende, så dog meget

*) Svend Larsen anfører, at Edv. Bull har betegnet L. Daaes »Kristiania-patriciatet« som »misvisende«, men i (Norsk) Hist. Tidsskrift 1965 (bd. 44, s. 163) taler en tredje norsk historieprofessor, Johan Schreiner om »handelspatriciatet i Christiania«.

omfattende kendskab til kredsens personalhistorie konkluderes (I, 83), at tilgangen i udstrakt grad skyldtes tilflyttere; tidligere skrivere og fogder var fremtrædende, betydende var indvandrede købmandstjenere, et mindre islæt udgjorde udenlandske købmænd. Det billede, forfatteren her tegner, og som frembyder såvel lighedspunkter som forskelle (især m.h.t. udlændingene) i sammenligning med de tendenser, der kan findes inden for den københavnske overklasse, giver et godt indtryk af den strenge udvælgelsesproces, som skete i bysamfundets top. Man mindes Griffenfeld-anekdoten: »Jeg og vi allesammen vil sidde på bæk med adelen, men dér skal ingen narre til«. Kapitellet kan forøvrigt tjene til belysning af forholdene på landet, hvorfra fogderne og skriversne kom. Disse og andre repræsenterede så at sige et borgerligt element uden for borgernes kreds, og det turde være karakteristisk for de sociale tilstande på landet før 1660, når det som Svend Larsen påviser (I, 70) var sjældent, at skriver eller foged gik fra lensmandstjeneste til landet. Morsomt kommer regeringens blik for netop disse elementer frem i skattebrevene. Ved opkrævningen skulle lensmændene i synderlighed have flittigt indseende med, hvor der fandtes ågerkarle*) og de som brugte store køb, forprang og handel med korn, øxne eller i andre måder. Og hverken ved skriver, foged eller anden tjener måtte lensmændene lade bønderne lægge i skat, ligesom det i bøndernes skattebreve hed, at hverken foged, skrivere eller andre måtte være fri. Sandelig havde de rådmænd og borgmestre, der havde en fortid som skrivere eller fogder, forudsætninger for at kunne varetage deres hverv, der bl. a. bestod i at have tilsyn med forprang og landhandel. Hvorledes de udnyttede disse forudsætninger, er et spørgsmål, der ikke skal drøftes her. Derimod kan der spørges, om den opstillede forskel mellem lenskrivere, herregårdsskrivere og købmændstjenere har været af større betydning. For de to førstnævnte kategoriers vedkommende kan der i hvert fald henvises til en interessant, næppe hidtil fremdraget kongelig resolution af 6. jan. 1654, hvori det siges, at en renteskriver, der har søgt bestilling som ridefoged i Hald len, skal søge lensmanden, da denne råder for selv at antage tjenere til det, han selv skal svare til (RA. Danske Kancelli B 159, Ekstrakt- og resolutionsprotokoller for danske og norske sager anf. dato). Skolegang og udenlandsrejser behandles også, men det er unægtelig en skuffelse, at de i boerne registrerede bogsamlinger slet ikke er blevet inddraget i studierne.

Det økonomiske grundlag, som behandles i kapitel IV, må naturligvis have en meget betydende plads i analysen af rådskredsen. Det store og værdifulde kilde-materiale, forfatteren har uddraget af skifter og retsprotokoller, gennemgås omhyggeligt. Hele dette væld af oplysninger er fremlagt i tekst, og det kan være vanskeligt at vinde overblik. Enkelte oversigtstabeller over boernes omfang, kreditorer og debitorer (jfr. tabellen over løvsøre s. 176) ville således have været en værdifuld håndsrækning. Blandt de mange værdifulde oplysninger kan nævnes fremhævelsen af kvinderne som det kontinuerlige element også i forretningerne og omvendt disses ringe tilknytning til bestemte ejendomme; fremdeles omtales kort men vigtigt købmændenes regnskabsbøger (I, 118) noget vi ved meget lidt om. Som et punkt, hvor redegørelsen ikke forekommer tilfredsstillende, må nævnes behandlingen af kornkøbmændene og navnlig den dermed sammenhængende handel på Norge (I, 115,

---

*) Som eksempel er brugt breve af 30. august 1643, gengivet i Kancelliets Brevbøger, der dog ved en fejl har »unge karle« i stedet for »ågerkarle«.

129, 143 og 145) hvorfra de omtalte leverancer til Dalum len og Gråbrødre kloster af bygningsmaterialer og fisk sandsynligvis er kommet*). Så fortrinlige kilder skifterne end er, må det ikke overses, at de trods alt har deres begrænsning; mangelen på varelager, som tillægges en vis vægt, er det betænkeligt at drage slutninger af, i hvert fald kan det i et enkelt tilfælde ses, at et sådant bo uden lager har haft en hamburgsk leverandør som kreditor (I, 188, jfr. The Scandinavian Economic History Review XI, 1963, p. 89 f.)

Til kortene s. 146 ff. skal det endelig bemærkes, at de vel giver et begreb om de Odense-folks opland, men at optrukne herredsgrenser og ikke mindst indførelsen af en købmand fra en naboby f. eks. Nyborg, ville have øget anskueligheden betydeligt. End mere ville det have klaret begreberne, om disse fordringer i oplandet var blevet gjort op.

Fra en i arbejde værende undersøgelse over Kalundborg købstads historie hid sættes som eksempel følgende resultat af en gennemgang af de ældste skifter:

Rådmand Christoffer Brasch 1664

Ars hrd.	197	debitorer med	1.037	dr.
Løve hrd.	86	–	–	479
Skippinge hrd.	89	–	–	310

Rådmand Hans Tomesen Bonum 1682

Ars hrd.	195	debitorer med	1.448	dr.
Skippinge hrd.	91	–	–	580
Løve hrd.	73	–	–	288
Tuse hrd.	24	–	–	90
Merløse hrd.	4	–	–	45

Borgmester Mogens Poulsen 1691

Ars hrd.	246	debitorer med	559	dr.
Skippinge hrd.	154	–	–	375
Løve hrd.	87	–	–	196
Tuse hrd.	39	–	–	82
Ods hrd.	24	–	–	81
Merløse hrd.	11	–	–	22

Laurits Sørensen 1697

Ars hrd.	75	debitorer med	175	dr.
Løve hrd.	66	–	–	96
Skippinge hrd.	34	–	–	58
Merløse hrd.	6	–	–	16
Tuse hrd.	13	–	–	7

Maren, sal. Jens Nielsen Bitsholts 1698

Ars hrd.	108	debitorer med	635	dr.
Løve hrd.	51	–	–	319
Skippinge hrd.	31	–	–	307
Tuse hrd.	19	–	–	98

*) For borgmesteren Claus Madsen i Middelfart havde Norgestrafik så megen betydning, at han 21. febr. 1645 erhvervede sig tilladelse for sin skude til at gå til Norge med en ladning rug og malt til at forhandle dér, om det kunne undværes på Fyen; var det tilfældet, skulle han skaffe bevis for at have losset i Norge. Fyenske Reg. anf. dato.

Søren Olsen 1706

Ars hrd.	169	debitorer med	781 dr.
Skipinge hrd.	162	– –	681 dr.
Løve hrd.	193	– –	562 dr.
Ods hrd.	35	– –	109 dr.
Tuse hrd.	33	– –	68 dr.
Merløse hrd.	27	– –	43 dr.

Som sammenligning kan anføres en »nabo«, Hans Jørgensen i Korsør, hvis bo 1685 viser følgende billede

Slagelse hrd.	58	debitorer med	972 dr.
V. Flakkebjerg hrd.	68	– –	797 dr.
Ø. Flakkebjerg hrd.	3	– –	27 dr.
Løve hrd.	3	– –	78 dr.

I og for sig er resultatet ikke meget overraskende, vi finder her, hvad vi aner på Fyen, et ret fast afgrænset opland til købstaden, med kunder hvis betalingsevne åbenbart svinger i takt med konjunkturerne. Der er endnu mange undersøgelser at gøre på dette felt.

Undersøgelsen af rådmandskredsens økonomiske grundlag giver det – ikke overraskende – resultat, at købmandsskab spillede en betydelig rolle før 1660, at der var forskel på kramhandelsmænd og kornhandelsmænd, hvilket turde være diskutabelt, at en i de første årtier ret forgrenet Østersøhandel svækkes, og at Holland blandt de udenlandske handelspartnere i løbet af 1640'erne taber terræn for Hamborg.

Gennemgangen af boernes faste ejendomme og løsøre præges naturligvis af forfatterens særlige kyndighed som museumsmand. Men det er meget mærkeligt, at der her lige så lidt som i forbindelse med omtalen af uddannelsesforholdene siges noget om bogbesiddelsen. Ejendommelig er også den sparsomme omtale, der bliver skildrierne til del; når man betænker, hvad Victor Hermansen kunne berette om malerisamlinger i Køge, virker de 10–12 linier i det fynske værk noget fattige. (I, 176, jfr. V. Hermansen i Fra Københavns Amt 1951, s. 71–107).

Et kort kapitel opgør dernæst »Den økonomiske placering«. Her gives eksempler på formuestørrelser indenfor gruppen – en fuldstændig eller tilnærmelsesvis fuldstændig liste ville det næppe have været større ulejlighed at få sat op, og den ville have været langt mere instruktiv. Kritisk må man også betragte anvendelsen af skattemandtallene 1624–1641 (I, 189 f.), hvor det hævdes, at skattemandtallene har værdi som udtryk for den målestok, samtiden godtog(!) for borgernes indbyrdes placering; når og hvor har en samtid »godtaget« en skatteligning? Bedre egnet til formålet end de ganske ubetydelige skattebeløb før 1660 er muligvis de skattelister fra 1662, som derpå behandles, men først en kildekritisk vurdering kan klare dette spørgsmål.

Nøje svarende til rådmandskredsens økonomiske overlegenhed over for deres byfællers altovervejende flertal var de forrettigheder af social art, der var indrømmet borgmestre og rådmænd. Et lille kulturhistorisk interessant kapitel er derfor med rette viet en omtale af »gang og sæde« af luksusforordningernes bestemmelser angående bryllup, dåb og begravelse og af hvorledes man kom til rette med disse

bestemmelser. Den enkelte placeredes med usvigelig sikkerhed. »Afstanden fra dem, der lå i deres murede grave nær kirkens kor, og til dem, der blev begravet i de fattiges jord udenfor kirken, var umådelig stor«.

Selv om rådkredsens medlemmer også efter 1660 tilhørte overklassen og selv om privilegierne 1661 ikke betegnede noget skarpt brud med fortiden, slog dog også i købstæderne det skifte i overklassen igennem, der er kendt fra både centralstyret og godsejerstanden. I kapitel VIII, Fluktuationen i rådet, giver Svend Larsen et udmærket indblik i den bureaukratiseringsproces, der satte ind også på Fyn. Det bør i denne sammenhæng understreges, at Hans Jørgensen (Husum), der nævnes blandt de af regeringen udnævnte borgmestre, der var uden tilknytning til byen, blev borgmester i juni 1660; før stændermødet begyndte. Skildringen af de »24 mænd«, hvis betydning synes at tiltage efter 1660, viser på interessant måde, hvorledes rådet i dette organ besad en stødpude. I denne karakteristik har forfatteren mere ret, end han vist var klar over. En i original bevaret betænkning af 15. februar 1662, underskrevet af 17 af de 24 mænd, der ad ukendte veje er havnet i Rigsarkivets Topografisk samling på papir under betegnelsen »Odense nr. 190« synes nemlig i hovedsagen at have udgjort grundlaget for den supplik fra magistraten, som Statskollegiet behandlede 21. april 1662 (Svend Larsen I, 236; J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie, I, 1903–04, s. 73 ff.). J. Lindbæks ytring om, at der fra købstædernes side intet mærkedes til opposition, men derimod nok til splid og skinsyge efter 1660, slår altså ikke til her (Hist. Tidsskr. 8. Rk. IV. Til Edv. Holm s. 132 ff). Borgmestre og råd har således kunnet hævde, at deres andragende til regeringen gav udtryk for almindeligt nærede ønsker. Selv med denne støtte overfor både regeringen og de menige borgere kunne det gamle magistratsstyre ikke længere opretholdes. 1671 fik stiftamtmandene overdraget tilsynet med købstæderne, enevældens købstadsstyrelse tog nu form.

I kapitel IX, »Sammenbruddet«, genoptages beskrivelsen af de økonomiske vilkår med en skildring af baggrunden for den gamle overklasses forsvinden fra magistraten, krigene og de svingende konjunkturer.

Værst var selvfølgelig krigene 1657–1660, da Fyn var krigsskueplads. Når Carl Christiansen har draget en tabsopgørelse for Svendborg på 111.900 rd. i tvivl og også J. O. Bro-Jørgensen i sin Svendborgs Historie (I, 165) stiller sig skeptisk, er der til at sige, at tallet set i sammenhæng med de af Hans H. Fussing fremdragne svenske kilder og de oplysninger Svend Larsen giver om Odense, ikke virker overdrevet. Svend Larsen udtaler sig ganske vist ikke direkte om spørgsmålet, men hans fremstilling viser, at Karl Gustav krigene på katastrofal måde satte punktum ikke blot for det gamle rådsaristokratis men også for det gamle købstadspatriciatets magt og indflydelse. Meget instruktivt vises det, hvorledes krigene fremskyndede en nedgang, der allerede var i udvikling. Fra 1640erne forekommer således eksempler på at fordringer hos adelige anses for uvisse. Efterhånden bliver dette mere almindeligt. Højadelen synes at have klaret sig bedst (dette kapitel giver adskillige interessante bidrag til adelshistorien), men som helhed blev standens værdi som kunde hos købmændene stærkt reduceret. Om Odense hedder det i 1660erne, at de fornemste skatteborgere var døde, og Svend Larsen kan påvise, at det forholdt sig således. Og de, der skulle erstatte de gamle, flyttede ofte nok bort, karakteristisk nok til handelens tyngdepunkter Hamborg (Peder Hansen og Jørgen Eriksen) og København (Thomas Oxen og Peder Pedersen Lerche).

Den egentlige fremstilling afsluttes af et par korte kapitler. »Arvingerne« følger rådmandskredsens efterkommere, sønnerne søgte ofte bort, af døtrene blev adskillige gift med hjembyens købmænd, men mange ægtede gejstlige eller andre medlemmer af den lærde stand og enkelte embedsmænd.

»Den ny tids mænd« bringer sammenfattende og afsluttende betragtninger. Har man af og til i undersøgelserne følt at forholdet til staten trængte til at blive bedre belyst, dette gælder således spørgsmålet om statsleverancer, så bliver det her i sidste kapitel ganske klart, at fynboernes deltagelse i rigspolitikken er blevet stedmoderligt behandlet.

Dette kommer tydeligt frem i karakteristikken i forholdet til adelen. Der er meget der taler for, at der har været betingelser for et godt forhold mellem adelen og rådsaristokratiet, sådan som det skildres. Men betragtningen er énsidig. En anvendelse af »rigshistorisk« kildestof kunne have givet mere balance. Her skal kun fremdrages en enkelt kilde. Den turde imidlertid være tungtvejende. I november 1650 vakte som bekendt en ny forordning om accise betydelig uro i borgerlige kredse. I København var reaktionen så stærk, at det kom til et sammenstød med regeringen, og det interessante er nu, at der få dage senere fra Odense kom støtte til de protesterende københavnere i form af en henvendelse fra et halvthundrede borgere til borgmestre og råd.

Klagen, hvortil anm. forbeholder sig at vende tilbage, findes i Rigsarkivet (Danske Kanc. B 160, Indlæg til Registre og Tegnelser, hvor det er sammenlagt med indlægget fra København af 20. november); den nævnes i forbigående af J. A. Fridericia (Adelsvældens sidste Dage XXI) men er ikke medtaget i Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid ved C. Rise Hansen. Den lader ingen tvivl tilbage om, at godtfolk i Odense ganske delte deres københavnske standsfællers oppositionelle anskuelser, og som påtegningen, der uden tvivl skyldes kansler Christen Thomesen Sehested, viser, har magistraten sørget for at ansøgningen er kommet rigtigt frem. At borgmestre og rådmænd ikke skulle have haft samme opfattelse som deres medborgere, turde være temmelig usandsynligt.

Det kunne være fristende at fortsætte drøftelsen af Svend Larsens værk endnu videre. Det her fremførte kan dog forhåbentlig give et indtryk af hvor indholdsrigt det er. Det har sin styrke i den fast utrolig omfattende personalhistoriske viden, og medens man undertiden kunne ønske et videre udblik, må det fremhæves, at netop den lokale afgrænsning i så høj grad betinger værkets dyder, at indvendingerne, når de skal afvejes herimod, får adskillig mindre vægt, end man ellers ville tillægge dem.

Foruden selve fremstillingen er som bind II også udsendt en stor samling oversigts-tavler, biografiske oplysninger, registreringer af varelagre og indbo fra udvalgte skifter samt fortegnelser over utrykte kilder og litteratur. Der er her fremlagt et meget værdifuldt materiale, som kommende forskere vil vide at værdsætte, og som synes at kunne nyttiggøres i de mest forskellige sammenhænge. Den nobelt udstyrede bog prydes, som det sømmer sig en museumspublicasjon, af gode illustrationer.

Udgiverne Knud Larsen og Niels Oxenvad, der har løst den store og vanskelige opgave at få en anden forskers værk frem i en værdig skikkelse, har krav på megen tak.

Johan Jørgensen.

Bøger fra arkiverne

- AFHANDLINGER OM ARKIVER. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964. Rigsarkivet. København 1964. 322 s.
- VEJLEDENDE ARKIVREGISTRATURER XIII. KONGEHUSARKIVET fra kongerne Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid. Ved VELLO HELK. Udgivet af Rigsarkivet. København 1963. 12 + 203 s.
- VEJLEDENDE ARKIVREGISTRATURER XII. RENTEKAMMERET I. Danske og norske afdelinger 1660–1848. Ved JENS HOLMGAARD. Udgivet af Rigsarkivet. København 1964. 42 + 282 s.
- ARKIVREGISTRATURER I. FORSKELLIGE ARKIVER (X-arkiver). Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg 1964. 14 + 308 s. (maskinskrevet). Fås i landsarkivet for 15 kr.
- LOLLANDSKE RETSBETJENTARKIVER INDTIL 1919. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af landsarkivet for Sjælland. København 1964. 6 + 201 s. (maskinskrevet).
- FALSTERSKE RETSBETJENTARKIVER INDTIL 1919. Foreløbige arkivregistraturer udgivet af landsarkivet for Sjælland. København 1964. 6 + 75 s. (maskinskrevet).
- MEDDELELSER OM LANDSARKIVERNE FOR ÅRENE 1921–1955. Udgivet af Rigsarkivet. København. Munksgaards forlag. 1960. 187 s. + 8 s. billeder.
- MEDDELELSER OM RIGSARKIVET OG LANDSARKIVERNE FOR ÅRENE 1956–1960. Udgivet af Rigsarkivet. København. Munksgaards forlag. 1961. 8 + 216 s. + 8 s. billeder.
- VIBORG LANDSTINGS DOMBØGER (Sagsreferater og domskonklusioner). Udgivet af landsarkivet for Nørrejylland. Ved POUL RASMUSSEN. Viborg 1955. 10 + 390 s. Fås i landsarkivet for 18 kr. (maskinskrevet).

En svensk anmelder skrev forleden om »Dansk arkivaktivitet«, at »en jämförelse med svenska förhållanden ger onekligen rum för en smula avund.« Det var i en omtale af Udvalget til udgivelse af kilder til landbefolkningens historie og dets omfattende publikationsvirksomhed (Sven Ljung i Rig 1965, hf. 1). Sandsynligvis ville denne »avund« vokse ved at se den række bøger, arkivregistraturer, afhandlinger, meddelelser og den påbegyndte udgivelse af Viborg landstings dombøger, vore arkiver i den senere tid har udsendt.

Det er en udgivervirksomhed, som alle, der arbejder med historiske problemer – også dem, der kun lejlighedsvis gør det og ikke bor i arkivets nærhed – må hilse med glæde.

1889 kom den lov, der skabte Rigsarkivet ved en sammenlægning af Geheimearkivet og kongehusets arkiv, og som oprettede tre Landsarkiver. I anledning af 75 års jubilæet udsendte Rigsarkivet Afhandlinger om arkiver, hvor 21 kyndige arkivarer behandler en broget række emner om arkivforhold, lige fra Emilie Andersens Lidt om dokumenterne i Christian 2.s udenlandske arkiv til Damgaard Petersens hyggeligt-morsomme Besøgs- og lånervaner, som for øvrigt stiller forslag om mikrofilmning af alle tilgængelige folketællinger og lægdsruller. I øvrigt indeholder bogen følgende: Om Ærøys jurisdiktionsforhold indtil 1866 af Anne Riising, Til danske Kancellis historie i Christian IVs første år af Johan Jørgensen, Studier i jesuiterordenens hovedarkiv i Rom af Vello Helk, Jørgen Seefeldts genealogiske værk om den danske adel af Knud Prange, Omkring de nørrejske kirkebøger af Paul G. Ørberg, Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1675 af Troels

Dahlerup, Politimester og politi i København. Et bidrag til enevældens retspleje af Kr. Hvidt, Registraturer fra købstæderne i Nørrejylland af Helle Linde, Udenrigsministeriets arkiv 1770–1905 af Klaus Kjølse, E. A. Bertouchs korrespondance med adelen af Henry Bruun, Arkivkommissionen af 1790. Et bidrag til rentekammerarkivets og proveniensprincipets historie af Jens Holmgaard, Kulturministeriets tilblivelse af Niels Petersen, Danske konsulatsarkiver i Rusland 1849–1922 af Knud Rasmussen, Den store jurisdiktionsomlægning på Lolland i 1856 af Harald Jørgensen, Kommuneforstanderarkiver fra Nordslesvig 1867–1920 af Hans Worsøe, A. D. Jørgensen og cirkulæret om vindikationsretten af 15. januar 1885 af Aa. Rasch, Frederiksberg Stadsarkiv af J. Boisen Schmidt, Rigsarkivets middelaldersegl, deres sygdomme og konservering af Niels Gärting og Nogle bemærkninger til ordningen i de i Rigsarkivet opbevarede middelalderlige arkiver af Thelma Jexlev.

I de senere år har Rigsarkivet udsendt en række bind registraturer. Vejledende Arkivregistraturer XIII, Kongehusarkivet fra Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid udkom i anledning af 100-årsdagen for Christian X's tronbestigelse. På registraturen er der arbejdet gennem mange år, både af geheimearkivarer og rigsarkivarer. A. D. Jørgensen nåede at ordne det meste, og arbejdet fortsatte af V. A. Secher og Kr. Erslev. Aksel Linvald udarbejdede en registratur over Christian 8.s arkiv og Holger Hjelholt over Frederik VII's. 1962 blev det overdraget Vello Helk at gøre manuskriptet klar til trykning, mens de eksisterende registraturer blev revideret og delvis omgrupperet og omordnet. Visse dele er kommet til fra privatarkiver, fra dødsboer og auktioner. Mest omfattende er Christian VIII's arkiv; mange kabinetsager har han personlig interesseret sig for, og de er så indgået i arkivet, endvidere må nævnes hans udstrakte brevveksling med hjemlige og udenlandske lærde. Frederik VI's arkiv dækker den længste periode, men indeholder mindre, mange sager må her søges i kabinetsarkivet. I Frederik VII's arkiv har A. D. Jørgensen udskilt særlige grupper, hvorved man hurtigere kan finde frem til vigtigere sager. Man må erindre sig, at arkivalier, der er yngre end 1839, kun er tilgængelige med Hans Majestæt Kongens tilladelse.

Den tidligere udgivne registratur over Rentekammerets arkiv har længe været ganske forældet. Allerede rigsarkivar V. A. Secher havde begyndt at omordne, og i 1950'erne begyndte arkivar, dr. phil. Sigurd Jensen på udarbejdelsen af manuskript til den nye udgave af registraturen. Efter at han 1956 var blevet stadsarkivar, blev arbejdet overdraget nuværende landsarkivar Jens Holmgaard. I indledningen gøres det klart, at arkivet har lidt betydelige tab, bl. a. ved tyverier, men mest ved visse hårdhændede kassationer, navnlig én i 1725, der berøvede eftertiden »den væsentligste del af kilderne til Danmarks finansielle og økonomiske historie i 1500- og 1600-tallet«, og som mærkbart berører både personal-, lokal- og kulturhistorien. Glædeligvis er righoldige og meget vigtige dele bevaret, således rummer arkivet bl. a. de for lokalhistorikeren så vigtige matrikler 1660–62, 1664 og 1688 med forarbejder såvel som de senere hartkornsspecifikationer. I indledningen gøres endvidere rede for ordningen og nummereringen, der følger det nye system med udelukkende arabertal. Værket slutter med person- og stednavneregistre.

Landsarkivet for Sjælland har påbegyndt udsendelsen af en række foreløbige arkivregistraturer over retsbetjentarkiver med de lollandske retsbetjentarkiver som det første. Når netop Lolland valgtes, er grunden den, at før 1856 herskede der de mest forviklede jurisdiktionsforhold i hele Danmark, hvor store godser og private

birker blandede sig imellem hinanden, så en enkelt landsby kunne være delt mellem 4 jurisdiktioner og nabo skilt fra nabo. Siden 1962 har næsten alle i landsarkivet bidraget til at få disse retsarkiver ordnet og registreret. Fortegnelsen over hvert embede indledes med en redegørelse for embedets historie og en fortegnelse over dommere og skrivere. Et rigt stof, der før var næsten utilgængeligt, har denne registratur, støttet af Harald Jørgensens førnævnte afhandling i *Afhandlinger om arkiver*, nu gjort det muligt at benytte på nogenlunde normal vis. – Samme år fulgte en fortsættelse efter samme principper nemlig en registratur af de falsterske retsbetjentarkiver, væsentlig udarbejdet af arkivar Andreas Jørgensen.

Landsarkivet i Viborg har udsendt *Forskellige arkiver (X-arkiver)*, en fortegnelse over et ret betydeligt antal mindre arkiver, dels af offentlig og dels af privat oprindelse, nyordnet af arkivar Poul Rasmussen. Det er såre forskelligt, hvad man her kan finde. Af statslig proveniens kan vi f. eks. nævne: valg til provinsialstænder, kystmilits og kommissioner, af privat proveniens: brandforsikringsselskaber, foreningsarkiver, Ribe amts delingsførere o.s.v. Og her er arkiver fra besættelsestiden som fra modstandsbevægelse og vagtværn, tyske forhørsrapporter, fra general Lindemanns hovedkvarter og flygtningelejren i Oksbøl. Der gælder særlige bestemmelser for benyttelsen af visse af sidstnævnte arkivalier.

Til *Meddelelser om landsarkiverne 1921–55* har Harald Jørgensen, Ole Karup Pedersen og Vello Helk udarbejdet manuskriptet. Afsnittene om oprettelsen af landsarkivet i Åbenrå og ordningen af Færøernes arkivvæsen er dog skrevet af Axel Linvald. Det er arkivernes problemer, såsom nye regler og lovbestemmelser, personalelister, tilvækst og kassationer og den i perioden så trykkende pladsmangel, her redegøres for, og der er en værdifuld oversigt over afleveringer af privatarkiver m.m. Der sluttes med fortrinlige billeder af landsarkivernes bygninger og læsesale. – *Meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne 1956–60* følger i det væsentlige samme plan og manuskriptet er skrevet af samme mænd, men tillige behandles også Rigsarkivet og dets problemer, ligesom Erhvervsarkivet, Udvandrerarkivet og De sognekommunale arkiver omtales. Et interessant afsnit er kapitlet om Mikrofilms af udenlandsk arkivmateriale. Det drejer sig ikke alene om materiale om det tyske angreb på Danmark og besættelsen, men der er også ønsket angående sager om den prøjsiske administration af Nordslesvig, om danica i Dresden og USSR, og således at de fremmede institutioner til gengæld får lov til at få fotografier af materiale i danske arkiver, som har interesse for dem. – Disse *Meddelelser* er, som rigsarkivar Svend Aakjær ønskede det, virkelig nyttige såvel for personalet som for de mange arkivbesøgende.

Landsarkivet i Viborg har udsendt *Viborg Landstings Dombøger 1616* i korte referater af de verserende sager og med ordret gengivelse af domskonklusionerne. Det er meningen, at udgivelsen skal fortsætte, for årene før 1616 endog med sagerne in extenso. Udgivelsen blev planlagt for nogle år siden af daværende landsarkivar, nu rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, mens arkivar Poul Rasmussen har udført arbejdet, som han har forsynet med fyldige registre. Dombøgerne er en guldgrube for kultur-, slægts- og lokalhistorikere. Da uddragene gengiver sagerne klart og præcist, vil denne udgave – som landsarkivar Jens Holmgaard skriver i forordet – både kunne tjene til let og hurtig orientering og for mange forskningsformål erstatte benyttelsen af de originale dombøger.

H. K. Kristensen.

Dansk kulturhistorisk Museumsforenings

årsmøde i Århus 26.–27. august 1965

Årsmødet indledtes torsdag aften med et møde på Århus Universitet, hvor museumsdirektør Hans Lassen fortalte om arbejdet med købstadsmuseer. Han så »Den gamle By« som et barn af »skønvirke«-tiden, hvor man fandt bindingsværket spændende, og hvor man ikke veg tilbage for at foretage ret omfattende rekonstruktioner. Gårdene står, som man tænkte sig, at de har set ud i den tid, de skal illustrere. Indvendig er de ændret til museal brug. Der gives mange eksempler herpå i »Den gamle By«, og det kan næppe være anderledes. Man søger at få repræsenteret de forskellige tiders bygningskonstruktioner, og derved bliver »Den gamle By« et studieobjekt for arkitekturstuderende. Problemet er ruminddelingen og rummenes anvendelse i museumsøjemed, skabelsen af interiører, hvad enten det nu er håndværkernes, købmændenes, apotekernes eller embedsmandens. Man har stadig ændret på bygninger og deres anvendelse. De enkelte bygninger i »Den gamle By« står således som repræsentanter for, hvad de forskellige tiders museumsmænd har haft for øje ved genopførelsen. »Den gamle By« er på den måde også et museumshistorisk objekt.

Fredag formiddag var der for mødets deltagere arrangeret omvisning i domkirken og i »Den gamle By« under kyndig vejledning af henholdsvis lektor Grethe Foss og museets inspektører.

Repræsentantskabsmødet kl. 16 på Universitetet indledtes med, at foreningens formand museumsdirektør Knud Klem bød gæster og repræsentanter velkommen.

Derefter udtalte formanden følgende:

»Også i år kan vi med vemod notere et tab blandt vore kolleger.

For en måneds tid siden afgang *Rasmus Mortensen*, Jelling, ved døden. Vi kender ham bedst som Rasmus Mortensen, Lindeballe. Han var født i Balle ved Silkeborg, men han fik sin gerning i Lindeballe, hvor han i mere end 40 år var lærer. Hans kærlighed til hjemegnen og til fædrelandets historie gav sig udtryk i hans undervisning, som var præget af en sjælden indlevelse, og mangfoldige er de elever, der her fik et indtryk for livet. Rasmus Mortensen blev tillige en kyndig forsker. Han skrev både fødesognet Balles historie, og udsendte også Lindeballe og andre sognes beskrivelse, en hjemstavnsbog sammen med andre, gav sig af med jernalderstudier, der bl. a. fandt udtryk i bogen »Jysk Jærn« fra 1940. Også hedeopdyrkning og plantning havde hans interesse. Han skrev om skovplantninger på heden før Dalgas og om andre emner på dette felt. Han sad i Det danske Hedeselskabs repræsentantskab og var formand for eller bestyrelsesmedlem i forskellige plantningselskaber.

Vi kender ham i denne kreds mest som repræsentant for Vejle Amts historiske Samfund, hvis formand han var i mange år, ligesom han var redaktør af Vejle Amts årbøger. Han var i 50'erne medlem af bestyrelsen for Jysk arkæologisk Selskab og sad i 18 år som styrelsesmedlem i D.H.F. Indtil for få år siden var han en

sikker gæst ved D.H.F.'s årsmøde, stilfærdig i sit væsen, men altid hjælpsom og venlig. På sine gamle dage blev han museumsmand, idet han i årene 1951–58 var inspektør ved Vejle Museum, en virksomhed som han også gik op i med megen interesse.

Atter er Koldinghusmuseet blevet ramt af den umilde skæbne at miste sin formand. Den 24. juli i år døde overlæge *Finn Dalkier* efter længere tids sygdom. Ved overlæge Johannes Kjølbyes død i 1963 blev Finn Dalkier formand for Koldinghusmuseets bestyrelse. Han kom altså kun til at virke på denne post i kort tid, men længe nok til at vi fik et billede af ham som styrelsesmedlem. Han var stærkt optaget af Koldinghus' restaurering og slottets fremtidige anvendelse og havde store planer om at kombinere det museums-mæssige med anden udadvendt virksomhed, der skulle gøre Koldinghus til et kulturcentrum ved afholdelse af udstillinger, koncerter, kongresser og ved oprettelse af en kunsthåndværkerskole, ideer hvor han kunne mødes med sin museumsinspektør, med hvem han havde et udmærket samarbejde. Har vi vel kendt ham i få år, vil vi længe mindes ham for dette, ligesom vi vil erindre ham for hans venlighed og hans stilfulde værtskab ved Koldinghusmuseets 75 års jubilæum i vinter.

Vi vil mindes disse mænds virke ved i tavshed at rejse os.«

I mødet deltog repræsentanter for følgende museer: Nationalmuseets 1., 3. og 7. afdeling, Konserveringsanstalten i Brede, Jernbanemuseet, Rosenborg-Museet, Tøjhusmuseet, Jagt- og Skovbrugsmuseet, Handels- og Søfartsmuseet, Frederiksborg-Museet, Museet på Jægerspris, »Den fynske Landsby«, »H. C. Andersens Hus«, Købstadsmuseet »Den gamle By«, Museet for Søfart og Fiskeri i Esbjerg og Herregårdsmuseet på Gl. Estrup; endvidere lokalmuseerne i Helsingør, Frederiksværk, Gilleleje, Espergærde, Roskilde, Holbæk, Kalundborg, Søllerød, Næstved, Stevns, Vordingborg, Maribo, Nykøbing F., Odense, Fåborg, Rudkøbing, Hjørring, Frederikshavn, Ålborg, Viborg, Randers, Hobro, Mariager, Grenå, Ebeltoft, Århus, Horsens, Silkeborg, Odder, Fredericia, Kolding, Ringkjøbing, Herning, Ribe, Varde, Esbjerg, Ølgod, Haderslev, Åbenrå og Sønderborg.

Civilingeniør J. H. Baagøe, Fredericia, valgtes til dirigent, hvorefter formanden aflagde følgende årsberetning:

»Den beretning, jeg skal have den ære at aflægge for repræsentantmødet, skal ikke blive lang. Der vil derfor i højere grad end tidligere være lejlighed til at diskutere foreningens anliggender, og bestyrelsen vil meget gerne høre, hvad der rører sig blandt medlemmerne.

I fjor kunne vi glæde os over de indførte forbedringer i museumsloven. De vil nu virke i de kommende år, indtil loven skal til ny revision i folketingsåret 1968–69, og i mellemtiden kan vi indhøste vore erfaringer. Men mon ikke der stort set er megen tilfredshed med loven. I det forløbne år har en række museer modtaget statsanerkendelse. Det gælder Tikøb Kommunes historiske Samling, Odsherreds Folkemuseum og Bangsbomuseet. Disse museers økonomiske kår er dermed blevet forbedrede, og vi udtrykker håbet om en gunstig udvikling for dem i de kommende år. I indeværende forår er Lolland-Falsters Stiftsmuseum blevet landsdelsmuseum. Der er ligeledes grund til at nævne, at det nu på Grønland er vedtaget at starte et Grønlandsmuseum. Den tanke har været fremme tidligere, men dengang var talen om at oprette museet i København, enten alene eller i forbindelse med andre museer. Det blev som bekendt ikke til noget, og det må understreges med tilfredshed, at udviklingen nu er

skredet så vidt frem, at man med alvor og godt håb om resultat kan rejse sagen på Grønland.

At museumsloven har haft gunstige virkninger kan vi jo se på udviklingen af statstilskuddet. I finansåret 1964–65 androg det ca. 952.000 kr. I 1965–66 anslås det til 1.019.000 kr. og er altså på det ene år vokset med 70.000 kr., og husk på, hvor små tallene var forud for museumslovens gennemførelse. Det betyder, at alle museerne, på trods af inflationen, har fået bedre virkemidler. Især betyder det, at adskillige af museerne har fået heldagslønnen, faguddannet arbejdskraft, og denne udvikling vil fortsætte frem i tiden. Museerne har stillet rimelige krav til staten. Vi har nok bedt om flere penge, men under formen: hjælp til selvhjælp, og vi behøver ikke at holde os tilbage i anstrengelserne for at øge den lokale støtte, selv om vi derved pålægger staten større byrder, tværtimod opfylder vi vor opgave derved. Statens egne museer har nok at bestille. Der vil ikke opstå divergenser mellem statsmuseerne og de lokale museer, selvom disse bliver i stand til at overtage flere og flere opgaver, for det vil naturligvis blive resultatet af de forbedrede administrative forhold på de lokale museer. Med den stigende evne følger lokalmuseerne sig friere og stærkere, og det er kun godt. De er underkastet et statsligt tilsyn forankret i museumsloven, men i dette tilsyn er lokalmuseerne selv repræsenteret. Der skulle være de bedste muligheder for en rolig, støt udvikling i harmonisk samarbejde mellem de forskellige led og imellem lokalmuseerne og Nationalmuseet. Dette er jo ikke noget nyt, og når jeg fremhæver det, er det for at understrege lokalmuseernes eget initiativ og egen delagtighed i sagen. Den revision af loven, som måske skal finde sted, og som i hvert fald kan foregå om 3 år, bør ske i takt med museernes egne erfaringer og de ønsker, som deraf måtte opstå, og jeg ser ikke rettere end, at vi kan drøfte disse sager på årsmøderne, om der er ønske derom. Vore museer er af forskellige kategorier, og jeg ved, at museer, som af geografiske eller andre grunde har fælles interesser, mødes separat til drøftelser nu og da, og det er sikkert helt i sin orden. Jeg vil blot advare imod, at der deraf opstår fastere grupper. Vi er alle medlemmer af denne forening, og vore interesser ligger så nær hinanden, at vi meget vel kan diskutere disse anliggender her, enten ved årsmødet, eller ved de møder, vi holder og kan holde i årets løb.

Selvom vi kan notere økonomisk fremgang, kan det dog på mange områder være småt nok med økonomien. Et af vore ømme punkter er sikkerhedsproblemet. Det er jo ikke nok, at vi samler tingene, konserverer dem og udstiller dem. Det påhviler os også at passe på, at ingen render med dem, og sådan noget koster penge. Montrer med ordentligt lukketøj er bedre end montrer, som man kan lukke op med en kniv, men det kræver naturligvis, at man kan og vil ofre noget på sagen. Med henblik på sikkerhedsproblemet i almindelighed arrangerede vi derfor i maj et studiemøde i Odense med drøftelse af disse anliggender, hvor inspektør Neumann indledte forhandlingen, og hvor vi fik en længere redegørelse for de forskellige systemer for sikkerhedsforanstaltninger fra ingeniør Kai Frederiksen, Danske Securitas. Vi fik mange gode ting at høre om, hvad man kan gøre, men jeg skal villigt indrømme, at jeg blev noget forskrækket over de penge sligt koster, i hvert fald efter de forretningsprincipper som følges. Man kan få et sikkerhedssystem ved hjælp af en større engangsindsats plus et mindre årligt afgiftsbeløb, eller et mindre engangsbeløb og en større abonnementsafgift. Man kan måske gætte sig til, hvilket

betalingsprincip selskabet helst ser anvendt. Under alle omstændigheder var begge principper dyre, og det blev derfor kun til en første behandling. Vi enedes om at finde et mindre antal museer af forskellige størrelser og kategorier frem og få selskabet til at fremsætte konkrete tilbud; dette er nu ved at ske, men det er naturligvis en ret omstændelig sag, og derfor er der ingen afklaring i dag. Jeg ved, at lokalmuseumstilsynet er stærkt interesseret i at få spørgsmålet belyst. Når vi ved noget nærmere, kan vi tage sagen op til drøftelse og prøve at finde frem til en løsning af denne sag, som er såre vigtig, men utvivlsomt også kostbar at gå igang med, og museerne kan næppe være alene om det.

De har umiddelbart før mødet fået tilsendt »Arv og Eje«, hvor redaktør og forfattere påny har søgt at overgå sig selv. Jeg takker for anstrengelserne. Det er en god sag, og den årbog må vi blive ved at have. Som bekendt har vi i en årrække fra kulturministeriet modtaget et tilskud på 1.500 kr. årlig til årbogen. Det udløb i fjor, og vi var usikre med, om det lod sig forny. Bestyrelsen vedtog at ansøge om en ny bevilling og gav en nærmere begrundelse for en væsentlig forhøjelse. Resultatet er blevet, at vi nu har opnået en ny treårig bevilling, denne gang på 3.500 kr. årlig. Vi takker ministeriet for denne bevilling. Vi ser deri en anerkendelse af, at også Kulturministeriet ønsker denne publikation sikret og på en måde, som vi kan være bekendt.

Såvidt jeg har forstået, er tipsloven under ændring, og der skal være tanker fremme om, at de kulturelle bevillinger skal nedskæres i forhold til de midler, som går til sportslig formål. Man kan unde sporten alt, hvad den kan tilkomme. Den er af stor betydning for vor ungdom, men det bør også slås fast, at kulturelle formål bør tilgodeses, og at det af mange grunde vil være hensigtsmæssigt, at de i fremtiden bliver det i højere grad end de har været hidtil, og derfor vil jeg meget advare imod, at der sker en forringelse af mulighederne for kulturelle bevillinger. Ved sidste tipsuddeling blev mange ansøgere til bevillinger til kulturelle formål skuffet. Det var bl. a. tilfældet for museerne.

I en årrække har vi haft to dispositionsbevillinger hver på 25.000 kr., en til indkøb af genstande, en til praktiske formål. Det lykkedes i fjor at få disse bevillinger forhøjet til 2×30.000 kr., og i indeværende år til 2×35.000 kr., men de beløb, museerne ansøger om, er betydeligt større end bevillingen rækker, og må være det, da museumsloven fremkalder aktivitet, og aktiviteten afspejler sig i ønsker om forhøjede bevillinger. Når ansøgninger om penge på dispositionsbevillingen ikke kunne efterkommes i fornødent omfang, måtte man derfor sætte sit håb til tipsmidlerne, og derfor er det skuffende at så mange ansøgninger om tipspenge til museerne er blevet afslået. Der må derfor sættes ind på følgende felter: forøgede kulturelle bevillinger af tipspengene, subsidiært ikke forringede chancer, og flere penge på dispositionsbevillingerne. Forhåbentlig vil det hjælpe, hvis både tilsynet og D.K.M. går ind derfor. Sker det ikke, må vi lade det gå ind i vore erfaringer med museumsloven og de ønsker, vi måtte fremsætte ved lovens revision.

Ifjor drøftede vi planen om en sølvudstilling. Den faldt ikke helt i god jord her i forsamlingen, fordi man frygtede de udgifter, som museerne ville komme ud i. Endnu har planerne ikke kunnet fremmes, men bestræbelserne er gået ud på at nedsætte udgifterne, og forhåbentlig kan der komme et nyt og bedre forslag frem. Det får vi nu se. Under alle omstændigheder er gode udstillinger at anbefale, og det

fremgår af »Nyt og Noter fra Kulturmuseerne«, at der sker en hel del på dette område på mange af museerne.

Sluttelig bør jeg blandt foretagsomheden rundt omkring på museerne nævne, at Bangsbomuseet i løbet af de sidste par år har gennemgået en større restaurering, og at det nu råder over hele hovedbygningen på Bangsbo, hvor det foruden sine samlinger også har plads til foredragssal. Det sker meget a propos samtidig med statsanerkendelsen, og det viser, at det betaler sig at være foretagsom.

Den 19. februar fejrede Koldinghusmuseet sit 75 års jubilæum med en stilfuld reception. Museet er jo gennem de senere år undergået en betydelig udvikling, først og fremmest i opdelingen af museet og i opstillingerne. Der er nu nedsat en kommission med det formål at overveje og stille forslag om Koldinghus slots restaurering og fremtidige anvendelse. Vi håber inderligt, at dette udvikler sig til gavn og glæde for museet.

Den 17. maj fejrede Vordingborg Museum sit 50-års jubilæum, og det på den smukkeste måde, nemlig ved indvielse af anden etape af museets nybyggeri, hvorved hele udstillingssamlingen er nyopstillet på en meget smuk og charmerende måde. Jeg ønsker på foreningens vegne tillykke med disse fremskridt. Jeg tager næppe fejl i, at de er inspireret af museumsloven. Derved ser vi en ny bekræftelse på lovens værdi og på de forhåbninger, vi kan sætte til den med hensyn til de danske kulturhistoriske museers udvikling i fremtiden.«

Under den påfølgende diskussion blev der af repræsentanterne for museerne i Hjørring, Maribo, Kalundborg, Frederikshavn, Ribe og Ålborg takket for den økonomiske støtte, som adskillige museer har fået af tipsmidlerne. Museumsloven har økonomisk betydet meget for museernes udvikling, men enkelte er stadig i vanskeligheder, og det gælder ikke mindst de større og mest aktive, der ikke uden hjælp fra tipsmidlerne er i stand til at gennemføre påkrævede arbejder. Tilskud fra tipsmidlerne har ofte en vis indflydelse på muligheden af at opnå tilskud hos de lokale, bevilgende myndigheder og fra fonds. Tipsmidlerne til museer må derfor bevares og absolut ikke formindskes.

Formanden opfordrede medlemmerne til skriftligt at forelægge deres problemer for styrelsen, og forsamlingen tilsluttede sig forslaget om, at styrelsen arbejder videre med sagen, idet man har det bedste håb om et godt resultat.

Derefter godkendtes formandens beretning.

Kassereren, dommer *Tage Worsaae*, forelagde derpå det reviderede regnskab, der balancerede med 34.071 kr. Udgifterne har været 21.895 kr., og kassebeholdningen er 12.176 kr., hvoraf 896 kr. henstår til tekstilkonservering, og 4.000 kr. foreslås hensat til udgivelse af »Arv og Eje« 1966, hvorefter der til foreningens almindelige drift vil være 7.280 kr.

Forsamlingen gav kassereren decharge for regnskabet. Medlemskontingentet fastsattes til det samme som sidste år.

Dispositionsbevillingerne:

1) Bevillingen til indkøb og konservering havde 24 ansøgninger om tilskud på ialt 66.800 kr., og fordelingen blev: Esbjerg Museum 1.000 kr., Fredericia Museum 550 kr., Gilleleje Museum 1.000 kr., Glud Museum 500 kr., Haderslev Amts Museum 4.000 kr., Nordsjællandsk Folkemuseum 450 kr., Vendsyssels historiske

Museum 4.500 kr., Hobro Museum 500 kr., Kalundborg og Omegns Museum 1.000 kr., Kulturhistorisk Museum, Randers 500 kr., Roskilde Museum 500 kr., Bornholms Museum 1.000 kr., Svendborg Amts Museum 1.000 kr., Museet på Sønderborg Slot 2.500 kr., Tønder Museum 3.000 kr., Ålborg historiske Museum 2.000 kr. og Forhistorisk Museum, Århus 4.500 kr.

2) Bevillingen til museumstekniske forbedringer havde 36 ansøgninger om tilskud på ialt 112.441 kr., og fordelingen blev: Esbjerg Museum 1.250 kr., Frederiksværk og Omegns Museum 750 kr., »Den gamle Gård«, Fåborg 1.500 kr., Gilleleje Museum 2.000 kr., Glud Museum 750 kr., Haderslev Amts Museum 1.500 kr., Herning Museum 500 kr., Vendsyssels historiske Museum 1.400 kr. Hobro Museum 1.000 kr., Museet for Holbæk og Omegn 2.750 kr., Horsens Museum 1.000 kr., Kalundborg og Omegns Museum 1.100 kr., Lemvig Museum 750 kr., Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1.250 kr., »Falsters Minder« Nykøbing F. 2.000 kr., Den antikvariske Samling, Ribe 2.500 kr., Ringkjøbing Museum 1.000 kr., Roskilde Museum 1.000 kr., Bornholms Museum 1.000 kr., Museet på Sønderborg Slot 500 kr., Viborg Stiftsmuseum 1.000 kr., Åbenrå Museum 500 kr. og Ålborg historiske Museum 3.000 kr.

Til formand genvalgte Knud Klem og til bestyrelsen genvalgte desuden Hans Neumann og Ejnar Hovesen. Jørgen Paulsen ønskede ikke at fortsætte, og i hans sted nyvalgte antikvar Mogens Bencard, Ribe.

Under eventuelt nævnte *Bencard* bestræbelserne for en sammenslutning af de foreninger, hvis formål er at medvirke til bevarelse af gamle bygninger, deriblandt også en del bygninger, som efter fredningsloven ikke findes fredningsværdige. Han fandt endvidere de opsatte fredningssten skæmmende og mente, at de kunne fjernes, hvis man over for folk slog fast, at alle oldtidshøje er fredede. Rigsantikvar *P. V. Glob* beklagede, at man af økonomiske grunde måtte anvende de små cementstøbte sten, men fredningsstenene er nødvendige.

Palle Friis foreslog, at de til salg fremstillede kopier af museumsgenstande mærkes med et særligt stempel. *Holger Rasmussen* mente, at der i »Museumstekniske Meddelelser« burde udsendes en liste over de af museerne forhandlede kopier. Han opfordrede alle til at gøre en kraftig indsats med hensyn til konservering og sikring af vore museumsgenstande.

Departementschef *Henning Rohde* meddelte, at der i løbet af efteråret vil blive nedsat et udvalg til behandling af museernes konserveringsproblem, som han anså for meget betydningsfuldt. Tilgangen af kvalificerede konservatorer har ikke været tilstrækkelig på grund af de lave konservatorløbninger. Forhåbentlig finder udvalget en løsning på dette vigtige punkt.

Hans Lassen redegjorde for de seneste forhandlinger vedrørende den planlagte sølvudstilling. Hvis denne udstilling ikke kan vinde tilslutning hos lokalmuseerne, har han tanker om selv at lave en sølvudstilling i »Den gamle By«. En kritik af de nordjyske museers jydepotteudstilling blev af *Peter Seeberg* kraftigt afvist som uberettiget.

Knud Klem fandt det formålsløst at diskutere videre om sølvudstillingen i dens gamle form. Han takkede for indlæggene i debatten.

Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver

har i tilslutning til Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Århus afholdt møde lørdag den 28. august 1965 på universitetet.

Formanden, cand. pharm. *Hans Brandt*, Fåborg, bød velkommen, hvorefter rigsarkivar, dr. phil. *Johan Hvidtfeldt* blev valgt til dirigent og gav ordet til formanden, der indledte med at oplyse, at der havde været en tilgang på fire nye medlemmer, nemlig Centralbiblioteket i Hjørring, Skive byhistoriske Arkiv, Faxe lokalhistoriske Arkiv og Lokalhistorisk arkiv for Lisbjerg og Skejby sogne. Interessen for oprettelsen af arkiver var stigende; det var således arbejde i gang i 12 byer for at få oprettet arkiver, medens der i fire, nemlig Bramminge, Brønderslev, Højelse og Struer, allerede var oprettet sådanne.

Ved årsmødet i 1964 blev der udtalt ønske om at få afholdt et nyt arkivkursus, men i styrelsen havde det været enighed om, at det ville være mere hensigtsmæssigt at udsætte afholdelsen af et sådant kursus til en ny vejledning i arkivarbejdet forelå. Den var nu under udarbejdelse, og et tremandsudvalg bestående af formanden, rigsarkivaren og overbibliotekar *Aage Bonde*, Viborg, havde tilrettelagt det materiale, som havde været resultatet af de svar, der var indgået på de til de enkelte lokalhistoriske arkiver udsendte spørgeskemaer, medens Bonde i øvrigt havde lovet at skrive vejledningen.

Fra tipsmidlerne havde vi som i tidligere år modtaget et tilskud på 1500 kr., for hvilke formanden bragte kulturministeriet en varm tak; tilskuddet var en absolut betingelse for, at vi kunne fortsætte arbejdet med at søge oprettet lokalarkiver rundt om i landet og for en fortsættelse af kursusvirksomheden.

I Fortid og Nutid var de lokalhistoriske arkivers arbejde nu omtalt på lige fod med museernes og de store statsarkivers, og formanden henstillede, at arkiverne gjorde brug af denne mulighed for at få en lille beretning om arbejdet frem; betydningen heraf måtte ikke undervurderes.

Kassereren, ekspeditionssekretær *Olav Christensen*, Haderslev, forelagde derefter det reviderede regnskab, som balancerede med 7309.08 kr. og udviste en kassebeholdning på 3117.96 kr.

I tilknytning til beretning og regnskab udspandt der sig derefter en længere drøftelse, som væsentligst drejede sig om arkivernes opbygning og arbejde. Skoleinspektør *Strange Nielsen*, Næstved, ytrede nogen utilfredshed med tilvækstprotokollen, som han ønskede afløst af løsblade, ligesom han advarede imod, at der oprettedes arkiver i for små områder, samt udtalte betænkelighed ved et for snævert samarbejde med bibliotekerne, idet han var bange for, at arkiverne derved ville miste for meget af deres selvstændighed.

Overbibliotekar *Abitz*, Roskilde, oplyste, at arkivet dér var en afdeling af biblioteket, men han mente, at man altid burde sørge for, at det blev en mand, som både havde interesse for og havde forstand på arkivarbejdet, der fik den daglige

ledelse af arkivet. Overbibliotekar frk. *Vig Jensen*, Esbjerg, og bankfuldmægtig *Calov*, Kalundborg, oplyste, at arkiverne i deres hjembyer ligeledes var knyttede til biblioteket. Seminarieadjunkt *Bundesen*, Herning, slog et slag for de små arkiver og nævnte som eksempel Ikast, medens rigsarkivaren ytrede nogen betænkelighed ved arkiver i for små områder; han fandt, at det ville være en opgave at fremsætte til de enkelte arkivers naturlige områder, amtet ville være alt for stort, hvorimod en by som Ikast, såfremt arkivet også kom til at dække omkringliggende kommuner, ville være et egnet midtpunkt for et sådant. Han anbefalede derfor styrelsen fortsat at arbejde videre med dette problem, som ofte havde givet anledning til drøftelse. Endelig advarede landsarkivar *Lindberg Nielsen* mod forslaget om, at tilvækstprotokollen førtes på løvsblade.

Generalforsamlingen vedtog enstemmigt et af styrelsen stillet forslag til ændringer i sammenslutningens love, hvorefter § 4 fik følgende ordlyd: På årsmødet foretages valg af formand og fire styrelsesmedlemmer samt en revisor. Formanden og revisoren vælges for et år, styrelsesmedlemmerne for to år ad gangen, idet to af disse afgår hvert år. Styrelsen konstituerer sig med næstformand og kasserer.

Til formand genvalgtes Hans Brandt, medens Aage Bonde og Strange Nielsen nyvalgtes, idet bibliotekar *Anker Olsen*, Herlev, ikke ønskede genvalg, til revisor genvalgtes rigsarkivar Hvidtfeldt.

Rigsarkivaren udtalte til slut, at man fra statsarkivernes side med stor glæde havde fulgt den vækst, som havde fundet sted inden for de by- og egnshistoriske arkiver; man fandt, at det var vigtigt, at dette arbejde blev fortsat, og man ville støtte arbejdet så langt og så godt, man kunne, ligesom de lokalhistoriske arkiver var velkomne til at sende meddelelser om arbejdet og om vigtigere ny erhvervelse til Nordisk Arkivnyt.

Efter at Aage Bonde havde givet et kort rids over arbejdet med den nye vejledning, sluttede formanden mødet med en tak for saglig og god drøftelse.

Dansk historisk Fællesforenings

årsmøde i Århus den 27.–29. august 1965

Repræsentantmødet blev afholdt på Aarhus Universitet d. 28. august kl. 10–12.30. Følgende foreninger og institutioner var repræsenteret:

De historiske samfund og foreninger for: Fyns stift, Københavns amt, Lolland-Falster, Præstø, Randers, Ribe, Ringkøbing og Sorø amter, Sønderjylland, Thisted og Viborg amter, Østjysk Hjemstavnsforening, Aalborg amt, Aarhus stift, København og Søllerød kommuner. Desuden Landsforeningen for Hjemstavnskultur, Dansk Historielærerforening, Rigsarkivet, landsarkiverne for Fyn, Nørrejylland, Sjælland og Sønderjylland, Erhvervsarkivet, stadsarkiverne for København og Frederiksberg, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Dansk Folkemindesamling, Matrikeldirektoratet, de by- og egnhistoriske arkiver for Ebeltoft, Esbjerg, Faaborg, Haderslev, Herning, Hjørring, Næstved, Odder, Viborg og Aabenraa, samt i alt 49 museer.

Efter at dommer *Worsaae*, Vordingborg Museum, var valgt til dirigent, gav han ordet til formanden, rigsarkivar *Johan Hvidtfeldt*, som udtalte følgende mindeord:

På vort årsmøde 1946 valgte vi førstelærer *Rasmus Mortensen*, Lindeballe, som medlem af styrelsen. Han virkede her i årene til 1958. Han var kendt som forsker, ikke mindst for sine studier over jern. Bogen *Dansk Jern* er banebrydende. Han har også skrevet mange topografiske værker, om sin egen hjemstavn – han var født i Balle ved Silkeborg 1884 – og den egn, Lindeballe, hvor han virkede fra 1909–50. Da han kom ind i DHF.s styrelse, var han imidlertid ikke blot kendt som arkæolog og topograf, men også for sit virke indenfor Vejle amts historiske samfund, hvor han var i styrelsen fra 1923, redaktør af årbogen fra 1935. Hans interesseområde var vidtspændende, bl. a. skovbrug og hedeopdyrkning, og også her fik han tillidsposter, blev således valgt ind i repræsentantskabet for Hedeselskabet. Da Rasmus Mortensen tog sin afsked i Lindeballe, blev han 1951 leder af museet i Vejle. Også her kom han til at gøre en betydelig indsats, ikke mindst i kraft af sin store arkæologiske viden og erfaring, han var da også 1951–58 medlem af Jysk arkæologisk selskabs styrelse. Jeg har personlig kendt Rasmus Mortensen fra mine unge år. Han har altid tilskyndet til historisk arbejde, og de mange samtaler med ham gav rigt udbytte. Han havde forskerånden i sig, og ofte kunne han se den historiske udvikling i mange og nye aspekter. Der er for mig ikke tvivl om, at Rasmus Mortensen var en betydelig forsker. Det var et imponerende arbejde, han kunne præstere i det lille landsogn, fjernt fra biblioteker og arkiver. Det er en rig, på mange måder højt begavet personlighed, som nu har forladt os. Vi vil bevare mindet om denne mærkelige mand.

En anden mand, hvis navn også er kendt i vide kredse, bør ligeledes mindes her: *August F. Schmidt*, som i tidligere år var en flittig medarbejder ved Fortid og Nutid. Han var født i Gesten, var i sin ungdom på Askov og blev derefter ansat som assistent ved Dansk Folkemindesamling i årene 1921–26. Efter en tid at have været højskolelærer, blev han litterat, en mand, der levede af sin pen. Tiden i Dansk Folkemindeforskning havde for altid sat sit præg på August F. Schmidt. Det blev arbejdet med de danske folkeminder, der blev hans hovedopgave, og det

er et væld af bøger, artikler og bidrag til aviser, der er blevet til under hans pen. Ingen dansker når vel op ved siden af ham, når det gælder antallet af publikationer. Han skrev også en række topografiske værker og var ligeledes en flittig historio-
graf. Det kunne vel ikke alt være lige lødigt, hvad han sendte ud, men der er dog mange af hans værker, som vil være af vigtighed i årene fremover, fordi han her har kunnet øse af sin rige viden om det danske folkeliv, i fest og i arbejde.

Vi vil mindes disse to mænd og deres indsats i det historiske arbejde.

Formanden nævnede derefter, at det sidste år var blevet vedtaget, at dette møde skulle holdes i Viborg. På grund af manglende hotelværelser har det imidlertid ikke været muligt at gennemføre denne plan, og mødet er i stedet henlagt til Århus, hvor Universitetet har kunnet forsyne os med såvel mødelokaler som kollegieværelser til indkvartering. Årsberetningen forelægges i år på en anden måde end sædvanligt, idet beretningen aflægges mundtligt, medens et duplikeret referat af beretningen i forvejen er uddelt til repræsentanterne.

Nye medlemmer. Medlemstallet er steget med 10, og jeg har den glæde at byde velkommen til:

Foreningen af Gymnasie- og Seminarielærere i Historie.

Landsudvalget for indsamling af gamle fotografier.

Den lokalhistoriske Samling, Hjørring.

Holstebro byhistoriske Arkiv.

Næstved by- og egnshistoriske Arkiv.

Det nordjyske Landsbibliotek, Ålborg.

Museet på Jægerspris Slot.

Konserveringsanstalten for recente sager, Brede.

Byhistorisk Arkiv for Skive.

Fakse lokalhistoriske Arkiv.

Fællesforeningens medlemstal udgøres nu af 35 amtssamfund m. m., 111 museer, 77 arkiver, biblioteker m. m. samt 16 by- og amtsråd.

DHF's styrelse. Styrelsen har på sit første møde konstitueret sig på samme måde som foregående år med professor, dr. Roar Skovmand som næstformand, arkivar Knud Prange som sekretær, overlærer O. Warthoe-Hansen, kasserer, og museumsdirektør Niels Oxenvad redaktør af Fortid og Nutid. Redaktionsudvalget for dette består i øvrigt af museumsdirektør Knud Klem, professor, dr. Kristian Hald og formanden.

Statstilskud til amtssamfund og DHF. Samfundenes tilskud for finansåret 1964–65 er steget fra 30.800 kr. til 34.000 kr., mens der var søgt om 40.000 kr. Fællesforeningen har foruden en efterbevilling på ca. 6.200 kr. fået et almindeligt tilskud på 3.500 + 3.200 kr., til medhjælpshonorar er bevilget 5.400 kr. og til trykning af institutionsberetningerne i Fortid og Nutid er givet en 3-årig bevilling på 3.200 kr. årligt. Dette er – ikke mindst for Fællesforeningen – en stærk forøgelse af bevillingerne, og jeg vil gerne takke ministeriet for denne opmuntring i vort arbejde. Forhøjelsen er særlig velkommen nu, hvor publikationerne anspænder vores økonomi. Ministeriet har bedt Fællesforeningen foretage en beregning på grundlag af et nyt fordelingsprincip for statsstøtten til samfundene. Efter dette skulle der – som hidtil – betales 850 kr. til hvert samfund, medens resten skulle deles i to halvdele, hvoraf den ene fordeltes i forhold til lokale tilskud, den anden i forhold til samfundenes kontingentindtægter. Beregningen viste, at 8 samfund ville få højere

tilskud, 11 lavere. Den største difference var på 315 kr. Ministeriet havde derefter ikke vist nogen interesse for at gå videre med planen.

Kursus for lærere i aftenhøjskolen. I dagene 4.–7. august afholdt Fællesforeningen på Gymnastikhøjskolen ved Viborg et kursus med titlen Slægtens Spor. De 8 foredrag – samt en byvandring og et aftenbesøg på landsarkivet – havde samlet 50 deltagere. Der er grund til at tro, at mange af kursisterne vil tage et arbejde op i aftenhøjskolen, og jeg vil gerne takke arkivar Worsøe, der var en fortrinlig kursusleder. DHF har haft en drøftelse med Dansk Historielærereforening, der ligeledes plejer at holde kursus i begyndelsen af august. Der er imidlertid ikke fra nogen side betænkelighed herved, da det viser sig, at begge foreningers kurser har udmærket tilslutning.

Konsulentvirksomheden. Antallet af henvendelser til konsulenten har været 31 mod 29 i det foregående år. Henvendelsernes karakter er ofte elementær og perifer, og mange er på grænsen af det, der var tanken med virksomheden. Jeg kan her henvise til, hvad der blev sagt på sidste årsmøde. Forventningerne til denne side af Fællesforeningens arbejde er ikke helt blevet opfyldt, og der er ikke søgt om penge til at fortsætte, idet styrelsen har ment, at inden dette sker, bør man her drøfte, om konsulentvirksomheden skal fortsætte.

Fortid og Nutid. Der er som sædvanlig udsendt 2 hefter nemlig bind XXII hefte 5 og 6. Antallet af abonnenter er uændret ca. 450. I fortsættelse af den drøftelse der har været på amtssamfundenes sektionsmøde kan der være grund til at gøre opmærksom på, at Fortid og Nutids oplag er på omkring 1.000 stk., idet tidsskriftet jo tillige er en medlemspublikation. Der kunne måske være grund til på næste årsmøde at holde en almindelig drøftelse af Fortid og Nutids redaktionelle linje. Redaktionen er klar over, at der bringes meget tungt stof, og vi efterlyser gerne artikler, men det er svært at finde forfattere.

DHF's håndbøger. I det forløbne år er udsendt Povl Eller: Historisk Ikonografi og Georg Galster: Mønt. Under forberedelse er Poul Rasmussen: Mål og vægt, Iørn Piø: Folkemindeforskning, Anders Bæksted: Dansk Epigrafik, Kejlbo: Kartografi, Kristian Hald: Stednavne og Historie og Vibeke Michelsen: Attributer og Symboler.

Andre publikationer. De enkelte bidragsydere til Håndbog for danske lokalhistorikere har godkendt at bogen udsendes i fotooptryk. En af dem – overarkivar dr. Hjelholt – har skænket sin andel af honoraret til Dansk Historisk Fællesfond. Håndbogen er under optryk og kan formentlig udsendes om ca. 2 måneder. Det redaktionelle arbejde med Danske Historikere har været forsinket af personlige grunde, men kan snart ventes afsluttet, hvorefter manuskripterne vil blive sendt de enkelte biograferede til godkendelse. Arbejdet med Arkiv- og manuskriptføren skrider fortsat godt frem og kan gøres færdigt i 1966. Den dupligerede beretning om arbejdet i amtssamfundene i 1964 er som sædvanlig blevet forsinket, da det er vanskeligt at få svarene ind fra samfundene, men også dette arbejde vil snart kunne afsluttes. Det tidligere omtalte salgskatalog over historisk litteratur udsendtes i efteråret 1964, og det er mit indtryk at de har virket efter sin hensigt. Der er god grund til at takke de to, der udførte arbejdet: cand. polit. fru Inger Bjørn Svensson og arkivar Hans H. Worsøe.

Andet. Kirkehistorisk Selskab har over for Fællesforeningen rejst spørgsmålet om en à-journføring af statsstøtten til tidsskrifter. Sagen er blevet gjort til genstand for

en nærmere undersøgelse, hvis resultat nu forelægges repræsentanterne til drøftelse. Det er imidlertid svært at finde de endelige tal, da der også af tipsmidlerne ydes tilskud til tidsskrifter. Spørgsmålet er, om vi skal rette en henvendelse til ministeriet på medlemmernes vegne. Med tanke på regeringsbeslutningen om en 4 pct. nedskæring kan man sige, at tidspunktet er det dårligst mulige, men på den anden side skal man ikke lade sig slå ud af denne udvikling. Der kan endvidere være grund til at overveje, om det er rigtigt, at bevillinger der rettelig hører hjemme på finansloven, ydes over tipsmidlerne.

Siden Erichsen og Krarup: Dansk Historisk Bibliografi udkom, er der kun udsendt en bibliografi dækkende årene 1943–47. Hullet mellem de to værker vil imidlertid snart blive dækket, men for tiden efter 1947 foreligger intet. Problemet om en løbende bibliografi har været drøftet på et møde med Historisk Forening. De to foreninger har planer om at udsende en årlig bibliografi, og når dette er kommet i gænge vil man så kunne udfylde hullet mellem 1947 og i dag.

Årbogspræmiering. Præmien – der nu er på 1500 kr. – blev overrakt første-lærer Erling Petersen, Sandved. Styrelsens bedømmelse lyder således:

I den forløbne vinter har styrelsen gennemgået de artikler, der har været bragt i de amtshistoriske årbøger i årene 1961–63. Som helhed må det siges, at artiklerne ligger på et forsvarligt niveau, der præsteres et godt og solidt arbejde. Undertiden næsten for solidt, idet det sker at forfatterne glemmer at årbøgerne henvender sig til et bredt publikum. Skønhedspletter forekommer stadig, og der er navnlig grund til at understrege, at lovlige mange artikler mangler tilfredsstillende kildehenvisninger. Der er her to områder, hvor årbogsredaktionerne burde hjælpe forfatterne i højere grad end tilfældet er.

Fleere af artiklerne gør sig gældende i kraft af originalitet i emnevalg, klarhed i fremstilling eller grundighed i arbejdet. En af artiklerne er dog i særlig grad præmieringsværdig, og styrelsen har enstemmigt besluttet at Fællesforeningens pris skal tildeles for afhandlingen: Magister Didrik Grubbe i Sorø Amts Årbog 1963 – den er skrevet af førstelærer Erling Petersen, Sandved.

Afhandlingen skildrer, hvordan præsten Didrik Grubbe gennem sin virksomhed som huslærer hos den adelige familie Vind forelsker sig i en af sine elever for siden at ægte hende – dog uden sin fortørnede svigermors viden og samtykke. Resultatet blev en forbitret proces og sagen har derfor affødt et omfattende kildemateriale, der på udmærket måde belyser denne særdeles menneskelige historie. Erling Petersen har haft et klart blik for det umiddelbart fængslende i dette stof, men han har desuden givet en interessant skildring af Didrik Grubbes virksomhed som godssamler og af hans enkes forhold til bønderne.

Der vil selvfølgelig kunne rettes indvendinger mod afhandlingen. Kildefortegnelsen er lavet på en sådan måde, at man ikke klart kan se, hvad der er kilde til hvad, og emnet kunne måske være anskuet i en større sammenhæng med mere perspektiv i tidsbilledet, men på den anden side er den afgrænsning, forfatteren har givet sit stof, ikke uden styrke.

Vigtigst er dog, at denne sobre biografiske studie er usædvanlig velskrevet. Forfatteren har ikke blot fundet og udnyttet et godt stof, han har også fremstillet det på en i god forstand spændende måde, så det er en stor glæde at læse afhandlingen. Det store kildemateriale har ikke forledt forfatteren til – hvad man ellers ofte ser – at aftrykke lange stykker af dokumenterne. Kilderne er fordøjet og

udnyttet og fremstillingen krydret med karakteristiske citater. Der er her udvist et mådehold, der vidner om god sans for proportioner og beherskelse af stoffet. Det er årbogsartikler af denne art og kvaliteten, der kan samle et stort læserpublikum, og det er en glæde for styrelsen at kunne præmiere et arbejde, der i så mange henseender kan tjene andre til inspiration.

Førstelærer *Erling Petersen* sagde i sin tak bl. a. at det var ham en særlig glæde, at der ved præmieringen kastedes glans over Historisk Samfund for Sorø Amt. Man spinder sjældent guld ved historisk arbejde. Det skal bære lønnen i sig selv, des større bliver derfor glæden over en præmiere som denne.

Skoleinspektør *A. Strange Nielsen*, Næstved lokalhistoriske arkiv, mente ikke, man burde standse konsulentvirksomheden. Det fremgik af udtalelsen ved årbogspræmieringen, at der her var et område, hvor arbejdet kunne gøres bedre, og konsulenten burde spille ud i denne sag. Man kunne for eksempel holde et nyt kursus for redaktører af årbøger i lighed med det, der for et par år siden blev holdt i Odense. Konsulentvirksomheden er nødvendig.

Redaktør *Verner Hansen*, Historisk Samfund for Lolland-Falster, mente, at man i forbindelse med årsmødet burde lave en udstilling af de forskellige amtsårbøger. Der foregår for tiden en omfattende kulturdebat, men heri indtager DHF en svag og ubemærket placering. Foreningen interesserer ikke pressen, man burde derfor ændre årsmødets nuværende form, så det blev mere udadvendt. På biblioteksforeningens årsmøde fremsætter rigsbibliotekaren en uhøjtidelig status. Det kunne overføres til Fællesforeningen således at rigsantikvar og rigsarkivar fremlagde en kulturel status. Det ville interessere pressen. Verner Hansen havde også nogle bemærkninger om de planer til publikationer, som går igen fra år til år uden at blive realiseret.

Redaktøren så gerne Fortid og Nutid sat under drøftelse og modtog gerne forslag til ændringer. Institutionsberetningerne er ganske rigtigt vokset stærkt og de kunne måske bringes i en lidt mere skematisk form. Efter at der er kommet en særlig bevilling til beretningerne vil deres vækst dog ikke påvirke omfanget af det øvrige stof. Alle parter så gerne flere »rigtige« artikler, men det er svært at få nogen til at skrive dem.

Førstelærer *H. K. Kristensen*, Historisk Samfund for Ribe Amt, erklærede at Fortid og Nutid ikke kunne få en vid udbredelse, hvis det skal være tilskyndende og vejledende, som formålet var, da det blev startet. Det skal give oversigter – det er nyttigt stof, men ikke letlæseligt. Det gør dog ikke noget, når blot det egentlige formål opfyldes. Konsulentvirksomheden kunne godt afgang ved døden, hvis flertallet af henvendelser virkelig var af så ringe kvalitet, som konsulenten hævder.

Administrator, dr. *Albert Fabritius*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, sluttede sig til H. K. Kristensens ord om Fortid og Nutid. Det er et godt vejledende og koordinerende organ, og der skal også være ét sted til det tunge stof. Med hensyn til undersøgelsen af bevillinger ville det være rart, om der kunne fremskaffes flere oplysninger, for eksempel om Kulturministeriet støtter tidsskrifter, hvad der næppe er tilfældet. Det ville være godt med en tilbundsående undersøgelse. Planerne vedrørende en historisk bibliografi bør realiseres.

Formanden svarede, at Kulturministeriet har ydet tilskud til tidsskrifter, men at der vist er sket en ændring.

Museumsdirektør *Knud Klem*, Handels- og Søfartsmuseet, ville gerne anholde Verner Hansens bemærkninger om de publikationer, der aldrig blev til noget. Fællesforeningen udsender faktisk mange bøger, og der er aldrig blevet udsendt så mange som i disse år. På Museumsforeningens møde havde man drøftet de forslag, der har været fremsat om, at alle tipsfondens penge skulle gå til sporten. I stedet burde tipsmidlerne til kulturelle formål forøges eller allerhelst: beløbene burde overføres til finansloven som faste bevillinger. Man bør beskæftige sig med dette meget vigtige problem.

Arkivar *Hans H. Worsøe*, Historisk Samfund for Sønderjylland, fortalte, at man på DHF's kursus for lærere i aftenhøjskolen havde drøftet en plan om at lave en serie lysbilleder til brug for aftenhøjskoler i slægtshistorie. Serien, der skulle give eksempler på de vigtigste typer af arkivalier, skulle være på 50–75 stk. og kunne eventuelt ledsages af et teksthæfte. Det ville være naturligt, om Fællesforeningen satte en sådan serie i produktion.

Formanden efterlyste flere udtalelser om konsulentvirksomheden.

Konsulent *J. Jeppesen Jensen*, Historisk Samfund for Ålborg amt, advarede mod at nedlægge denne virksomhed, da arkiverne næppe kunne yde de enkelte lokalhistorikere så megen støtte, som konsulenten havde gjort.

Landsarkivar *Peter Kr. Iversen*, Historisk Samfund for Sønderjylland, sluttede sig til Strange Niensens forslag om, at konsulenten burde tage initiativet. Der burde oprettes et lokalhistorisk institut med en heltids-ansat konsulent – på samme måde som museumskonsulenterne. Det var måske lettere at komme igennem med en bevilling på 50–60.000 kr.

Sekretæren mindede – i fortsættelse af drøftelsen den foregående aften – om den rolle, lokalhistorien spiller i engelsk og fransk historieforskning og universitetsundervisning. Det var derfor et spørgsmål, om ikke Fællesforeningen burde arbejde for oprettelse af en universitetslærestol i lokalhistorie, på samme måde som foreningen spillede en rolle ved oprettelsen af professoratet i materiel folkekultur.

Overlærer *O. Warthoe-Hansen*, Historisk Samfund for Randers amt, så nødvendig konsulentordningen afskaffet, og foreslog, at amtsamfundene med mellemrum fik sendt cirkulærer om tilrettelægning af årbøgerne.

Formanden erklærede, at man efter disse udtalelser måtte tage sagen op til ny overvejelse. Det var særdeles kedeligt, at planerne om et lokalhistorisk institut ikke var blevet til noget i 1945, og han var derfor stærkt optaget af Peter Kr. Iversens og Knud Pranges tanker. *Formanden* takkede Albert Fabritius for udtalelserne om statsstøtten og spurgte, om man allerede nu skulle rette en henvendelse til ministeriet for at få bevillingerne forøget, eller man skulle vente til der var foretaget en dyberegående undersøgelse. Hvis der blev realitet i planerne om at afskaffe tipsmidlernes støtte til kulturelle formål, måtte man protestere kraftigt. Det ville ikke være nogen stor opgave at tilvejebringe den omtalte serie lysbilleder, så det kunne Fællesforeningen nok påtage sig. *Formanden* var i princippet ikke uenig med Verner Hansen og ville gerne overveje hans tanke. Et møde som det man havde haft den foregående aften var dog også et led i kulturdebatten. Fortid og Nutids primære opgave er at vejlede og koordinere, og vore øvrige publikationer ligger på samme linje, idet de er tænkt som arbejdsredskaber. Der er meget andet vi gerne vil, men man må hele tiden huske, at DHF-arbejdet er et fritidsjob for styrelsen.

Dommerfuldmægtig *Otto Warring*, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, advarede indtrængende mod at foreningen rejste spørgsmålet om tipsmidlernes fordeling, da sagen i øjeblikket er udskudt. Man bør derimod gøre materialet op, så man er parat med sine argumenter, dersom sagen rejses igen.

Museumsdirektør *Knud Klem* svarede at man kun ville forberede sig, sagen kunne snart blive aktuel igen.

Der kom ikke flere bemærkninger til beretningen, som derefter blev godkendt.

Kassererens beretning

Formanden redegjorde for den ændring, der er sket i regnskabsføringen med udgangspunkt i drøftelsen på sidste årsmøde. Efter at styrelsen var blevet enig om et forslag, var dette blevet forelagt for en statsautoriseret revisor og derpå gennemdrøftet med vore egne revisorer. Kritikken var taget til efterretning så vidt det var muligt, og regnskabsføringen har forhåbentlig fået en form, der overflødiggyr yderligere drøftelser fremover.

Kassereren aflagde regnskabet og forelagde budgettet for 1965–66 og bemærkede endvidere, at selve regnskabsopstillingen var godkendt af en statsautoriseret revisor. Regnskabet blev godkendt uden at der var fremsat bemærkninger.

Fastsættelse af kontingent. *Formanden* foreslog, at kontingentet blev fastsat uændret, hvilket blev vedtaget.

Valg. *Formanden* og de tre styrelsesmedlemmer, der var på valg – Kr. Hald, Peter Kr. Iversen og Ole Warthoe-Hansen – blev alle genvalgt. De to revisorer Olav Christensen og Hans Neumann og revisorsuppleanten Hans H. Worsøe blev ligeledes genvalgt.

Eventuelt. På styrelsens vegne foreslog *formanden*, at næste årsmøde blev holdt i Sønderjylland, for eksempel i Tønder eller Haderslev. Museumsbestyrer *Peter Laursen*, Bangsbomuseet, foreslog Frederikshavn, hvilket inspektør *Palle Friis*, Hjørning Museum, tilsluttede sig. Overinspektør *Holger Rasmussen*, Dansk Folkemuseum, mente, at man kunne samles i Sønderjylland næste år og i Frederikshavn i 1967. Forsamlingen sluttede sig hertil.

Formanden fortalte, at Fællesforeningen havde sendt sit eneste æresmedlem, professor, dr. Knud Fabricius, en lykønskning på 90-års dagen og overbragte en hilsen og tak fra fødselaren.

Mødet kunne derefter afsluttes med en tak til dirigenten.

Fredag d. 27. august var der om aftenen et fællesmøde med Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. Bibliotekar Kristian Hvidt talte – som indledning til en diskussion – om emnet: Nutidens historieopfattelse. Lørdag d. 28. august talte museumsinspektør Tage E. Christiansen om Den middelalderlige landsbykirke som historisk kilde. Museumsinspektør Helmuth Andersen redegjorde for vikingetidsudgravningen i Aarhus, og der var arrangeret en udstilling af en del af fundene. Derpå fulgte et besøg i krypten under Vor Frue – rundviser var overinspektør Gunner Rasmussen – og dagen sluttede med festmiddag på Varna. Søndag d. 29. august var der excursion til Veng kirke, Øm kloster, kunstmuseet i Silkeborg, Tvilum kirke og Grønbek kirke og hospital. Øm forevistes af hr. Holger G. Nielsen, Øm, og resten af turen blev ledet af overinspektør Gunner Rasmussen.

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGSS REGNSKAB 1964/65

Kasseregnskab 1. april 1964–31. marts 1965.

INDTÆGTER

Beholdning pr. 1. april 1964		2.725,63
<i>Kontingenter</i>		
Dansk kulturhist. Museumsf.	3.535,00	
Hist. samf., arkiver m. fl.	9.177,78	
		12.712,78
<i>Fortid og Nutid</i>		
Abonnement	9.251,20	
Tilskud, undervisningsministeriet	2.000,00	
		11.251,20
<i>Andre skrifter</i>		16.968,45
<i>Tilskud</i>		
Undervisningsministeriet	1.500,00	
Kulturministeriet, ekstraord.	6.200,00	
Dansk hist. Fællesfond	925,00	
		8.625,00
Lån af Hist. samf. Sønderjylland		8.000,00
Renter		112,24
Kursus		527,05
Hensat til årbogspræmie		500,00
Forskelligt		112,50
		61.534,85
	Kr.....	

UDGIFTER

Styrelsen		3.469,70
Kontorhold		5.518,05
Lønninger		5.542,97
<i>Fortid og Nutid</i>		
Trykning m. v.	6.657,45	
Forfatterhonorarer	5.843,00	
		12.500,45
<i>Andre Skrifter</i>	17.054,37	
<i>Danske Historikere</i>	644,45	
<i>Bogkatalog</i>	1.409,75	
		19.108,57
<i>Årsmøde</i>		252,85
<i>Regnskab og revision</i>		226,66
<i>Konsulentvirksomhed</i>		1.750,00
<i>Hensat til årbogspræmie</i>		500,00
<i>Forskelligt</i>		127,00
<i>Beholdning pr. 31. marts 1965</i>		
Bank	7.155,53	
Giro	5.383,07	
		12.538,60
	Kr.....	61.534,85

Regnskabet er revideret, fundet rigtigt og stemmende med bilagene. Beholdningens tilstedeværelse (giro 5.383,07 kr. og bankbog 7.155,53 kr.) er konstateret.

Haderslev, den 7. august 1965.

Hans Neumann.

Olav Christensen.

Status pr. 31. marts 1965.

Foreningens egne midler:

Beholdning 1/4 1964	÷7.138,40	
Merindtægt 1964/65	3.793,34	
		÷ 3.345,06

Kulturhistorien:

Beholdning 1/4-63, 1/4-64, 1/4-65		903,97
---	--	--------

Lokalhistorisk konsulent:

Beholdning 1/4 1964	1.052,30	
Udgift 1964/65	1.750,00	
		÷ 697,70

Manuskriptregistrering:

Beholdning 1/4-64 og 1/4-65		608,57
-----------------------------------	--	--------

Danske Historikere:

Beholdning 1/4 1964	1.836,07	
Udgift 1964/65	644,45	
		1.191,62

Hensat til årbogspræmierung:

Beholdning 1/4 1964	1.000,00	
Hensat 1/4 1965	500,00	
		1.500,00

Udgivervirksomhed:

Beholdning 1/4 1964	4.463,12	
Underskud 1964/65	85,92	
		4.377,20

Foreningens egen formue samt særlige konti 4.538,60

Lån af Historisk Samfund f. Sønderjylland 8.000,00

Samlet beholdning pr. 31/3 1965 ..... 12.538,60

P A S S I V E R

Lån af Historisk Samfund f. Sønderjylland 8.000,00

Publikationsvirksomheden:

Kroman, honorar	422,10	
Hjelholt, honorar	529,20	
Herluf Nielsen, honorar	1.171,00	
Galster, honorar	503,19	
Bogtr. MØNT	3.731,10	
Worsøe, SLÆGTSHIST.	587,00	
Bogbinder, MØNT	2.227,50	
Bogbinder, IKONOGRAFI	2.077,32	
		11.248,41
		Kr. 19.248,41

A K T I V E R

Indestående på giro 5.383,07

Indestående i bank 7.155,53

Tilskud fra Da. historisk Fællesfond 12.538,60

Statstilskud 925,00

Underskud 3.500,00

Underskud 2.284,81

..... Kr. 19.248,41

Af beholdningen på 12.538,60 kr. indestår 5.383,07 på girokonto nr. 86264 og 7.155,53 kr. på bankbog nr. 53236 i Andelsbanken, Viborg.

København, den 26.7.1965.

Johan Hvidtfeldt,
formand.

Randers, den 13.7.1965.

O. Warthoe-Hansen,
kasserer.

INDHOLD

<i>E. Ladewig Petersen: Dansk adelig økonomi 1600–1660</i>	453
<i>Vagn Dybdahl: Nyere handels- og industrihistorisk litteratur</i>	472

ANMELDELSER:

Erik Bohrn, Sigurd Curman og Armin Tuulse: Strängnäs domkyrka. Medeltidens bygnadshistoria, og Armin Tuulse: Der Kernbau des Doms zu Strängnäs und sein Umkreis (Kjeld de Fine Licht) ..	531
Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede (Johan Jørgensen)	533
Afhandlinger om arkiver. – Vejledende Arkivregistraturer XIII. Kongehusarkivet fra kongerne Frederik VI's, Christian VIII's og Frederik VII's tid. – Vejledende Arkivregistraturer XII. Rentekammeret I. – Arkivregistraturer I. Forskellige arkiver (X-arkiver). – Lollandske retsbetjentarkiver indtil 1919. – Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1919. – Meddelelser om landsarkiverne for årene 1921–1955. – Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1956–1960. – Viborg landstings dombøger 1616 (H. K. Kristensen)	541
Dansk kulturhistorisk Museumsforenings årsmøde i Århus 1965 ..	544
Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver	550
Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Århus 1965	552
Dansk historisk Fællesforenings regnskab 1964–65	559